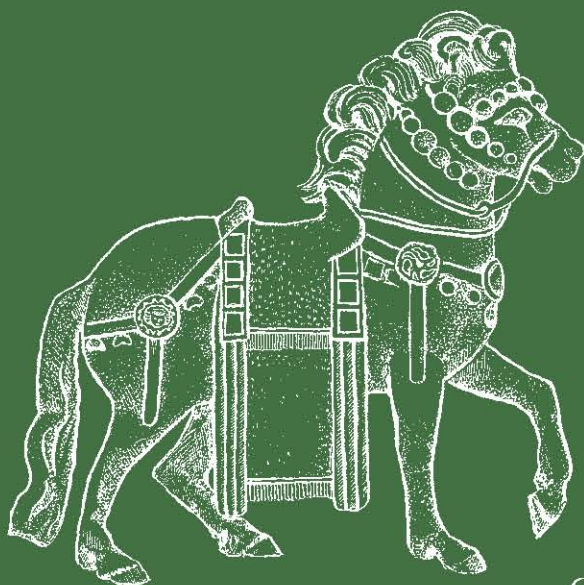

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.

•3•1999

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, **К. П. БУНЯТЯН**, **І. С. ВІНОКУР**,
М. І. ГЛАДКИХ, **В. М. ЗУБАР** (відповідальний секретар), **С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. К. МІХЄЄВ**,
О. П. МОЦЯ, **В. Ю. МУРЗІН**,
В. В. ОТРОЦЕНКО, **С. В. СМІРНОВ**,
В. Н. СТАНКО, **Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ**,
Г. М. ТОЩЕВ, **В. М. ЦИГИЛИК**,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:

04210, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Здано до набору 04.05.99. Підписано до друку 10.02.00. Формат 70×108¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12. Тираж 700 прим. Зам. 281. Оригінал-макет виготовлено редакційно-видавничим центром ІА НАН України. Тираж видруковано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України
252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

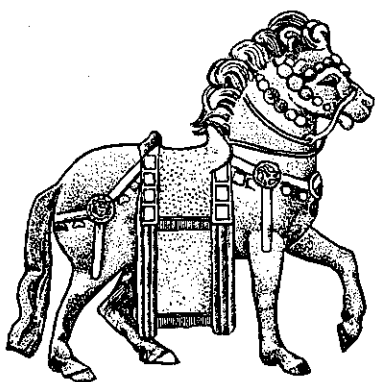
Редактор **О. В. КРАВЧЕНКО**

Коректор **Н. В. БЛАЖЕВИЧ**

Художній редактор к. і. н. **М. М. ІСВЛЕВ**

Комп'ютерна верстка **О. М. ПЕТРАШЕНКО**

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 СМІРНОВ С. В. Про пізнавальні можливості археологічної періодизації у побудові історичних реконструкцій
- 14 ТЕЛЕГІН Д. Я. Про культурно-етнографічні спільності на півдні України в мезоліті: їх генезис та участь у неолітизації регіону
- 28 ЦВЕК О. В. Структура східнотрипільської культури
- 41 РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О. Поселення Жури і його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я
- 55 ШИШЛИНА Н. И., АЛЕКСАНДРОВСКИЙ А. Л. К хронологии предкавказской катакомбной культуры
- 65 ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я. Сурм'яні сплави в Нижньому Побужжі
- 71 КОЗАК Д. Н., ПАВЛІВ Д. Ю. Могильник ульвівського типу поблизу с. Городок на Волині

До історії стародавнього виробництва

- 82 ПАНЬКОВ С. В. Екстенсивне виробництво заліза на території України в першій чверті I тис. н. е.

Пам'ять археології

- 97 ІЛЛІНСЬКИЙ А. О., МУРЗІН В. Ю. До історії вивчення Мелітопольського кургану

Нові відкриття і знахідки

- 108 КОБАЛЬ Й. В. Скарб доби пізньої бронзи із Худлова
- 112 АНДРУХ С. І., СЕКЕРСЬКА О. П. Нові археозоологічні матеріали зі скіфських поховань
-

118 ЗУБАР В. М., СОН Н. О. Нові археологічні дані про римську залозу Тіри

Рецензії

124 БЕРЕЗАНСЬКА С. С., СЕГЕДА С. П. Archeologia polski Srodkowowschodniej.— Lublin — Cheim—Zamosc, 1996.— Т. I.— 1977.— Т. II.

126 ОТРОЩЕНКО В. В., ЧЕРНИХ Л. А. Пряхин А. Д. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1993.— Кн. 1.— 108 с., илл.; Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996.— Кн. 2.— 176 с., илл.

129 ПЮРО В. І. Прицак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг).— Київ: Обереги, 1997.— Т. I.— 1080 с.

Хроніка

138 ЧЕРНЕНКО Є. В. Українсько-німецьке археологічне співробітництво

139 КОЗАК Д. Н., СКОРИЙ С. А. Спільна українсько-польська виставка в Краківському археологічному музеї

Вітаємо ювілярів

142 До 80-річчя Дмитра Яковича Телегіна

145 До 80-річчя Анатолія Віссаріоновича Буракова

147 До 75-річчя Михайла Юліановича Брайчевського

149 До 65-річчя Євгена Васильовича Черненка

151 До 60-річчя Марини Володимирівни Скржинської

152 До 60-річчя Валентини Миколаївни Корпусової

153 До 60-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна

154 До 60-річчя Івана Івановича Мовчана

157 Наші автори

158 Список скорочень

ПРО ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ У ПОБУДОВІ ІСТОРИЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена висвітленню ролі та значення археологічної періодизації у створенні складних історичних реконструкцій.

Протягом останніх десятиріч розвиток археологічних знань ознаменувався зменшенням ролі описових аспектів і зростанням питомої ваги історико-реконструктивних побудов. Зміни стали можливими не стільки завдяки накопиченню нових археологічних джерел, скільки завдяки збагаченню методичного арсеналу археології. У результаті цього склались передумови для підготовки силами археологів синтетичних історичних праць, побудованих на основі залучення всієї сукупності археологічних та інших джерел з найдавніших етапів людської історії.

Проте було б помилковим вважати, що зазначені зрушення відбувались без гострих суперечок та дискусій щодо їх об'єктивної необхідності. Далися взнаки не тільки різні погляди на пізнавальні можливості археології, але й певна непослідовність тих, хто відстоює необхідність створення в археології історичних реконструкцій високого теоретичного рівня. Перш за все це стосується питання про роль та значення археологічної періодизації. Як правило, археологічна періодизація використовується археологами як єдина основа розкриття загальних напрямків історичного поступу людства, тобто сьогодні, як і десятиріччя тому, археологічна періодизація без будь-яких застережень розглядається ними як надійна шкала для відтворення поступального розвитку первісного та ранньокласового суспільств у їх найголовніших рисах.

Археологи, відтворюючи історичний процес, так звикли до цього, що питання щодо доцільності використання інших періодизаційних систем навіть не ставиться. Як загальна існує думка, що від того, яку періодизацію використовувати — археологічну чи історичну — мало що залежить. Головне, підкреслюють захисники цієї точки зору, бути неупередженим та об'єктивним при оцінці джерел. Якби це було так, то в науці не існували б різні періодизації, а була б одна єдина на всі випадки досліджень. І якщо існують різні періодизаційні системи, то це означає, що потреба в них існує об'єктивно. І не випадково, що питання періодизації не сходить зі сторінок наукових праць з проблем методології історичного пізнання.

Щоб уникнути поверховості, слід добре розібратись у тому, що таке періодизація, у чому її специфіка та які завдання вона має виконувати.

Говорячи про місце періодизації в системі наукового знання, її роль та функції, треба мати на увазі кілька важливих моментів. Перш за все, періодизація — є реалізація генералізуючого підходу до вивчення історичного минулого людства, суть якого в розумінні того, що людство розвивається не сумбурно, а за певними історичними законами. Періодизація найбільш повно віддзеркалює рівень

розвитку знань, бо відіграє як онтологічну (пояснювальну), так і гносеологічну (методологічну) функції.

Пояснювальна функція періодизації полягає в тому, що вона розчленовує процес на якісно різні, відмінні один від одного етапи у відповідності з законом мірностями історичного розвитку природи та суспільства, тобто вона дає генетичне розчленування об'єкта дослідження. «Періодизація — сутнісне визначення основного змісту етапів становлення та розвитку історичних процесів, характерних для даного народу, країни, регіону або людства в цілому»¹. Для того, щоб періодизація відбивала основоположні зміни історичного розвитку, її об'єктом мають бути обрані не випадкові або другорядні, а найсуттєвіші феномени історичної дійсності. Коли йдеться про побудову періодизацій, особливо багатоступінчастих періодизаційних систем, необхідно забезпечити на всіх періодизаційних рівнях одноаспектність та рівність її основ. Порушення одноаспектності веде до термінологічної неузгодженості та плутанини, а порушення рівності основ періодизації — до суперечності в самій її структурі, в результаті чого вона втрачає здатність служити надійним інструментом побудови знання².

Оскільки пояснювальне значення періодизації полягає у тому, що вона розкриває послідовний поетапний розвиток об'єктів, що вивчаються на основі якісних змін їх фундаментальних характеристик, вона будує знання на принципах об'єктивності. Періодизація — це подана в історичному знанні квінтесенція розвитку.

Пізнавальна функція періодизації пояснюється тим, що вона, увібравши найголовніші досягнення попереднього етапу розвитку знань, своїми принципами та критеріями задає напрямки нового пошуку, окреслює пріоритети досліджень. «Періодизація історичного процесу допомагає його осмисленню, полегшує виявлення його внутрішніх закономірностей і, таким чином, дає можливість наукового узагальнення»³. Використання періодизацій у науковій діяльності створює фундамент будь-якого наукового пошуку, вводить його в загальний контекст науки, забезпечує єдність з попередніми науковими надбаннями.

Слід розрізняти періодизацію і хронологію⁴. В археології часто хронологічні етапи розглядаються як окремі періодизаційні сходинки процесів, що вивчаються, а це невірно, бо хронологічні етапи часто виділяються не на підставі доведених якісних зрушень у розвитку відтворюваної історичної дійсності, а формально — для зручності хронологічного впорядкування археологічних комплексів. Найчастіше окремі археологічні періоди довільно розподіляються на два (ранній та пізній) або на три (ранній, середній та пізній) етапи без урахування сутнісних змін. Хронологічні етапи набувають статусу етапів періодизації лише у тому разі, коли вони відбивають якісні зміни у протіканні відповідних процесів.

Не зупиняючись детально на питаннях походження археологічної періодизації, відзначимо головне: першим імпульсом до її появи була необхідність систематизації археологічних пам'яток. Після кількох невдалих спроб К. Томсен узяв за основу систематизації матеріально-речовий критерій. Спроба виявилась вдалою, оскільки відбивала об'єктивний процес різночасового введення в матеріальне виробництво різних природних матеріалів з різними фізико-хімічними, тобто технологічними властивостями. Іншими словами, вона відбивала, відповідно до обраного критерію, етапи розвитку виробництва. Створена у такий спосіб система (кам'яний — бронзовий — залізний віки) будувалась на результатах емпіричних, перш за все запозичених з геології, стратиграфічних спостережень на пам'ятках Скандинавії. Згодом вона здобула блискуче підтвердження на інших територіях. Таким чином, ця регіональна археологічна систематизація набула рис загальної археологічної періодизації і стала відповідним пунктом розвитку археології як науки, бо означала оволодіння нею власним специфічним методом оцінки джерел⁵.

На початковому етапі розвитку наукових археологічних знань пояснювальна функція системи трьох віків зводилась до визначення елементарних функцій археологічних речей на основі зіставлення їх формальних ознак з формальними ознаками етнографічних речей. Це означало появу так званого порівняльного методу, котрий лежить в основі археологічного пізнання, адже без визначення

функції матеріальних знахідок археологічна наука існувати не може. Про це хотілося б нагадати перш за все тим, хто сьогодні намагається відсторонитись від етнографії і доводить, що археологія без участі суміжників може вирішувати складні пізнавальні завдання. Історичні реконструкції цього часу не виходили за межі визначення занять людей, котрі залишили ці речі. Методологічна функція зводилася до визначення часової послідовності пам'яток у широких хронологічних межах.

Намагання деталізувати систему трьох віків призвело до привнесення в неї на нижчих її рівнях нових критеріїв, відмінних від матеріально-речових. Найбільш повно це позначилось на періодизації палеоліту. Її автор Г. Мортільє виділив кілька внутрішніх археологічних епох за технологічними критеріями та формою знарядь. Намагання використати археологічні джерела для власне історичних реконструкцій пізніше призвело до спроб навантажити археологічну періодизацію сутнісними історичними оцінками. Так, наприклад, Г. Мортільє у свій час відзначав безпосередній зв'язок різних технологічних прийомів обробки каменю, що лежали в основі виділення епох палеоліту, з певними загальними досягненнями в культурному поступі людства. Згодом все це призвело до того, що система трьох віків набула ознак загальної історико-культурної періодизації.

Внутрішнє членування кам'яного, бронзового та залізного віків здійснювалось дослідниками з використанням різних критеріїв, причому було немало зроблено для того, щоб ввести у визначення археологічних епох соціально-економічні критерії. У результаті ступінчаста археологічна періодизація набула вигляду сукупності віків, періодів та епох, неоднозначних за критеріями та змістом. Археологічна періодизація у тому вигляді, як вона склалась на сьогоднішній день, має такі вади, котрі неприпустимі для науково обгрунтованих періодизаційних систем. Це, як справедливо відзначив М. В. Анікович, — відсутність єдиного принципу виділення окремих епох та порушення правила поділу понять, в яких вона реалізована⁶. Спроби позбавитись цих вад навели вченого на думку про необхідність її корінної модернізації. Він пропонує виділити чотири археологічні ери — олдовайську, ашельську, мустьєрську та нову. Нова ера має складатись з п'яти послідовних археологічних епох: епоха кістки (пізній палеоліт та мезоліт за існуючою періодизацією); епоха кераміки (неоліт за існуючою періодизацією); епоха бронзи; епоха заліза; епоха синтетичних матеріалів, тобто історичне сьогодення. Запропонована система послідовна і логічно впорядкована. Але, як і система трьох віків, вона відбиває лише один аспект розвитку людства — введення в дію у виробничих цілях нових матеріалів. Зрозуміло, що цього недостатньо для всебічної оцінки історичного поступу людства. Ось чому запропонована періодизація не може слугувати надійним інструментом вивчення соціально-економічних процесів минулого. У створенні соціально-економічних реконструкцій та підготовці узагальнюючих історичних праць вона може відігравати лише допоміжну роль.

Історична періодизація, на відміну від археологічної, побудована на використанні не матеріально-речового критерію, а критеріїв, котрі відбивають фундаментальні ознаки соціального розвитку. Тобто вона ставить у центр уваги основні соціальні закономірності і тому найбільш адекватно відбиває історичний розвиток людства. Зі сказаного стає зрозуміло, що спирання лише на археологічну періодизацію та відмова від використання історичної веде до односторонньої, отже спрощеної оцінки історичного процесу: основні закономірності залишаються в тіні, а на перше місце в загальних історичних реконструкціях висуваються ознаки другорядного порядку. Як наслідок теоретичне бачення процесу у всій його складності та багатозначності підміняється поверховими висновками емпіричного характеру.

Найбільш рельєфно усе це позначається на вивченні антропогенезу. Але, щоб довести це на конкретних прикладах, слід, перш за все, дати сутнісну характеристику цього специфічного і тому надзвичайно складного періоду людської історії.

У загальній періодизації форм розвитку антропогенез виокремлено в самостійний період становлення біологічних та соціальних характеристик людини, отже людської діяльності і всього соціального комплексу. Антропогенез за своїм історичним змістом не може відноситись до первісної соціально-економічної

формації, як це часто стверджується у палеолітознавстві, оскільки вона є його прямим і безпосереднім генетичним результатом. Сучасна наука оцінює антропогенез як специфічний період розвитку дуже високого статусу. «Антропогенез,— пише Є. Д. Гражданников,— є повноправним членом ряду «біологічна еволюція — антропогенез — соціальна (формаційна) історія»⁷. «В моделюванні процесів історії необхідно в історії природи та суспільства,— уточнюють вище сказане Є. Д. Гражданников та Ю. П. Холлюшкін,— виділити чотири основних періоди: космогенез, біологічна еволюція, антропогенез та формаційна історія»⁸.

Хоча археологія докладася чимало зусиль для розробки проблем антропогенезу, теорія антропогенезу не є знанням суто археологічним. Вона має міждисциплінарний характер і тому мусить вирішуватись спільними зусиллями багатьох природничих та суспільних наук. Питання антропогенезу археологія не може вирішувати, спираючись лише на свої матеріали та власні методи їх опрацювання. Кожен археолог, вступаючи у сферу антропогенетичних досліджень, мусить добре усвідомлювати специфічне положення теорії антропогенезу в системі наук та специфічність підходів до вивчення цієї проблематики. Він зобов'язаний добре розуміти міждисциплінарність наукового пошуку і викликану цим необхідність його відповідного методологічного забезпечення. Для археолога це становить складне завдання, адже йому необхідно в такому випадку вийти за межі традиційних для археології палеоліту оцінки джерел, засвоїти відповідні концепції суміжних наукових дисциплін, а також філософські засади теорії антропогенезу, бо лише вони дозволяють забезпечити необхідні стики з іншими науками і вийти на рівень синтетичних узагальнень.

При використанні наведених вище загальних періодизаційних засад основна увага спрямовується на відтворення закономірностей цілісного процесу генезису людини та факторів її соціальної життєдіяльності. Коли ж за основу вивчення антропогенезу береться одна лише археологічна періодизація, проблема антропогенезу втрачає своє фундаментальне наукове значення, вона розглядається як одна з багатьох внутрішніх проблем археології кам'яного віку. За таких обставин відтворення генезису суспільної людини підміняється описом археологічних матеріалів або, у кращому разі, їх первинною емпіричною оцінкою. Результат такої трансформації — низька якість реконструкцій, в яких генезис соціальності або спотворюється, або взагалі відсутній.

За прикладами ходити далеко не треба. У першому томі тритомного видання «Давня історія України», котрий вийшов друком у 1997 р., походження людства як фундаментальна проблема історичної науки навіть не окреслена. Перший розділ книги його автор В. М. Гладилін назвав «Найдавніше населення на території України». У вступній частині до розділу він пише про палеоліт: «Саме тоді відбувся процес виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці з каменю, дерева та кістки, виникли найдавніші трудові навички. За часів палеоліту сформувались основи суспільної організації людей, зародились ідеологічні уявлення, мистецтво»⁹. Здавалося б, що після таких заяв основна увага буде приділена походженню праці, свідомості, мови — саме тим суспільним феноменам, котрі якісно виділяють суспільну людину з-поміж інших живих істот. Але відтворення генезису суспільних факторів у розділі нема, як і нема констатації того, що проблема антропогенезу має міждисциплінарний характер і повинна вирішуватись не лише археологією, але й іншими науковими дисциплінами. Щоб переконатись у цьому, досить хоча б звернутись до внутрішньої рубрикації розділу про ранній палеоліт. Назва цих рубрик повною мірою відбиває нічим не доведений зміст розділу: у ранньому палеоліті вже існувало хоч і примітивне, але вже сформоване людське суспільство і притаманні йому соціальні феномени. Ось назви цих рубрик: «Природне середовище людини», «Час та шляхи заселення первісною людиною території України», «Господарство, побут», «Культурно-історичні процеси у ранньому палеоліті», «Суспільний устрій», «Духовна культура», «Антропологічна характеристика населення епохи палеоліту». Як бачимо, у розділі походження людини, суспільства, форм соціальної життєдіяльності фактично виведено за межі людської історії. Перехідний період між мавпою та людиною перетворено у фікцію.

У розділі, за винятком одного посилання на Ю. І. Семенова, зовсім не вико-

ристано спеціальні праці з теоретичних проблем антропогенезу, яких фахівцями різних наук написано чимало і без яких дати об'єктивну історичну характеристику раннього палеоліту неможливо.

Для оцінки внутрішніх відносин у ранньопалеолітичних хабілісів, пітекантропів та неандертальців В. М. Гладилін не використовує традиційний термін «первісне стадо», а застосовує новий термін «праобщина». Але не знає або свідомо замовчує, що етнографи, вводячи цей термін, навіть не намагалися переоцінити історичний зміст раннього палеоліту як часу становлення людини та суспільства. Перший термін фіксує наявність у період антропогенезу залишків стадних відносин, а другий — зачатки суспільних стосунків, тобто перший термін зупиняє увагу на залишках старого біологічного, а другий — на генетичних витоках нового соціального в цей перехідний період.

Відомо, що община — це основна соціально-економічна і господарська ланка первісного суспільства. І якщо йдеться про праобщину, то мається на увазі незавершеність процесу формування соціально-економічних і господарських основ суспільства. Отже, термін «праобщина» відбиває перехідний характер життєдіяльності у ранньому палеоліті та вказує на те, що це час становлення людини як носія соціально-економічних і господарських відносин. Говорити, що введення нового терміна «праобщина» кардинально змінює наші уявлення про історичний зміст раннього палеоліту, значить грішити проти істини.

Всього цього не сталося би, якби перший том відповідно до вимог історичної періодизації відкривався розділом про антропогенез — точніше про те, як цей процес протікав на території України. За таких умов було б практично неможливо знехтувати методологічними засадами теорії антропогенезу, відмовитись від походження праці, свідомості та колективності, котрі складають цілісний спосіб соціального буття людини, і звести складний та багатогранний процес антропогенезу до становлення одних лише біологічних особливостей людини.

Якщо ми констатуємо міждисциплінарний характер теорії антропогенезу, то мусимо сказати, що таке міждисциплінарні дослідження взагалі. Найголовніше є те, що вони мають зовсім іншу структуру, відмінну від структури мононаукових досліджень. «Це ті дослідження, в яких сама проблема може бути правильно зрозуміла і сформульована в результаті спільних зусиль представників різних дисциплін. Ядро такої проблеми не піддається членуванню на «дисциплінарні» частини, і підходи до нього не можуть бути сформульовані в рамках пізнавальної структури жодної з дисциплін, котрі беруть участь»¹⁰. До цього додамо, що оцінка міждисциплінарних досліджень має здійснюватись з відповідного міждисциплінарного рівня. З мононаукової точки зору результати міждисциплінарних досліджень завжди будуть видаватись необ'єктивними, тобто такими, що суперечать фактам. І зрозуміло чому. Адже «факт залишається фактом лиш настільки, наскільки він пояснюється дією відповідного наукового закону. Звідси випливає, що один і той же факт може по-різному інтерпретуватись у різних науках»¹¹. Навіть просте описання факту неможливе без його теоретичного контексту. Ось чому вважається, що науковий факт є елементом теорії¹². Археологічні та інші наукові факти з теорії антропогенезу мусять оцінюватись з міждисциплінарної точки зору, яка не узгоджується з їх суто археологічною оцінкою, оскільки остання є недостатньою для теоретичного знання міждисциплінарного рівня.

З огляду на сказане видаються більш ніж наївними твердження багатьох палеолітиків про те, що археологія палеоліту має законне право на власне бачення антропогенезу та підходи до вирішення цієї проблеми, оскільки вона володіє своїми власними джерелами з цієї проблеми. Розділ В. М. Гладиліна якраз і є реалізацією такого неправомірного, але поширеного в археологічному середовищі підходу.

Ще на початку 30-х рр. В. І. Равдонікас писав, що археологічна періодизація не може слугувати надійним інструментом відтворення закономірностей суспільного розвитку, бо межі між окремими археологічними епохами не відбивають найголовніших загальноісторичних зрушень. Говорячи про пізнавальні можливості археологічної періодизації, дослідник підкреслював, що «уявлення про розвиток суспільства вона не дає і тим самим не дає повного і глибокого

розуміння самих явищ матеріальної культури, оскільки поза зв'язком з суспільним життям ці явища приречені на формальне вивчення і не можуть бути розкриті у всій їх значимості»¹³.

В. І. Равдонікас мав рацію, бо археологічна періодизація будується не за соціально-економічними критеріями, і тому при її використанні соціально-економічні фактори залишаються поза увагою. Скажімо межа між раннім та пізнім палеолітом за основним історичним значенням ні в яке порівняння не йде з іншими межами, що відділяють одну археологічну епоху від іншої, оскільки вона означає закінчення антропогенезу і початок формаційної історії людства. Але в археологічній періодизації цей надзвичайно важливий історичний рубіж у всій його історичній значимості не фіксується і розглядається як внутрішня грань у межах раннього кам'яного віку. При цьому основні соціально-економічні відмінності між раннім та пізнім палеолітом опиняються поза увагою або у крайньому разі відсуваються на задній план. Так, наприклад, при оцінці кам'яних виробів ранньопалеолітичної доби археологами абсолютно не враховується той факт, що ці вироби виготовлялись істотами, які, на відміну від людей усіх інших археологічних епох, ще остаточно не звільнилися від дії природного добору. Ці системні ознаки речей не закріплені в морфології виробів, але вони надзвичайно багато важать, бо дозволяють говорити, що в цей час продовжували діяти біологічні механізми природної адаптації, і що соціальні механізми ще не набули остаточно сформованого вигляду. Все це означає, що у пристосуванні до природи істот раннього палеоліту ми маємо своєрідне поєднання відживаючого біологічного та народжуваного соціального і що з цієї причини ранньопалеолітичну добу не можна залучати до формаційної історії людства. Але при формально-типологічному порівнянні інвентаря раннього та пізнього палеоліту наведені характеристики не враховуються, і складається враження, що різниця між раннім та пізнім палеолітом не така вже й значна. На жаль, археологами також не враховується і той факт, що в будові головного мозку ранньопалеолітичних істот ще не було остаточно сформованих ділянок, котрі регулюють свідому поведінку і членороздільну мову. Без урахування цієї системної ознаки оцінка ранньопалеолітичних матеріалів, а відтак і всієї ранньопалеолітичної доби, не може бути правильною.

Коротко зупинимось ще на одному прикладі. У всіх книгах з первісної історії України розвиток так званих неолітичних суспільств розглядається у межах однієї епохи — неоліту. Якщо ж виходити з соціально-економічних критеріїв, то стане зрозуміло, що так зване неолітичне населення території України не є однорідним. На відміну від носіїв південних археологічних культур епохи неоліту (наприклад, буго-дністровської), які вже стали на шлях відтворюючого господарства, носії північних культур (наприклад, ямково-гребінцевої) дотримувались привласнюючих форм господарства, тобто старих господарських традицій, котрі мають свої витoki ще в палеоліті. Ця відмінність має величезне соціально-економічне значення, але при характеристиці населення не вона висувається на перший план, а археологічний показник — наявність кераміки, що є ознакою незрівнянно меншого історичного значення. Якби в основі дослідження лежала не археологічна періодизація, а історична, кожне з цих неолітичних племен розглядалося б не разом — у межах однієї епохи, а кожне на своєму щаблі періодизації відповідно до рівня соціально-економічного розвитку. Відтак північні неолітичні племена були б віднесені до епохи ранньородової общини, а південні — до пізньородової общини, і згальна картина історичного розвитку первісного суспільства на території України вимальовувалася б чіткіше та об'єктивніше.

Сьогодні стосовно проблем періодизації первісного суспільства існують різні думки. Так, наприклад, багатьма дослідниками палеоліту взагалі відкидається необхідність створення загальних періодизаційних систем первісності та наголошується на необхідності створення локальних та регіональних систем. Найбільш повно це проявилось під час дискусії, проведеної 1987 р. в колишньому Ленінграді. Зустріч була присвячена виходу в світ написаних етнографами перших двох томів тритомника «История первобытного общества»¹⁴. На нараді чомусь зовсім не враховувалась та незаперечна істина, що локальні чи регіональні схеми наповнюються змістом лише тоді, коли вони певним чином

співвідносяться з загальною схемою, яка має відбивати основні закономірності розвитку. Без цього створення локальних та регіональних схем втрачає всякий сенс, бо воно просто неможливе¹⁵. Учасники дискусії чомусь забули, що археологічна періодизація, якою ми, попри всі її недоліки, щоденно користуємось (кам'яний, бронзовий, залізний віки), має також загальний, тобто універсальний характер. Що станеться з археологією, якщо ми, дослуховуючись рекомендацій згадуваної наради, припинимо нею користуватись у повсякденній роботі?!

Заради справедливості слід підкреслити, що останнім часом багато з тих, хто раніше активно виступав проти зусиль по створенню загальних схем розвитку, значно змінили свою позицію. «Все більше поширюється і одержує вплив думка про те,— пише М. В. Анікович,— що складний і багатогранний хід історичного процесу мусить висвітлюватись рядом періодизацій, у тому числі загальноісторичних, побудованих на різних критеріях, що шукати серед цих періодизацій «універсальну», «кращу» — заняття безглузде: вони не конкурують, а взаємодоповнюють одна іншу»¹⁶. З огляду на цитовані висловлювання М. В. Аніковича стає абсолютно незрозумілою його різка критика на адресу А. І. Першица¹⁷, який доводить, що пізній палеоліт належить до епохи ранньопервісної (ранньородової) общини, а неоліт — до пізньопервісної (пізньородової) общини. У А. І. Першица зовсім не було наміру пропонувати «універсальну», «кращу», за словами його критика, періодизацію. Він також не намагався надбудувати археологічну періодизацію соціальними характеристиками, а подав кореляцію історичної періодизації первісного суспільства з археологічною періодизацією — і тільки. Можливо, М. В. Аніковичу не подобається те, що як критерій історичної періодизації первісності використовується типологія общини. Але з вибором критерію все правильно, адже саме община є основною і найголовнішою соціально-економічною ланкою первісного суспільства, бо саме вона забезпечує його виробничий і суспільний саморозвиток. Отже, періодизацію первісності за типологією общини ні в якому разі не можна вважати умоглядною, як це намагався довести М. В. Анікович. Вона враховує фундаментальні соціально-економічні зміни — перехід до відтворюючого господарства — і будується на масовому етнографічному матеріалі. А. І. Першиц ніколи не захищав ідею створення універсальної періодизації на всі випадки історичних досліджень. Він створював історичну періодизацію відповідно до специфіки етнографічного знання і не намагався підмінити нею інші періодизації. Археологічну періодизацію А. І. Першиц оцінював як спеціальну, котра для первісної історії має допоміжне значення. І це логічно, адже сам М. В. Анікович стверджує, що археологічна періодизація емпірична за змістом, має внутрішні логічні суперечності, бо в ній відсутній єдиний критерій виділення археологічних епох¹⁸.

Взагалі позиції М. В. Аніковича стосовно проблем періодизації мало зрозумілі. Так, він пише: «Як такий, що втратив свій вплив в археології палеоліту, «соціологічний» підхід до проблеми періодизації найдавніших етапів первісного суспільства до цих пір зберігається в нашій науці в середовищі етнографів та філософів»¹⁹. По-перше, це не так. Соціологічний підхід до періодизації первісного суспільства наша археологія не втрачала, просто археологи зрозуміли, що власне археологічну періодизацію не слід навантажувати не властивими їй соціальними критеріями. Ми відмовились від вульгаризації соціологічного підходу до вивчення первісності, а не від соціальної оцінки найдавніших епох. Археологія, приміром, як і завжди, активно вивчає проблему антропогенезу, а антропогенез, як відомо,— це становлення нової соціальної якості і суспільної людини як її носія.

Якщо, за словами М. В. Аніковича, запропонована етнографами історична періодизація первісності умоглядна і не відповідає завданням науки, а археологічна — емпірична, суперечлива, будується на різних критеріях і не відбиває соціальні етапи розвитку, то це означає, що історична наука взагалі не має інструмента відтворення основних закономірностей розвитку первісного суспільства.

По-друге, якщо б насправді в археології соціальний підхід до проблеми періодизації первісного суспільства був втрачений, то це б означало, що археологія відмовилась від соціологічної оцінки своїх джерел і тому втратила право на статус історичної дисципліни. Справа полягає ось у чому.

Археологія, як і раніше, налаштована на відтворення історичного минулого в усіх його проявах. Суперечки ж точаться навколо того, чи маємо ми для цього повноцінне методичне забезпечення, чи можемо ми, не виходячи за межі формально-типологічної оцінки джерел, власними зусиллями створювати соціологічні реконструкції, чи для цього потрібна взаємодія з іншими дисциплінами, і якщо така взаємодія потрібна — то на яких принципах вона має здійснюватись.

М. В. Анікович переконаний, що сучасні методи опрацювання археологічних джерел не дають можливості палеолітикам відтворювати соціально-економічні характеристики найдавніших суспільств, хоча в принципі ці завдання археологія палеоліту вирішувати може²⁰. Але що це за принципи, чому вони не використовуються, що слід зробити, щоб оволодіти ними і вивести археологію палеоліту на якісно новий щабель — про це у М. В. Аніковича не йдеться, хоча саме вони для вирішення питання про пізнавальні можливості археології мають основоположне значення. Наведені вище заяви М. В. Аніковича щодо неспроможності первісної археології відтворювати історичний процес викликають подив ще й тому, що ніхто інший як сам дослідник усупереч собі запевняє нас, що первісна археологія володіє великими потенційними можливостями у відтворенні найдавнішого минулого людства. Доводячи, що вихід у світ перших двох томів «Истории первобытного общества» лише фіксує кризовий стан історії первісного суспільства, він переконує нас, «що створювати цю дисципліну мусять у першу чергу люди, котрі володіють безпосередніми джерелами конкретно-історичного минулого, тобто археологи»²¹. Але крім гіпертрофованої критики на адресу етнографів поки що з боку опонентів нічого конкретного немає. І сподіватись на певні кроки у цьому напрямку дуже важко, оскільки в питаннях налагодження роботи згадана дискусія констатує, що «тут першочергову увагу слід звернути не на загальнотеоретичний, а на джерелознавчий аспект»²².

Якщо під археологічною методикою розуміти лише прийоми і методи формально-типологічної оцінки археологічного матеріалу, його опис та створення простих предметних реконструкцій, то дійсно археологія невзможна на цій вузькій основі створювати об'єктивні історичні реконструкції. Якщо ж археологію розглядати не ізольовано, а враховуючи її тісну взаємодію з іншими науками, то вона, використовуючи свої специфічні джерела, може здійснювати повноцінні історичні реконструкції. Але при цьому важливо правильно віднайти місце археології в процесі інтеграції та диференціації наук, про що ми мали можливість писати раніше²³.

Ні в кого не виникає сумнівів щодо приналежності археології до історичної науки в широкому її розумінні. Метою історичного пізнання є «пізнання соціально значимих об'єктивних феноменів і процесів минулого»²⁴. Об'єктом історичного пізнання є писемні і речові, тобто археологічні джерела. Знання, одержані в результаті включення їх у систему дослідницьких процедур, можуть бути розчленовані на два класи: знання про документи, котрі є компетенцією джерелознавства, та знання про історичну дійсність. Отже, об'єктами історичного, у тому числі археологічного пізнання є джерела, а об'єктом історичного знання або об'єктом науки є історична дійсність²⁵.

Соціальна значимість різних об'єктивних феноменів і процесів минулого є різною. Археологічна періодизація враховує не основні, визначальні соціальні феномени, а другорядні — такі як матеріал, з якого виготовлялись предмети виробництва та побуту, форма речей, способи їх виготовлення та використання. Ці археологічні критерії лише з одного боку, частково, неповно та опосередковано віддзеркалюють соціально-економічний розвиток. До того ж, говорячи про пізнавальні можливості археологічної періодизації, доцільно говорити не про археологію взагалі, а про археологію на сучасному етапі її розвитку.

У системній класифікації наук археологія постає як наука, котра досліджує первісно-общинну, рабовласницьку та ранньокласову добу на основі матеріальних джерел. Разом з писемною історією вона утворює діаду історичної науки. Пізнавальна роль археології зменшується із зростанням ролі писемних джерел. Йдеться про те, що предметні межі археології та писемної історії хронологічно перекривають одна одну.

Відомі в археологічному середовищі суперечки між Л. С. Клейном та В. Ф. Генінгом щодо того, чи відноситься археологія до джерелознавства, чи є

вона історико-реконструктивною наукою, не мають значного сенсу, оскільки вони будувались на уявленнях про внутрішню однорідність археології і фактично не враховували того, що вона у своїх пошуках історичних реконструкцій стикається з іншими науковими дисциплінами²⁶. До того ж, дискусія велась не в академічному ключі і фактично перетворилась у обопільні ідеологічні звинувачення.

Сучасна археологія являє собою розгалужену систему знань, яка має ознаки як універсалізму, так і спеціалізації. На думку Є. Д. Гражданникова, автора системної класифікації наук, археологічне знання має два різних рівні — фундаментальна археологія та системна археологія²⁷. Розподіл сучасної археології на два рівні абсолютно вірний, але терміни для їх визначення обрано ним невдало, оскільки системність є загальною ознакою будь-якої науки, незалежно від її специфіки. «На відміну від донаукового знання,— пише у цьому зв'язку Г. Гіргінов,— наука є системою знань; системність якісна характеристика науки»²⁸. Особливо це стосується теоретичного рівня організації знань, тобто фундаментальної науки. Але, щоб не додавати термінологічної плутанини, тут ми будемо використовувати запропоновані терміни, добре розуміючи їх умовність.

Приналежність археолога до «фундаментальної» або «системної» археології визначається об'єктом дослідження. «Системна» археологія — це за своєю суттю традиційна археологія, вона визначається широким підходом до тематики та емпіричними засобами опрацювання джерел. Дослідження у межах «системної» археології спрямоване на реконструкцію різних сфер діяльності, і воно реалізується на емпіричному рівні. Це не спеціалізоване дослідження, воно відрізняється комплексністю тематики, звідки, як можна здогадуватись, і пішла назва — «системна» археологія.

На відміну від неї, «фундаментальна» археологія характеризується вузькою спеціалізацією. До неї належать побудовані на використанні археологічних матеріалів вузькотематичні дослідження, спрямовані на побудову складних історичних, у тому числі теоретичних, реконструкцій. «Фундаментальна» археологія — це нова галузь у археологічному знанні. Вона вимагає від археолога засвоєння специфічних знань у тій пізнавальній області, якої археологічне дослідження безпосередньо стосується, а також значно складніших методичних прийомів дослідження, викликаних необхідними у цьому разі методичними запозиченнями з відповідних спеціальних наук. Такими, наприклад, є теоретичні дослідження проблем антропогенезу в археології, проблем походження відтворюючих форм господарства, проблем індоєвропейської спільності, проблем походження ранньокласових суспільств тощо. У «фундаментальній» археології необхідно дотримуватись теоретичних принципів дослідження, тут неприпустима так звана логіка здорового глузду, яка широко використовується в «системній» археології, тобто в археології емпіричного рівня.

Слід ще раз підкреслити, що перехід від «системної» археології до «фундаментальної» є не таким простим, як може здатись на перший погляд, для цього потрібна спеціальна підготовка. Необхідно оволодіти певним рівнем знань відповідної наукової дисципліни, на стику з якою здійснюється дослідження, і розширення на цій основі методичного арсеналу оцінки археологічних джерел. Скажімо, перехід від традиційного палеолітознавства у сферу теоретичних досліджень антропогенезу вимагає освоєння філософсько-методологічних принципів теорії антропогенезу, специфіки міждисциплінарного дослідження та, пов'язаних з теоретичним баченням антропогенезу, методичних прийомів оцінки ранньопалеолітичних матеріалів. Простий перехід без усього цього може призвести і дуже часто призводить до внесення в сферу теоретичних досліджень невластивих їм емпіричних оцінок і, як результат, спотворення теорії.

Теоретичний рівень досліджень, спеціалізація у межах археологічного знання та міждисциплінарність — це, як ми вже зазначали²⁹, ті три основні підвалини, на яких сьогодні базуються вищі досягнення сучасної археології, пов'язані з її участю в розробці фундаментальної проблематики та створенні узагальнюючих історичних праць.

У «системній» археології археологічна періодизація служила і буде слугувати надійною схемою відтворення історичного минулого. Класифікація знахідок, комплексів та пам'яток, предметні реконструкції, найпростіші історичні

реконструкції емпіричного рівня — все це не вимагає залучення власне історичної періодизації. Коли ж постає питання про створення складних історичних реконструкцій теоретичного рівня, чи підготовки великих узагальнюючих історичних праць, побудованих на використанні археологічних та інших джерел, на перший план виходить не археологічна, а історична періодизація. Це не означає, що археологічна періодизація в цих працях зовсім не використовується. Там, де йдеться про опис джерел, їх класифікацію та визначення функціональних особливостей, археологічна періодизація продовжує відігравати свою роль, але вона непридатна для формування узагальнюючих висновків.

Сучасний етап розвитку наукових знань характеризується посиленням інтеграційних та диференційних процесів. З одного боку, все активніше налагоджується міждисциплінарна взаємодія різних наук у вирішенні складних пізнавальних завдань, з іншого — у межах конкретних наук відбувається внутрішнє членування на окремі спеціальні галузі. Це створює неабиякі труднощі, адже кожна окрема наука опиняється у сфері дії протилежних тенденцій — потягу до інтегративних зв'язків з іншими науками та вузької спеціалізації у своїх власних межах. Це спричиняє навіть серед представників однієї і тієї ж галузі масу непорозумінь в оцінці власних наукових фактів і відповідно до цього в загальних висновках, адже одні і ті ж факти оцінюються ними з точки зору різних концептуальних засад. Археологія тут не є винятком, і непорозуміння серед палеолітознавців у питанні вивчення антропогенезу — яскравий тому доказ.

Археологія, відповідно до загальних тенденцій розвитку науки, відчуває значний потяг до об'єднання зусиль з іншими науками у відтворенні процесів минулого, і ця міждисциплінарна взаємодія є основною причиною того, що серед її методичних засобів історична періодизація буде набувати все більшої ваги. Чим активніше археологія буде виходити на рівень складних історичних узагальнень та теоретичних побудов, тим вагомішою буде роль і значення історичної періодизації. Це не означає, що археологічна періодизація втрачає своє значення. У межах тих пізнавальних завдань, які склались на попередньому етапі її розвитку і без яких вона існувати не може як спеціальна історична дисципліна, археологічна періодизація і надалі буде відігравати важливу пізнавальну роль.

Примітки

¹ Жуков Е. М. Очерки методологии истории.— М., 1987.— С. 145.

² Диков Н. Н. Общие принципы диалектической периодизации // ВФ.— 1983.— № 4; Илюшин В. А. Периодизация как метод исторического исследования (методологические проблемы).— Автореф. дис. ... канд. философ. наук.— М., 1974; Добряннов В. С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания.— М., 1968.— С. 253; Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей.— К., 1992.— С. 47, 48.

³ Жуков Е. М. Очерки методологии истории...— С. 44.

⁴ Ніколова А. В. До співвідношення хронології та періодизації // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 4—14.

⁵ Генинг В. Ф. Археология древностей.— К., 1992.— С. 31, 32.

⁶ Аникович М. В. К определению понятия «археологическая эпоха» // СА.— 1992.— № 1.

⁷ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации наук.— Новосибирск, 1997.— С. 23.

⁸ Гражданников Е. Д., Холмошкін Ю. П. Системно-хронологическая модель антропогенеза // Методы реконструкций в археологии.— Новосибирск, 1991.— С. 25.

⁹ Давня історія України.— Київ, 1997.—Т. 1.— С. 17.

¹⁰ Дисциплинарность и взаимодействие наук.— М., 1986.— С. 153.

¹¹ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации...— С. 4.

¹² Гиргинов Г. Наука и творчество.— М., 1979.— С. 161.

¹³ Равдоникас В. И. К вопросу о социологической периодизации палеолита в связи с взглядами Маркса и Энгельса на первобытное общество // Известия ГАИМК.— 1931.— Т. IX.— Вып. 2.— С. 5.

¹⁴ История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза.— М., 1983; История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.

¹⁵ Смирнов С. В. Нотатки з приводу однієї наукової дискусії // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 113—119.

¹⁶ Аникович М. В. Основные принципы хронологии верхнего палеолита Европы // АВ.— 1994.— № 3.— С. 149.

¹⁷ Там же.— С. 148.

¹⁸ Там же.— С. 149.

¹⁹ Там же.— С. 148.

²⁰ Там же.

²¹ Аникович М. В. Дискуссия по узловым проблемам первобытной истории в связи с выходом в свет «Истории первобытного общества». Т. 1, 2 // СА.— 1990.— № 3.— С. 314.

²² Там же.— С. 314.

²³ Смирнов С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку археологічних знань // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 3—13.

²⁴ Ракитов А. И. Историческое познание.— М., 1982.— С. 78.

²⁵ Там же.— С. 102.

²⁶ Смирнов С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку...— С. 6—8.

²⁷ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации...— С. 113.

²⁸ Гиргинов Г. Наука и творчество...— С. 160.

²⁹ Смирнов С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку...— С. 9.

С. В. Смирнов

О ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЯХ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПЕРИОДИЗАЦИИ В ПОСТРОЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕКОНСТРУКЦИЙ

Современный уровень развития археологии характеризуется, с одной стороны, возрастанием специализации в рамках археологического знания, с другой — расширением ее участия в теоретических междисциплинарных исследованиях и подготовке обобщающих исторических работ. Это создает объективные предпосылки для широкого использования в археологических исследованиях исторических периодизационных систем. Археологическая периодизация, в основе которой лежат не социально-экономические, а материально-вещественные и технологические критерии, остается надежным познавательным средством в археологическом источниковедении и в традиционных археологических исследованиях эмпирического уровня, связанных с созданием простых конкретно-исторических реконструкций.

В междисциплинарных теоретических исследованиях с участием археологии на первое место как инструмент познания выходит историческая периодизация.

S. V. Smirnov

ON THE COGNITIVE POSSIBILITIES OF ARCHAEOLOGICAL PERIODIZATION IN THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL MODELING

Modern archaeology is characterized by the increasing specialization within the system of archaeological knowledge on the one hand, and widening involvement of archaeology in the

theoretical interdisciplinary investigations and preparation of generalized historical works on the other hand. It generates objective prerequisites for the systems of historical periodization to be widely used in archaeological investigations. Basing on the materials and technological criteria (rather than the socioeconomic ones) archaeological periodization remains a reliable cognitive instrument for studying of archaeological sources and traditional empirical investigations related to the development of particular historical models.

Historical periodization should be put in the forefront as one of the cognitive instruments for the archaeologically based interdisciplinary theoretical investigations.

Одержано 28.12.98

ПРО КУЛЬТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ СПІЛЬНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В МЕЗОЛІТІ: ЇХ ГЕНЕЗИС ТА УЧАСТЬ У НЕОЛІТИЗАЦІЇ РЕГІОНУ

Д. Я. Телегін

У статті обґрунтовується наявність трьох основних ліній культурно-історичного розвитку населення Азово-Чорноморського регіону в мезолітичну епоху: кримсько-білорізької, розалицько-гребениківської та кукрекської. На підставі аналізу матеріалів автор намагається простежити зародження цих спільностей в пізньому палеоліті і їх роль у формуванні культур неоліту.

Як відомо, у практиці обробки археологічних матеріалів з метою виділення серед пам'яток їх типологічних груп, культур, етно-культурних (культурно-етнографічних) спільностей та ін., давно уже визначились два методологічні напрямки. В одному випадку дослідники при аналізі матеріалів оперують статистичними даними про всі, без винятку, знахідки в комплексах, а в другому — враховують лише окремі, найбільш діагностичні, «культуротворчі» артефакти. Досвід показує, що обидва ці методи мають право на їх застосування на практиці.

У свій час, при проведенні культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток України автор користувався методом повної статистичної обробки всіх серій знахідок, виявлених у комплексах регіону¹. А тепер, приступаючи до визначення культурно-етнографічних спільностей на півдні України в мезоліті і наступних напрямків культурно-історичного розвитку в межах трьох суміжних епох — пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту, мабуть, більш прийнятним буде методологічний напрямок пошуку з урахуванням, перш за все, найбільш діагностичних артефактів — геометричних мікролітів, пластинок з виїмками (анкошів), вкладишів кукрекського типу тощо.

З питання культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток України зроблено уже чимало. Можна згадати, наприклад, праці П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського, М. В. Воеводського, А. П. Черниша, А. А. Формозова, а також В. Н. Станка, Л. Г. Мацкевого, Л. Л. Залізняка, С. П. Смолянинової, О. О. Яневича та ін.² Вимальовується досить складна структура покультурного районування пам'яток. Перш за все, виділяються дві культурно-географічні зони чи області: північна полісько-степова з мікро-макролітичним інвентарем і південна степова або азово-чорноморська, де в комплексах добре представлені мікролітичний кремій, але великі двобічно оброблені макролітичні знаряддя

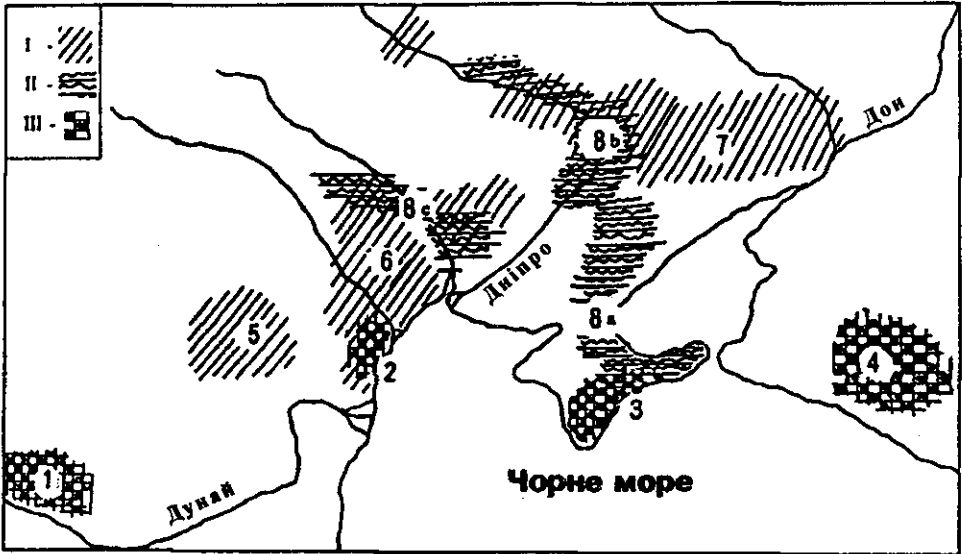

Рис. 1. Три групи споріднення культур і типів пам'яток в степовому мезоліті України і деяких степових територій: I — рогалицько-гребениківська; II — кукрекська; III — кримсько-білоліська. 1 — Куїна-Туркулуй; 2 — Білолісся; 3 — гірськокримська культура; 4 — Сосруко; 5 — Гільма; 6 — Гребеники; 7 — рогалицька культура; 8 — кукрекська культура і її варіанти: а — кукрексько-приазовський, б — дніпровський або ігренський, с — північнопричорноморський або анетівський.

типу сокир, тесел тощо практично відсутні. Розрізняються культури цих областей і за рядом інших ознак³.

У цілому, мезолітичні культури України на підставі стратиграфічних, типологічних, радіокарбонних та інших даних датуються в межах X—VI/V тис. до н. е., хоча деякі ранні пам'ятки (Шан-Коба, Осокорівка, Леонтівка тощо) своїм корінням сягають фінальнопалеолітичного часу — Дріас 3, Аллерод.

Ми розглянемо тільки культури степової і азово-чорноморської областей.

На півдні України більш-менш загально визаними вважаються гірськокримська, гребениківська і кукрекська культури, а також кілька окремих типів пам'яток — білоліський, осокорівсько-рогалицький, моспинський, ненаситецький та ін.⁴

У процесі тривалих досліджень за останній час вченими запропонована де-що інша інтерпретація пам'яток, наприклад, виділення серед матеріалів гірськокримської культури двох чи трьох культур⁵. Зокрема О. О. Яневич виділив також новий шпанський культурний тип. По-різному розуміють дослідники і виділену нами осокорівсько-рогалицьку групу — тип Царинки, рогалицько-царинська культура, осокорівсько-рогалицька культура та ін.⁶

Враховуючи дані типологічного аналізу матеріалів, про які йтиметься далі, в Азово-Чорноморському регіоні може бути виділено три основні спільності або цикли культурного розвитку: кримсько-білоліська з сегментами, рогалицько-гребениківська з трапеціями і кукрекська з особливими кукрекськими вкладишами⁷. Пам'ятки цих спільностей займають в основному обособлені території (рис. 1). При цьому зауважимо, що інші знаряддя, як-то пластини з ретушню, різці, скребки тощо при такому поділі пам'яток на окремі спільності виступають як менш діагностичні і за типологією, і за кількісним складом. Як видно з табл. 1, цих виробів у всіх трьох спільностях є приблизно однаковий відсоток, а саме: пластин з ретушню близько — 30—35, скребків — 22—38, різців — 10—12, тупоспинників — 1—2, інших типів виробів — 1—5%. Що, однак, ніяк не скажеш про сегменти, трапеції, анкоші, кукрекські вкладиші та скошені вістря, кількість яких у комплексах трьох спільностей дуже варіює — від 0,1 до 12,44% (табл. 1; рис. 2).

Коротко розглянемо склад цих виробів у кожній із виділених спільностей.

Кримсько-білоліська спільність включає пам'ятки гірськокримської культури раннього шан-кобинського (Буран-Кая, Шан-Коба 6, 5; Фатма-Коба 6, 5; За-

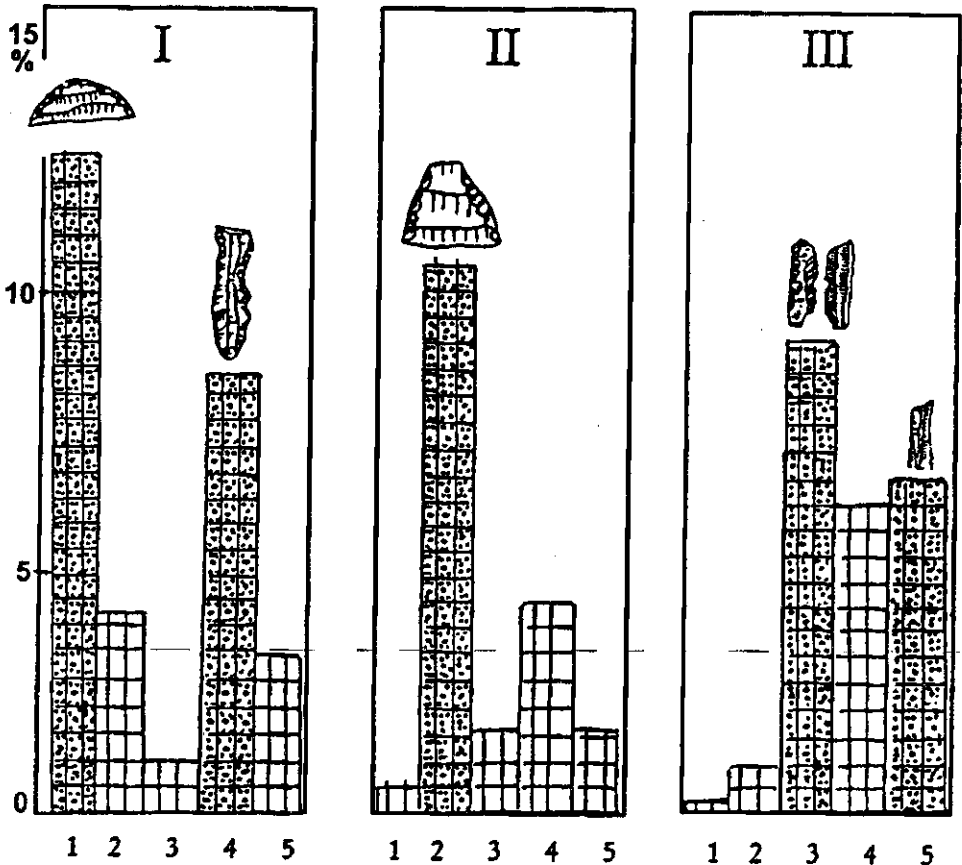

Рис. 2. Процентний склад крем'яних виробів у комплексах кримсько-білоліської (I), роґалицько-гребеняківської (II) і кукрекської (III) спільностей: 1 — сегменти; 2 — трапеції; 3 — вкладиші кукрекського типу; 4 — пластини з виїмками — анкоші; 5 — скошені вістря.

міль-Коба та ін.) і пізнього мурзак-кобинського етапів (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба 2, 4; Ласпі тощо)⁸, а також пам'ятки типу Білолісся Північно-Західного Причорномор'я⁹. Серед основних ознак культури цієї спільності назвемо перш за все переважання серед геометричних мікролітів сегментів, особливо в фінально-нопалеолітичний — ранньомезолітичний час. Відсоток трапецій тут значно менший, за винятком, хіба, пам'яток типу Мурзак-Коба. У нижньому (VI) шарі Шан-Коби, наприклад, сегменти становлять близько 30% усіх знарядь, а трапеції — тільки 6%. А якщо до числа сегментів додати і низькі сегментоподібні трикутники, які є нічим іншим як варіацією тих же сегментів, то відсоток цього виду виробів зростає¹⁰.

Іншою особливістю цих комплексів є наявність тут пластин з виїмками — анкошів, які в двох інших спільностях представлені значно менше або зовсім відсутні (табл. 1; рис. 3).

За межами України культура типу кримсько-білоліської спільності знаходить продовження як на схід, у район так званої губської чи північнокавказької групи, так і на захід — у середовище романелло-азильських пам'яток Румунії.

За підрахунками А. Паунеску, в романелло-азильському комплексі Куїна-Туркулуй сегментів виділено понад 100 екз., а трапецій — лише 5. Присутні сегменти і матеріали губської групи, особливо на стоянці Сосруко, де вони разом з сегментоподібними вістряма складають основний набір мікролітів¹¹.

Культури кримсько-білоліської спільності датуються раннім мезолітом, хоча їх розвиток простежується і на пізніх етапах мезоліту (Мурзак-Коба в Криму, Сосруко на Кавказі).

Про наявність тісних культурно-генетичних зв'язків гірськокримської культури, типу Білолісся і романелло-азильських пам'яток зазначає і О. О. Яневич.

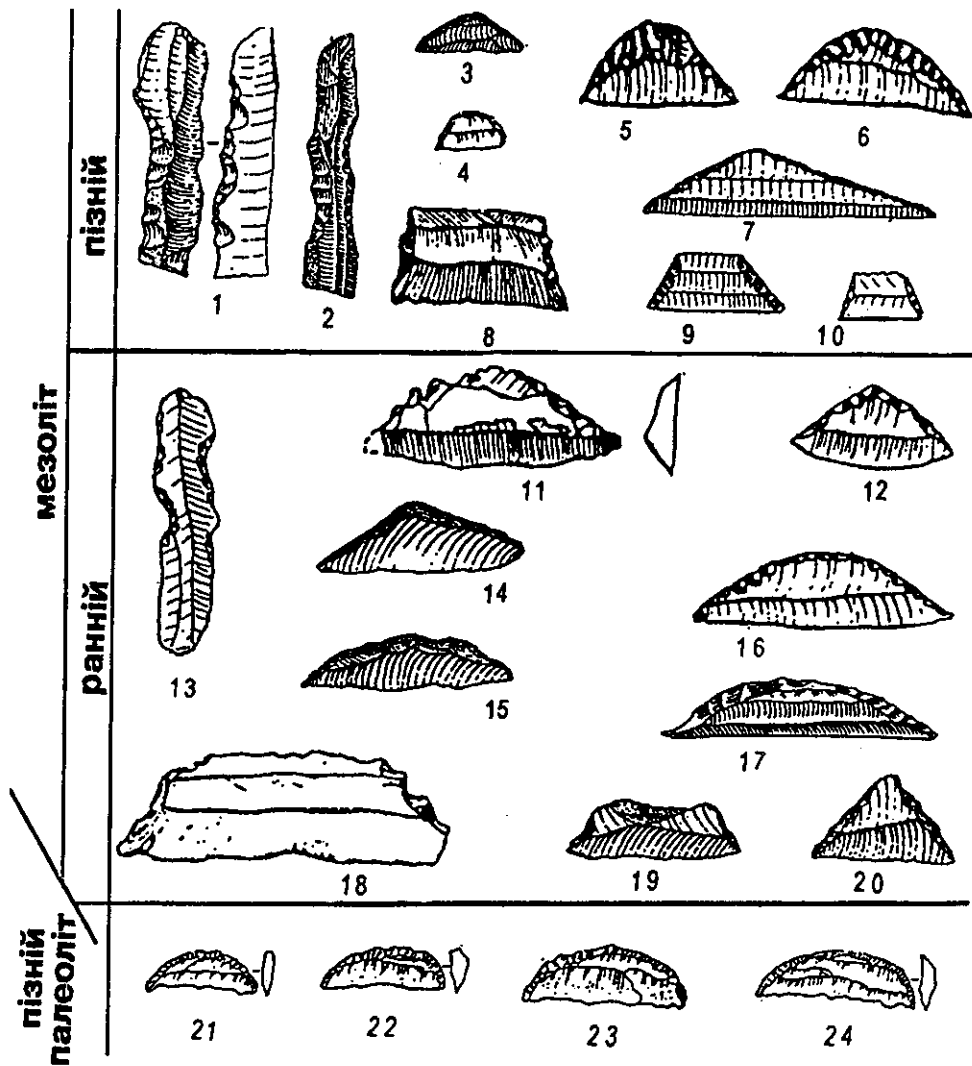

Рис. 3. Крем'яні вироби кримсько-білоріської спільності мезоліту (1—20) і пізнього палеоліту Північно-Західного Причорномор'я (21—24). 1, 9 — Ласпі; 2, 10, 13, 17 — Мурзак-Коба; 3, 7, 14, 15, 19, 20 — Фат'ма-Коба; 4 — Ала-Чук; 8, 18 — Заміль-Коба 2; 5, 6, 16 — Алімівський навес; 11, 12 — Білорісся; 21 — 24 — Копач.

Рогалицько-гребениківська спільність займає дещо північніші території степової України. Вона включає близькі за типами крем'яні вироби пам'яток гребениківської культури і типу Царинки Північного Причорномор'я, а також типи: Осокорівка, Леонтіївка, Сурського о-ва V і Ненаситця на Дніпрі, Рогалика, Моспине — у Донбасі і басейні Сіверського Дінця. Комплекси кременю цих культур і типів пам'яток помітно відрізняються від матеріалів кримсько-білоріської і кукрекської груп.

Для крем'яної індустрії рогалицько-гребениківської спільності характерне домінування серед геометричних мікролітів трапецій, звичайно середньовисоких чи видовжених форм. Сегменти тут практично невідомі (табл. 1; рис. 4) або трапляються одиницями.

Відсоток же трапецій у комплексах рогалицько-гребениківської спільності високий — 10,2%, особливо в пізніх комплексах (Гребеники, Ненаситець, Моспине). Їх тут приблизно стільки ж, як сегментів у Криму. Пластини з виймками (анкоші), як і вкладиші кукрекського типу тут також практично відсутні.

Таким чином, основним видом виробів серед мікролітів геометричних форм у комплексах рогалицько-гребениківського типу є трапеції, які помітно різняться-

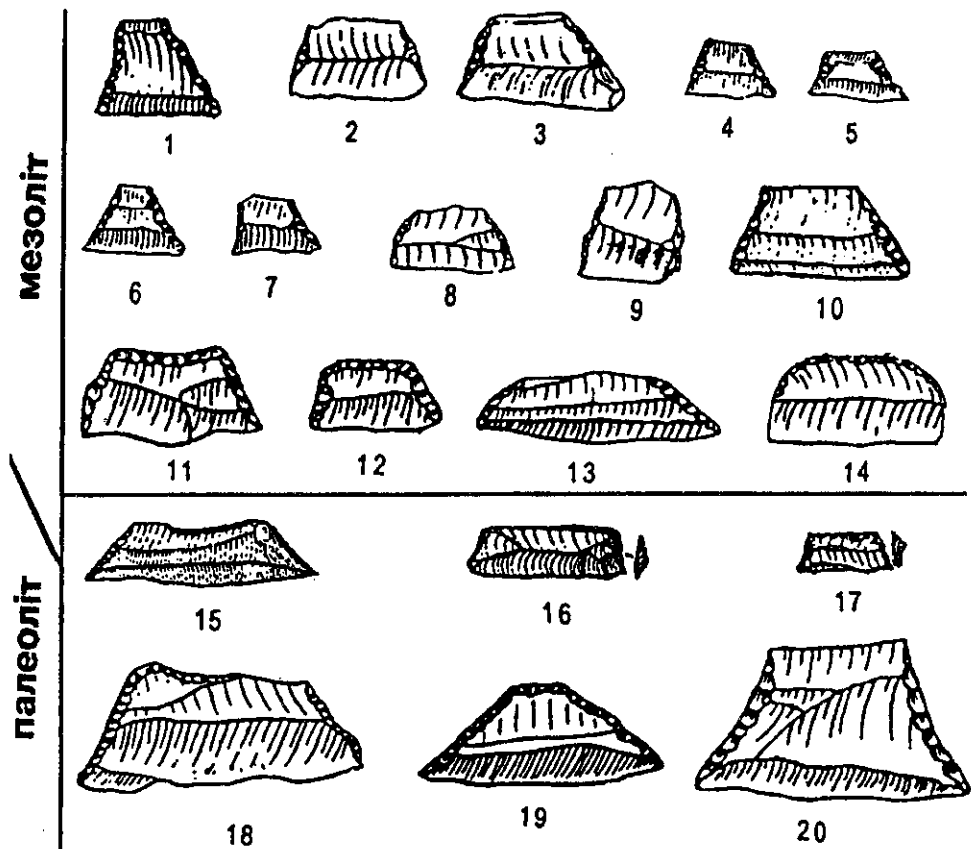

Рис. 4. Крем'яні вироби рогалицько-гребениківської спільності мезоліту (1—14) і фінально-палеолітичних комплексів Подніпров'я і Донбасу (15—20). 1 — Рогалик 1; 2, 3 — Моспине; 4—7 — Гребеники; 8, 9 — Лоханський; 10 — Мирне; 11, 12 — Царинка; 13 — Канцерка; 14 — Тепла; 15 — Осокорівка; 16 — Рогалик 2; 17 — Леонтіївка; 18, 19 — Ямбург; 20 — Сурський V.

ся залежно від абсолютного віку пам'яток. В більш ранніх комплексах (Осокорівка III-в, Сурський V, Василівка-Прогон, Царинка) вони звичайно значно більших розмірів, видовжених пропорцій і нерідко мають сліди підретушувань по верхній основі (рис. 4, 15—20). У пізніх комплексах (Гребеники, Ненаситець, Моспине тощо) трапеції помітно менші; вони набувають «стандартну» для регіону середньошироку форму, з'являються і високі їх види (рис. 4, 1—14).

За межами України область поширення поселень подібних до рогалицько-гребениківських є серед стоянок типу Гільма в Румунії.

Як і пам'ятки кримсько-білоліського циклу рогалицько-гребениківські розвивались досить довго. Виникнувши у фінальнопалеолітичному періоді (Осокорівка III-в, Рогалик 2) вони потім добре представлені і в ранньому (Царинка, Рогалик 1), і в пізньому (Гребеники, Ненаситець, Моспине) мезоліті.

Комплекси кримсько-білоліського і рогалицько-гребениківського циклів різняться між собою не тільки за типами геометричних мікролітів, а й за технікою їх формування. У Криму, зокрема, добре представлені мікроліти з ретушю, що заходить за спинку виробу, чого немає ні в Рогалику, ні в Гребениках. І навпаки, у Криму і Білоліссі практично невідомі трапеції з підретушуванням основи виробу осокорівського типу.

Пам'ятки кукрекської спільності займають в територіальному плані проміжне положення між кримсько-білоліськими і рогалицько-гребениківськими пам'ятками, хоча розмежування між ними важко назвати чітким. У Північному Причорномор'ї, наприклад, населення з культурою Кукрек і гребениківською періодично заселяло одні і ті ж місця (Мирне). Подібне явище можна відзначити і в Надпорожжі.

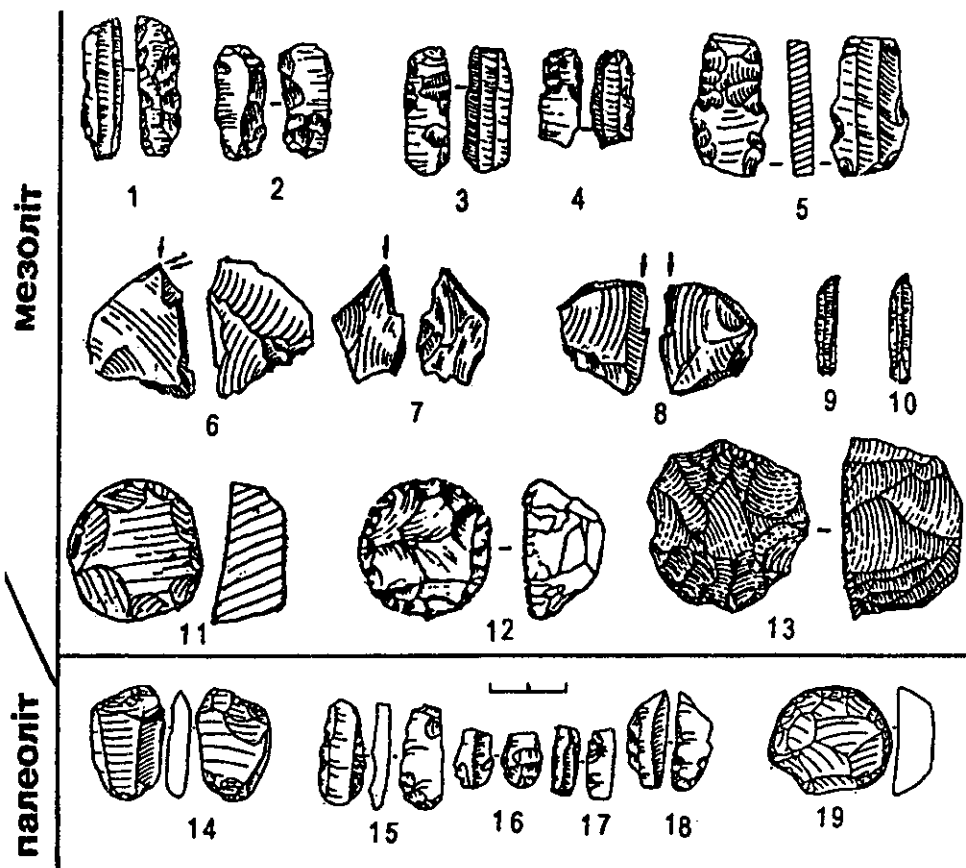

Рис. 5. Крем'яні вироби пам'яток кукрекської спільності мезоліту (1—13) і палеоліту Північного Причорномор'я (14—19). 1—4, 6—11 — Кукрек; 12 — Кізелевий; 13 — Анетівка п. 1; 14, 19 — Дмитріївка; 15—18 — Анетівка п. 2.

Крем'яна індустрія Кукреку корінним чином відрізняється як від кримсько-білоліської, так і рогалицько-гребениківської.

На відміну від останніх у кукрекських комплексах практично зовсім відсутні геометричні мікроліти; їх використання носії цієї культури просто мабуть не знали. Проте тут поширені оригінальні крем'яні вироби типу кукрекських вкладишів, які в інших культурах невідомі (табл. 1; рис. 5). Можна вказати на присутність у кукрекських комплексах і ряду інших особливостей, у тому числі скребків високої форми, кутових або серединно-кутових різців особливого «кукрекського типу», пластин з тупоскошеним кінцем, які називають «абузовськими».

Отже, на підставі викладеного вище, ми можемо констатувати факт присутності в Азово-Чорноморській області трьох основних спільностей мезолітичного часу: кримсько-білоліської, рогалицько-гребениківської і кукрекської. Їх носії мешкали в один і той же час, практично в однакових екологічних умовах степової зони України і в Криму становлять, через ряд відмінностей у матеріалах, три окремі культурні чи палеоетнографічні одинності — три групи племен. Такий висновок стає ще більш очевидним, якщо це питання ми будемо розглядати з точки зору походження цих культур, а також релікти кожної з них в культурах неоліту.

Проблему походження культур з сегментами кримсько-білоліської спільності і, зокрема, шан-кобинського етапу гірськокримської культури новою назвати важко. У своїх працях її уже торкалися багато дослідників¹². Зокрема аналіз цього питання подано в окремому розділі монографії С. М. Бібікова, В. Н. Станка і В. Ю. Коєна¹³, що позбавляє нас від необхідності розгляду його тут у повному обсязі.

Підводячи загальний підсумок аналізу фактів, у тому числі найновіших, можна вважати, що основним фактором у складанні, як шан-кобинських, так і білолеських індустрій були місцеві пізньопалеолітичні пам'ятки Криму, Подністров'я і Північного Кавказу. Вище ми зазначали, що найбільш діагностичною ознакою пам'яток кримсько-білолеської спільності є наявність тут сегментів і низьких сегментоподібних трикутників. Тому, ставлячи питання про генезис етнології крем'яного виробництва мезоліту, необхідно простежити найбільш ранні етапи появи подібних виробів. У цьому зв'язку варто згадати, що видовжені сегментоподібні вістря, затуплені крутою ретушшю по дузі, досить широко представлені в пізньопалеолітичних культурах Європи — азильській, граветській тощо. Відомі вони, інколи у великій кількості, і в пізньопалеолітичних комплексах району, який потім заселяли носії культур кримсько-білолеської спільності. У цьому відношенні скажемо перш за все про наявність сегментів, типологічно тотожних шан-кобинським, наприклад, у комплексі Сюрень 1, що, до речі, дало підставу О. О. Вежіловій відстоювати точку зору про автохтонний шлях формування кримського мезоліту¹⁴. Ці погляди поділяли й інші провідні дослідники кам'яного віку Криму: Б. А. Бонч-Осмоловський, О. Н. Бадер, Д. О. Крайнов та ін.

Як показали розкопки стоянки Корпач в Молдові, виявлена тут серія сегментів, типових для культур кримсько-білолеської спільності, з'явилась на Подністров'ї ще в пізньопалеолітичний час. Стоянка Корпач датується за радіокарбонним методом віком понад 25 тис. р. тому¹⁵ (рис. 3, 21—24). Аналогічні факти, як зазначає Г. В. Григор'єва, властиві і для інших територій Європи — Польщі, Італії. Ці дані, з якими не можна не рахуватись, свідчать, що генетичні корені пам'яток кримсько-білолеської спільності, для яких визначаючим видом геометричних мікролітів був сегмент, сягають глибин місцевої палеолітичної культури, представленої тут такими пам'ятками як Сюрень 1 у Криму чи Корпач в Молдові.

Аналогічні процеси переростання фінальнопалеолітичних культур з сегментами в мезолітичні проходили і на суміжних територіях, про що уже писали дослідники. Наприклад, мезолітичний шар Сосруко виростає із пізньопалеолітичних комплексів нижніх шарів тієї ж стоянки на Кавказі чи натувфійські пам'ятки із кебаранських в Малій Азії тощо.

Встановлення факту наявності цілих серій геометричних мікролітів типу сегментів у палеолітичних комплексах дозволяє дещо інакше ставитись і до проблеми про час появи в Азово-Чорноморському регіоні перших трапецій. Йдеться, перш за все, про трапеції так званого осокорівського типу, які тепер представлені уже в багатьох пунктах — Осокорівка 3-в, Роголик 2, Леонтіївка, Івашків, Царинка та ін. Ці вироби дещо нагадують прямокутні і трапецієподібні ножі Мадлена і гамбурзької культури Західної Європи, які належать до пізньопалеолітичного часу. У нас же з приводу датованих комплексів з такими трапеціями єдиної думки немає. Ряд учених, як, наприклад, П. Й. Борисковський, О. П. Черниш і автор цієї статті досі відносили їх до раннього мезоліту, інші — І. Ф. Левицький, В. Н. Станко, С. А. Дворяников, Л. Л. Залізник, М. П. Оленковський та ін. — до фінального палеоліту. У світлі викладеного про сегменти і враховуючи стратиграфічні умови залягання деяких комплексів з осокорівськими трапеціями у досить ранніх шарах лесу стає можливим говорити про появу і трапецій ще в період фінального палеоліту. Особливо показовими в цьому відношенні є умови залягання культурних горизонтів на Осокорівській стоянці, де шар з трапеціями (III-в) виявлено в делювіальних суглинках на глибині близько 3 м. Причому вище цього горизонту в тому ж лесовидному суглинку на глибині 2 м досліджено ще два бідних мезолітичних шари (I, II), а ще вище лежить півтораметрова товща суглинку з тонким гумусним шаром зверху (рис. 6). На думку геологів лесовидний суглинок Осокорівки належить до рівня так званого причорноморського лесу, виникнення якого пов'язується з фінальнопалеолітичним часом¹⁶, що очевидно має пряме відношення і до датування археологічних шарів в цих горизонтах. Аналогічна ситуація залягання культурного шару з осокорівськими трапеціями в суглинку на глибині понад 4 м відзначена М. П. Оленковським¹⁷ в Леонтіївці, на підставі чого автор розкопок датує цю пам'ятку аллеродським часом.

Таким чином, початок складення ранніх культур рогалицько-гребеників-

ської спільності, як і кримсько-білоріської, може бути віднесений також до фінальнопалеолітичного періоду.

Древні історичні корені, що сягають палеолітичної епохи мають і пам'ятки кукрекської спільності.

З цього питання ми висловлювали припущення, що на процес складення кукрекських пам'яток значний вплив мали традиції оріньякської культури Європи¹⁸. Ця гіпотеза потім повністю була підтримана і розвинена в роботах В. Н. Станка і С. П. Смолянинової¹⁹. Тепер, очевидно, треба вважати, що кукрекські (анетівські) пам'ятки в районі Південного Буга виростають на основі місцевих пізньопалеолітичних пам'яток, де С. П. Смолянинова²⁰ відзначає таку генетичну лінію розвитку пам'яток: Сагайдак 1 — Анетівка I, II — Абузова Балка — Кінецьполь. Причому культурний шар Сагайдака за радіокарбоном датується понад 20 тис. р. тому, а Абузова Балка і Кінецьполь належать уже до пізнього мезоліту. Правомірність такої генетичної лінії розвитку від палеоліту (Сагайдак—Анетівка) до мезоліту кукрекської культури стверджується рядом спільних ознак: наявністю серед крем'яних виробів типових округлих скребків високої форми, пластин з підтесуванням по брюшку, зокрема і так званих долотоподібних знарядь (рис. 5, 14—19). Ці вироби, призначення яких не зовсім зрозуміле, ріднить з вкладишами кукрекського типу техніка їх виготовлення за допомогою плоского ретушування з боку брюшка пластини.

Прямую лінію генетичного розвитку палеолітичних пам'яток Побужжя до культури Кукрек можна простежити і за типами кістяних веретенових вістер дротиків з чотирма пазами для вкладишів, що типологічно дуже близькі між собою (Анетівка—Ігрень).

Із сказаного вище, однак, не витікає висновок про те, що генезису кукрекської культури треба шукати тільки в Побужжі. Питання це очевидно більш складне, оскільки палеолітичні стоянки близькі Сагайдаку відомі не тільки на Південному Бузі. Вони виявлені також в Приазов'ї, наприклад у Муралівці, Золотівці²¹. Шар Муралівки за радіокарбоном належить до 10 тис. р. тому. Крім того, М. П. Оленковським досліджена ціла група палеолітичних стоянок на Нижньому Дніпрі — Нововолодимирівка, Первомаївка, Любимівка III тощо, де відзначається до 18,5% долотоподібних знарядь, а також округлі скребки високої форми (скребки-нуклеуси — за термінологією автора розкопок). Стоянки з долотоподібними виробами відомі і в Криму.

Отже, можна зробити два висновки: по-перше, район формування кукрекської культури охоплював майже все Північне Причорномор'я і Крим і, по-друге, генетичні корені цього культурного явища, як і двох культурно-територіальних спільностей, розглянутих вище, беруть початок ще в пізньопалеолітичний час.

Щоб завершити розгляд трьох виділених мезолітичних культурно-етнографічних спільностей, нам ще залишилося коротко зупинитися на проблемі ролі носіїв цих культурних явищ в неолітизації регіону.

Як визнано фахівцями, однією з основних ознак неолітичних культур Східної Європи, яка відрізняє їх від мезолітичних, є кераміка. Що ж стосується зна-

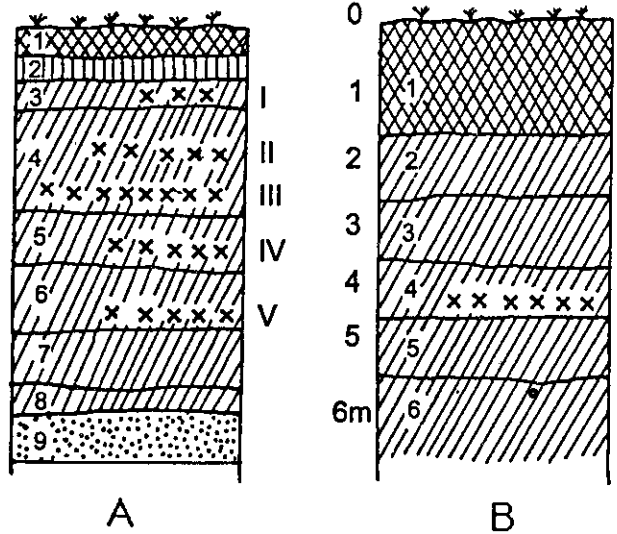

Рис. 6. Стратиграфічні умови залягання фінальнопалеолітичних шарів на стоянках Осокорівка (А) і Леонтіївка (Б). Осокорівка: 1 — ґрунт; 2 — лес; 3—8 — шари лесоподібного суглинку; 9 — пісок. I—V — археологічні шари. Леонтіївка: 1 — ґрунт; 2—6 — шари суглинку. Хрестиками позначено археологічні горизонти.

рядь праці, то вони в ранньому неоліті зберігають нерідко мезолітичні чи близькі до них форми. Саме ці обставини, а також деякі інші риси спадкоємності в культурах перехідного періоду від мезоліту до неоліту і дозволяють нам простежити генетичні лінії розвитку культур гірськокримсько-білоліської, рогалицько-гребениківської і кукрекської спільностей в місцевому неоліті.

Звичайно, спроба розкрити генетичні зв'язки між культурами різних епох є нелегким завданням і позитивно її вирішити вдається далеко не завжди. Так, наприклад, із числа розглянутих вище культур мезолітичного часу це видається можливим лише між: а) крем'яними індустріями гірськокримської культури (мурзак-кобинський етап) і неолітичної культури Криму типу Таш-Аїр; б) індустрією пізніх пам'яток рогалицько-гребениківської спільності (Ненаситець, донецька культура) і ранніми стоянками дніпро-донецької культури (Бузьки, Бондариха); в) комплексами дніпровського варіанту культури Кукрек (Ігрень) і сурської неолітичної культури.

У Криму досить наглядним прикладом безперечної традиції в розвитку крем'яної техніки при переході мезоліту до неоліту є матеріали багат шарової стоянки Таш-Аїр, розкопаної Д. О. Крайновим²². Тут під навісом, у надійних стратиграфічних умовах, виділено десять культурних горизонтів, у тому числі три нижні (IX—VII) докерамічні, а вище — п'ять з керамікою. Це черепки від типового ранньонеолітичного посуду гірськокримської культури з гострим дном і заглибленим орнаментом.

Така кераміка в Криму відома вже в багатьох місцях — Заміль-Коба 2, Ат-Баш, Кая-Араси (нижній шар), Шан-Коба (верхній шар) та ін. У шарі VI Таш-Аїра таких фрагментів знайдено, правда, лише 11, але в V-а — уже близько 300.

Ми вже зазначали, що у процесі вивчення переростання пізньомезолітичної культури в неолітичну, основне значення має крем'яний інвентар, який є як у докерамічних, так і в керамічних шарах пам'яток. Йдеться, зокрема, про трапезії, сегменти і сегментоподібні трикутники, яких, до речі, в трьох суміжних мезолітичних і неолітичних шарах Таш-Аїра виявлено приблизно однакову кількість: VII шар — 12; V шар — 9; V-а шар — 11 екз. Пряма типологічно-технологічна спадкоємність у розвитку цих знарядь від мезоліту (шар VII) до неоліту (шар VI—V-а) — безперечна (рис. 7), про що писав ще Д. О. Крайнов. Причому в розвитку трапезій відчувуються певні епохальні зміни, в тому числі, поява в шарі VI трапезій, в яких ретуш заходить за спинку виробу, а в шарі V-а — трапезій з підструганою спинкою (рис. 7, 6—9), що є ознакою неоліту. Пряма спадкоємність у розвитку геометричних мікролітів при переході від мезоліту до неоліту в Криму властива також і для стоянки Заміль-Коба 2, де в нижніх горизонтах 7 і 8 залягали знахідки мезоліту, а вище (6—5) — неоліту з керамікою типу Таш-Аїр²³.

Наведені вище факти спадкоємності в розвитку крем'яної індустрії при переході від мезоліту до неоліту, безперечно свідчать про важливу роль мезолітичного населення гірськокримської культури в формуванні неолітичної культури Криму типу Таш-Аїра.

Аналіз матеріалів степової України показує, що аналогічні процеси автотонного розвитку культур при переході від мезоліту до неоліту протікали на північніших територіях в районі розселення племен рогалицько-гребениківської і кукрекської спільностей, де в неоліті відомі пам'ятки трьох культур — сурської, дніпро-донецької і буго-дністровської.

Для вирішення цієї проблеми найбагатший матеріал ми знаходимо на Нижньому Дніпрі, де досліджено пам'ятки мезоліту кукрекської культури, а також ненаситецького типу пізнього етапу рогалицько-гребениківської спільності (Василівка, б. Гадича, о. Лоханський тощо). Добре в Подніпров'ї представлені також і неолітичні поселення сурської культури (Стрільча Скеля, о-ви Сурський, Шулаїв та ін.) і дніпро-донецької — Вовчек, Собачка, Вовничі тощо.

Розглянемо генетичний зв'язок мезолітичних і неолітичних культур за кременем сурської культури і Ігреньського поселення культури Кукрек. У цілому, кремень сурської культури дрібний, нуклеуси мікролітичні, багато пластин середніх і малих розмірів. Серед знарядь важливе місце посідають пластини з ретушшю — ножі. За всіма цими показниками кремень сурських поселень, зокрема на островах Шулаїв і Сурський (п. 2), виявляє велику подібність з матеріалами кукрекського поселення Ігрень, як у кількісному відношенні, так і ти-

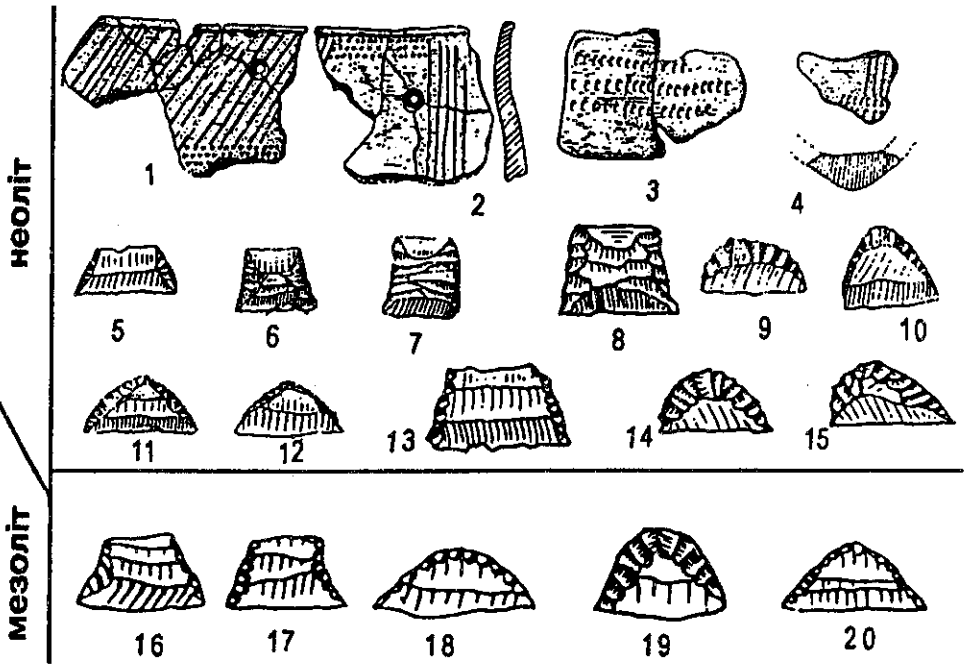

Рис. 7. Порівняльна таблиця типів геометричних мікролітів пізньомезолітичного часу (16—20) і епохи неоліту (5—15); рання неолітична кераміка Криму (1—4). 1, 2, 8, 13, 14, 15 — Кая-Ареси; 3 — Заміль-Коба, п. 2; 4, 7, 9, 10 — Таш-Аїр V-а; 5 — Ат-Баш; 6 — Таш-Аїр; 11, 12 — Таш-Аїр VI; 16—20 — Таш-Аїр VII, VIII.

пологічно. Те ж можна сказати і про інші види виробів — скребки, різці тощо. Важливо, наприклад, підкреслити наявність на Ігрени і в сурських серіях Надпорожжя скребок високої форми, що не властива іншим культурним типам регіону (рис. 8, 9, 22). Пам'ятки ігреньського і сурського типів генетично об'єднує і наявність в обох випадках пластин з ретушшю по брюшку — так званих вкладишів кукрекського типу (рис. 8, 12, 16), яких в інших культурах мезоліту і неоліту тут практично немає. І, навпаки, як для кукрекської, так і для сурської культури властива майже повна відсутність в комплексах трапецій та інших геометричних мікролітів, що також може вказувати на однаковий шлях розвитку та генетичну спорідненість.

Для вирішення поставленої проблеми про історичний розвиток кукрекської і сурської культур важливі дані ми отримуємо і при порівняльному аналізі виробів із кістки, які добре представлені як у комплексах Ігрени, так і в пам'ятках сурської культури. Типологічно вони дуже подібні між собою, як, наприклад, типи сокир-тесел із кістки і мотик-молотів із рогу оленя, долотця із ікла кабана, кістяні вістря до стріл, ножі, шила, швацькі голки тощо. Із трьох типів вістрей до дротиків з Ігрени, два знаходять пряму аналогію в комплексі о. Сурського. Багато спільного між комплексами з Ігрени і о. Сурським серед рибальських знарядь (рис. 8). Однаковими були і житла округлої форми, приблизно схожого діаметра — 10—12 м.

Усі ці дані, як нам видається, безперечно говорять про генетичний зв'язок дніпровського варіанту мезолітичної культури Кукрек і ранньонеолітичних пам'яток сурської культури, які разом становлять одну лінію (цикл) культурного розвитку двох суміжних епох — мезоліту і неоліту, лінію, що бере свій початок ще в пізньопалеолітичну добу.

Крім описаної лінії прямого переростання мезолітичної культури Кукрек в сурський неоліт на півдні України, аналогічне явище відзначається і при порівняльному аналізі матеріалів мезолітичних стоянок ненасищенського типу і поселень дніпро-донецької неолітичної культури. Їх ріднять дві основні риси: по-перше, наявність в обох випадках великої кількості типологічно однакових, середньовисоких або трохи видовжених трапецій а, по-друге, відсутність тут

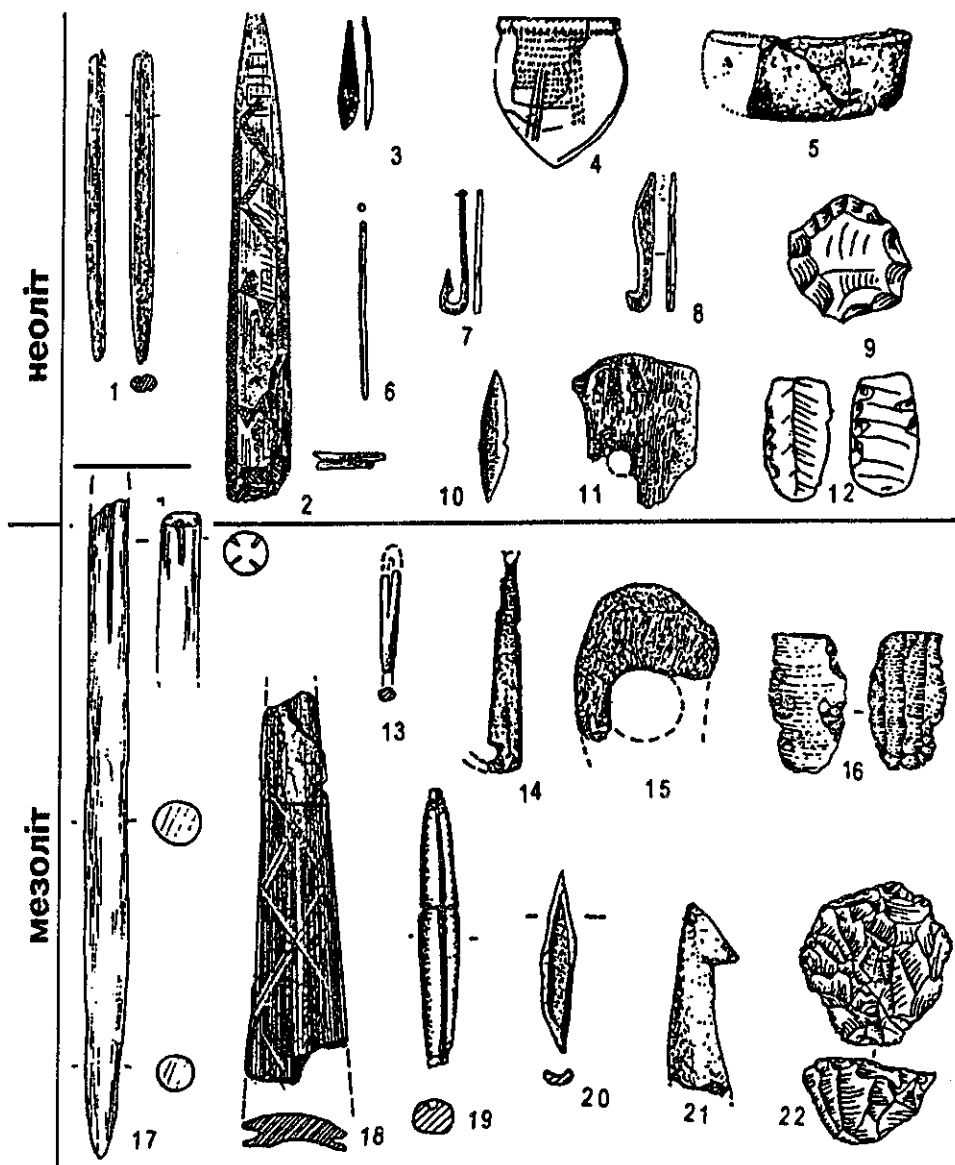

Рис. 8. Порівняльна таблиця кістяних, рогових і крем'яних виробів кукрекської культури (13—22), епохи мезоліту і сурської культури епохи неоліту (1—3, 6—12); посуд (4, 5). 1—3, 5—8, 12 — Сурський; 4 — Стрільча Скеля; 9—11 — Шулаїв; 15—22 — Ігрень 2.

вкладишів кукрекського типу. Не протирічить висновку про генетичну спорідненість пам'яток пізнього етапу рогалицько-гребениківської спільності і дніпродонецької культури й інший в цілому подібний набір крем'яних виробів.

До речі, до питання про важливу роль пізньомезолітичних пам'яток типу Ненаситець в генезисі донецької і дніпро-прип'ятської (рудоостровської) культур ми вже звертались неодноразово²⁴.

Підсумовуючи розгляд мезолітичних пам'яток Азово-Чорноморського регіону можна констатувати, як зазначалось вище, наявність тут трьох основних культурно-етнографічних груп пам'яток — кримсько-білоліської з сегментами, рогалицько-гребениківської з трапеціями і кукрекської з вкладишами, високими скребками і різцями. Витоки формування культур цих спільностей ведуть нас в глибини палеолітичної епохи. При аналізі крем'яних виробів вдається простежити, що в подальшому з цих спільностей утворюються неолітичні культури —

гірськокаримська типу Таш-Аір в Криму, сурська — на Нижньому Дніпрі, дніпро-донецька — у степовій і лісостеповій частинах України.

На завершення зазначимо, що подана тут картина наявності трьох генетичних ліній (типів) культурного розвитку на півдні України при переході від палеоліту до мезоліту і неоліту є лише загальною схемою, яка ще не дає нам відповіді на багато інших питань. На жаль, поки що нез'ясованою залишається проблема культурно-генетичних зв'язків мезолітичної гребениківської культури з буго-дністровською культурою неоліту. Не торкались ми і питання зовнішніх впливів на процес неолітизації з боку сусідніх територій, зокрема культури Криш-Старчево; очевидно, не без сторонніх імпульсів зароджувались сурська і гірськокаримська культури неоліту. Не виключено, що цей імпульс йшов з одного центру, чим і пояснюється певна подібність кераміки цих культур, хоча в кремені цього і не спостерігається.

Розв'язання цих питань, однак, потребує подальших розробок.

Примітки

¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— 252 с.

² Сфименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста // Русский антропологический журнал.— М., 1924.— Вып. 3/4.— С. 211—228; Рудинський М. Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР // Антропологія.— 1981.— С. 145—184; Рудинський М. Я. До питання про мезолітичні культури на Україні // Антропологія.— 1988.— С. 152—189; Воеводський М. В. Мезолітичні культури Восточної Європи // КСИИМК.— 1950.— Т. 31.— С. 98—119; Черниш С. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту.— 1975.— 153 с.; Формозов А. А. Етнокультурні області на території Європейської частини СРСР в каменному віці.— М., 1959.— 116 с.; Станко В. Н. Типи пам'яток і локальні культури Северного Причорномор'я // МИА.— 1972.— № 185.— С. 252—261; Мацкевой Л. Г. Мезоліт і неоліт Восточного Крима.— К., 1977; Залізник Л. Л. Населення Полесся в мезоліті.— К., 1991.— 157 с.; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт України // Археологія.— 1995.— № 1.— С. 3—22; Смолянинова С. П. Палеоліт і мезоліт Степного Побужжя.— К., 1990.— 105 с.; Яневич А. А. К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 27, 28; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.

³ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— 252 с.

⁴ Там же.

⁵ Бибилов С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Финальный палеолит и мезолит горного Крыма.— Одесса, 1994.

⁶ Станко В. Н. Мирнос. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 174 с.; Горелик А. Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовник 1 в Северо-Восточном Приазовье // СА.— 1984.— № 2; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт...— С. 3—22.

⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...— 252 с.; Телегін Д. Я. О культурных областях в мезолите юга Украины / Всесоюзное совещание по проблеме «Человек и природа в древнем каменном веке».— Тбилиси, 1990.— С. 44—47.

⁸ Воеводський М. В. Указ соч.— С. 98—119.

⁹ Станко В. Н. Мезоліт Северо-Западного Причорномор'я.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1957.— 16 с.

¹⁰ Бибилов С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Указ. соч.

¹¹ Формозов А. А. Указ. соч.— 116 с.; Замятин С. Н., Акритас Н. Г. Раскопки в гроте Сосруко в 1955 г. // Уч. записки Кабардино-Балкарського НІИ.— Нальчик, 1957; Бадер Н. О. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита // СА.— 1965.— № 4.— С.3—28.

¹² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5.— С. 114—183; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА.— 1971.— № 173.— С. 117—161; Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— № 126; Яневич А. А. Мезолит и неолит Крыма.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— 16 с.

¹³ Бибииков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Указ. соч.

¹⁴ Векилова Е. А. Каменный век Крыма.— С. 116.

¹⁵ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на русской равнине // КСИА.— 1983.— Вып. 173.— С. 55—61.

¹⁶ Левицкий И. Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорів в 1946 р. // АП УРСР.— К., 1949.— Т. II.— С. 289—291; Веклич М. Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран.— К., 1968.— Табл. 73.

¹⁷ Оленковский Н. П. Указ. соч.— С. 163.

¹⁸ Телегин Д. Я. Вказ праця.— 252 с.

¹⁹ Станко В. Н. Мирное...— 174 с.; Смолянинова С. П. Указ. соч.— С. 94.

²⁰ Смолянинова С. П. Указ. соч.— С. 94.

²¹ Праслов Н. Д. Некоторые специфические формы каменных орудий мураловской палеолитической стоянки // КСИА.— 1972.— № 131.— С. 70—77; Кротова А. А. Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1985.— 16 с.

²² Крайнов Д. А. Отчет о раскопках Замиль-Коба II в 1937—1938 гг. // Архив ЛОИИМК. Материалы раскопок хранятся в ГИМ (г. Москва).

²³ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА.— 1960.— Вып. 91.

²⁴ Телегин Д. Я. Мезолит Украины и его место в сложении Днепро-донецкой неолитической культуры // МИА.— 1966.— Вып. 126.— С. 199—107; Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— 254 с.

Табл. 1. Склад крем'яних знарядь в культурах кримсько-білоліської, рогалицько-гребениківської і кукрекської спільностей (у %)

Знаряддя	Спільності, цикли (ліній) розвитку культури											
	кримсько-білоліська				рогалицько-гребениківська				кукрекська			
	гірсько-кримська культура		білоліська (1)	в середньому (11)	рогалицька культура		гребениківська культура (4)	в середньому (10)	Крим (1)	Подніпров'я (3)	Північне Причорномор'я (3)	в середньому (7)
	шан-кобильський етап (6)	мурзак-кобинський етап (4)			ранній етап (3)	пізній етап (5)						
Пластини і відщепи з ретушією	32,3	45,2	16,6	31,4	26,6	37,0	28,2	30,6	38,3	48,4	17,0	34,6
Анкоші	3,0	20,8	1,8	8,5	2,8	7,2	2,6	3	14,0	2,5	1	5,8
Кукрекські вкладиші	-	0,9	-	0,3	-	0,5	-	0,15	13,7	5,5	8	9,1
Скребки	10,8	10,6	45,4	22,3	38,1	37,5	50,6	38,7	7,7	27,3	55,9	30,3
Різи	17,9	7,9	8,6	21,5	21,8	14,5	0,6	12,3	18,2	7,1	7,3	10,3
Трапедії	3,9	6,0	1,1	3,7	4,6	10,5	15,6	10,2	0,3	1,4	1,0	0,9

О КУЛЬТУРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЯХ НА ЮГЕ УКРАИНЫ В МЕЗОЛИТЕ: ИХ ГЕНЕЗИС И УЧАСТИЕ В НЕОЛИТИЗАЦИИ РЕГИОНА

На основании анализа кремневого инвентаря мезолитического времени в Азово-Причерноморском регионе Украины и смежных территорий выделяется три основные культурно-этнографические группы памятников, в том числе — крымско-белолесская с сегментами и классическими образцами пластин-анкошей, рогаликско-гребениковская с трапециями без сегментов и кукрекская с вкладышами и резцами кукрекского типа. Памятники этих групп, которые занимали в целом обособленные территории, различаются между собой и по ряду иных признаков. Они сложились на различной генетической подоснове. Неравнозначна была их роль в процессе неолитизации юга Украины.

Генетические корни сложения памятников крымско-белолесской группы с сегментами идут вглубь позднепалеолитического времени Крыма и Поднепровья, где исследованы стоянки с набором древнейших сегментов (Сюрень 1, Корпач и др.). Из крымских памятников этой мезолитической группы, судя по анализу кремня многослойных стоянок Таш-Аир, Замиль-Коба и др., непосредственно вырастает местный неолит типа стоянок Кая-Араси.

Автохтонными по происхождению были и памятники рогаликско-гребениковской и кукрекской групп. Есть основания утверждать, что первая из них вырастает непосредственно из финальнопалеолитических памятников типа Осокоровки, Любимовки и др. на Днепре, где впервые появляются трапеции и другие кремневые изделия, которые потом бытуют в мезолите. В дальнейшем позднемезолитические комплексы Поднепровья стали одной из составных частей возникновения памятников днепро-донецкой неолитической культуры. Что же касается кукрекской генетической линии, то специалисты намечают примерно такую цепочку памятников на Южном Буге, непосредственно перерастающих один в другой: Сагайдак 1 — Анетовка — Абузова Балка и др., из которых Сагайдак 1 датируется поздним палеолитом — более 20 тыс. лет тому назад по карбону, а Абузова Балка — развитым мезолитом. Дальнейший путь генетических преобразований мезолитических культур кукрекской линии развития (Игрень), ведет нас к сурской неолитической культуре (Сурской, Шулаев и др.).

D. Ya. Telegin

CONCERNING THE MESOLITHIC CULTURAL AND ETHNIC COMMUNITIES IN SOUTHERN UKRAINE: THEIR ORIGINS AND CONTRIBUTIONS TO THE NEOLITHIC PROCESSES IN THE REGION

Analysis of Mesolithic flint tools from the Azov/Black Sea Region of Ukraine and neighbors territories captures the possibility to differentiate three main cultural and ethnic groups of sites: Crimean-Bilolissia Group that can be described in terms of its segments and classical samples of the blades (ankosh); Rogalik-Grebennyki Group in terms of its trapezes (and without the segments); and the Kukrek Group in terms of its insets and burins of the Kukrek type. The groups varied territorially. Moreover, they distinguished from each other by a number of features. They traced their origin to the different generic substrata. Their roles in the Neolithic processes in Southern Ukraine were also different.

Generic roots of the Crimean-Bilolissia Group traced back to the Later Paleolithic Period in Crimea and the Dniester River Region where the stations with the segments were investigated (Syuren 1, Korpach, and related sites). The analysis of flint materials from Tash-Air, Zamil-Koba and related multistrata stations shows that the local Neolithic stations of the Kaya-Arasi type derived directly from the Crimean sites of this group.

The sites of the Rogalik-Grebennyki Group and the Kukrek Group were autochthonic in their origins. There are grounds for believing that the former emerged directly from such Final Paleolithic sites as Osokorki, Lyubimovka and related sites of the Dnieper River Region in which the first trapezes and other flint tools had been produced and then widely used in the Mesolithic Period. The Later Mesolithic complexes from the Dnieper Region contributed shaping the Dnieper and Donets Neolithic Culture. As for the Kukrek generic line, the researches outline the following chain of sites in the South Bog Region: Sagaidak 1 — Anetovka — Abuzova Balka and related sites. Sagaidak 1 is dated from the Later Paleolithic Period (more than 20 thousand years ago, according to radiocarbon methodology), and Abuzova Balka is dated from the Developed Mesolithic Period. The path of generic transformation of the Mesolithic cultures of the Kukrek line (Igren) led to the Surskaya Neolithic Culture (Sursky, Shulaev, and related sites).

Одержано 15.03.98

СТРУКТУРА СХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Цвек

У статті розглядаються походження і структура східнотрипільської культури. Порівняння її локальних варіантів дає змогу визначити загальне і особливе у розвитку культури в конкретних районах її існування.

На пізній фазі розвитку в колись монолітній культурі Прекукутені стає відчутною тенденція до диференціації. На заході, за Дністром, приплив нових етнічних елементів зумовлює формування нової кукутенської культури, в якій досить швидко з кожним новим ступенем розвитку зникають риси попередньої прекукутенської¹. Однією з основних ознак цієї культури є наявність у керамічному комплексі 60—80% посудин, прикрашених поліхромним або монохромним розписом і велика кількість антропоморфної пластики. На сьогоднішній день всередині цього масиву дослідники розрізняють ряд локальних варіантів або культур — Кукутені, Петрешті, Другушені та ін.²

Інакше йшов процес на території східного регіону. Еволюція від раннього до середнього Трипілля відбувалася спокійніше, тривалий час зберігалися ранньотрипільські традиції. В археологічних матеріалах поселень початку розвинутого Трипілля східного ареалу (Борисівка, Зарубинці, нижні шари Березівки) досить чітко відчувається генетична підоснова — раннє Трипілля. З кожним новим ступенем розвитку (пам'ятки типу Красноставки, Онопріївки) ранньотрипільські традиції поступаються місцем інноваціям: імпортна розписна кераміка, зміни в побудові будівництва, ідеології, господарстві. На території східного ареалу зароджується нове культурне явище, яке відрізняється від західної синхронної кукутенської культури.

На своєрідність пам'яток східного ареалу трипільської культури вперше звернув увагу її першовідкривач Вікентій Хвойка³. Пізніше про це писали й інші дослідники⁴.

Археологічні роботи у Верем'ї дали змогу В. Козловській визначити особливість трипільських поселень Подніпров'я і підкреслити їх зв'язок з пам'ятками Буго-Дніпровського межиріччя⁵. Але вивчення походження та своєрідності трипільських пам'яток Подніпров'я стримувалось нерівномірністю дослідження території між Південним Бугом та Дніпром.

З 1969 р. почалися планомірні роботи на пам'ятках трипільської культури цього регіону⁶. Археологічні розкопки, проведені на невідомих раніше пам'ятках (Зарубинці, Гребля, Тараща, Чижівка, Онопріївка, Веселий Кут, Шкарівка, Миропілля та ін.), а також додаткові дослідження на відомих поселеннях (Красноставка, Гарбузин, Березівка) дали можливість з'ясувати генетичну підоснову та дослідити процес становлення трипільської культури в Подніпров'ї, Побужжі та їх межиріччі. Узагальнення одержаного археологічного матеріалу в ході вивчення пам'яток східного ареалу, визначення типів пам'яток і їх хронологічної послідовності уможливили висвітлення становлення та розвитку якісно нового явища. Виходячи із загальнонавизнаних в українській та російській археології критеріїв визначення поняття «археологічна культура», можна констатувати зародження всередині трипільсько-кукутенської спільноти окремої східнотрипільської культури та простежити процес її розвитку⁷.

Пам'ятки східнотрипільської культури займають територію між Південним Бугом і Дніпром, їх об'єднує спільність походження та світогляду носіїв культури, традиції у господарстві і виробництві, особливо керамічному. Протягом багатовікового існування її племена зберігали традицію оформлення кераміки

заглибленим жолобчастим орнаментом. Визначаючи самотність та самостійність культури не можна погодитись з думкою тих дослідників, які вважають головною причиною переважання заглибленого орнаменту на кераміці (одна з найтиповіших ознак східнотрипільської культури) віддаленість цього району від корінної території кукутено-трипільської спільноти. Мабуть, це явище має інший зміст. Племена східнотрипільської культури рано пізнали розписну кераміку, про що свідчить імпорт із кукутенських і гумельницьких поселень. Однак чужа місцевим культурним традиціям, вона не одержала належного поширення. Заглиблений орнамент був способом передачі майбутнім поколінням старовинних традицій та ідеологічних уявлень, що сприяли збереженню культурної єдності.

Аналіз основних ознак, що характеризують західний і східний ареали, показує їх значну відмінність як у матеріальній, так і в духовній культурі. Зіставлення керамічних комплексів одночасових пам'яток цих ареалів дає якісну їх різницю та підкреслює самостійність східнотрипільської культури⁸.

У межах своєї території протягом існування східнотрипільська культура не була монолітною. Розселення та подальший розвиток споріднених етнокультурних груп зумовлюють деяку відмінність у їх матеріальній культурі. У східнотрипільській культурі в період розвинутого Трипілля розрізняються чотири локальні варіанти (рис. 1). Кожен з них мав свою територію, характерні етнографічні риси, різні історичні долі.

Основна частина пам'яток буго-дніпровського локального варіанту була розташована в басейнах рік Рось, Гірський та Гнилий Тікич. Процес формування цього локального варіанту був складний та багатограний. Його носії найдовше зберігають ранньотрипільські традиції. На сьогодні пам'ятки буго-дніпровського локального варіанту найбільше досліджені.

Вивчення топографії, планування, домобудівних засобів, гончарного виробництва пам'яток зазначеного варіанту дало змогу створити еволюційну колонку із семи ланок, кожна з яких репрезентована певним типом пам'яток: Зарубинці, Красноставка, Онопрівка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин.

Яскрава етнографічна своєрідність виявилась у керамічних комплексах поселень, де більшість посудин прикрашена заглиблено-жолобчастим орнаментом (33—36%). Характерні такі форми посудин: грушовидні посудини з покриттями (рис. 2, 1—3, 5—7), кратери (рис. 2, 8—10), біноклеподібні (рис. 2, 4), моноклеподібні посудини, посуд з кулястим тулубом, біконічні амфори-глеку, куб-

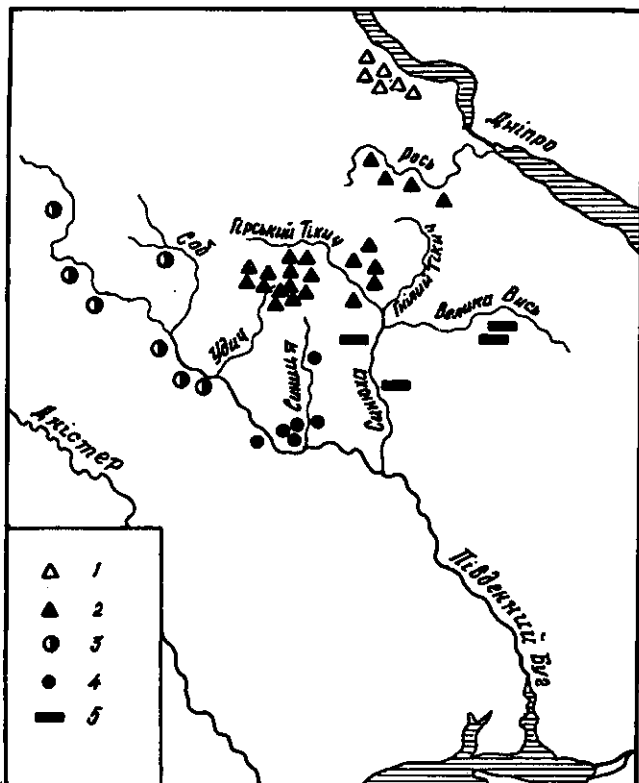

Рис. 1. Схема розташування локальних варіантів східнотрипільської культури. 1 — пам'ятки дніпровського локального варіанту (за Т. Г. Мовшею); 2 — пам'ятки буго-дніпровського варіанту; 3 — пам'ятки середньобузького локального варіанту; 4 — пам'ятки південнобузького локального варіанту; 5 — пам'ятки типу Володимирівка.

Рис. 2. Кераміка буго-дніпровського локального варіанту (Шкарівка, Миропілля, Веселий Кут): 1 — зерновик; 2—3 — грушоподібні вази; 4 — біноклеподібна посудина; 5—7 — покритки; 8—10 — кратери; 11 — біноклеподібна посудина; 12 — глек; 13 — кратер; 14 — широковідкритий горщик; 15, 16 — кубки; 17 — кухонний горщик; 18 — триноць.

ки (рис. 2, 15, 16). Незважаючи на значну різноманітність типів, кераміка груп єдина за технологією виготовлення і, що особливо важливо, зберігає орнаментальну стильову спільність. Всі посудини прикрашені спірально-стрічковим жолобчастим орнаментом, для якого характерне ритмічно-зональне розміщення візерунка. У декорі переважає спіральна стрічка з кількох заглиблених ліній. Класичним для характеристики буго-дніпровського локального варіанту, як і для всієї східнотрипільської культури, слід вважати комплекс поселення біля Веселого Кута⁹. Саме в цей час зазначений стиль орнаментатії, характерний для кераміки східнотрипільської культури, повністю формується та витісняє більш ранні елементи.

У світогляді племен поряд із спільними рисами, притаманними носіям східнотрипільської культури, спостерігається відмінність у культовій обрядності. У віруваннях носіїв цього локального варіанту одне з головних місць займає дуальне жіноче божество, якому присвячені Шкарівське святилище та ритуали, що виконувались навколо сімейних вівтарів¹⁰. Певну роль у культурі, пов'язаному з виробництвом кераміки, відігравали уявлення про двох богинь. Для общин цього локального варіанту характерна традиція зображення на посудинах чотирьохкратного символу жіночих грудей в ореолі сонячного знака (рис. 2, 2).

Цікава обрядність зафіксована на поселеннях буго-дніпровського локального варіанту в спеціальних спорудах для зберігання і розмелювання збіжжя (Веселий Кут, Миропілля)¹¹.

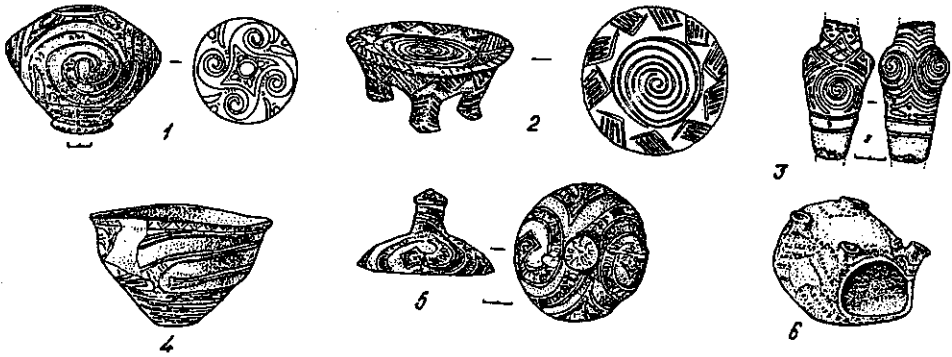

Рис. 3. Кераміка південнобузького локального варіанту (Березівка): 1 — грушоподібна посудина; 2 — вітвар; 3 — статуетка; 4 — миска; 5 — покришка; 6 — модель печі.

Лише у населення пам'яток типу Веселого Кута буго-дніпровського локального варіанту (Веселий Кут, Копіювата, Пеніжкове, Вільховець) існував ритуал закладки під майбутнє житло зооморфних пластичних зображень (ведмедя, кабана, риби тощо).

Специфіка спільнот буго-дніпровського локального варіанту була підсилена зв'язками з населенням Карпатського басейну та східною групою дунайської енеолітичної культури Лендель. Про ці контакти свідчить нечисленна група тонкостінних посудин з округлим туловом. Система і стиль їх прокресленого орнаменту нагадують декор посуду культур Дунайсько-Тиського ареалу. У населення Буго-Дніпровського межиріччя під впливом носіїв тисаполгарської культури з'являється ще одна нова група кераміки¹².

До сфери активного обміну стародавнього населення Карпатського басейну входив обсидіан. Нуклеуси та зняття з цього мінералу знайдено на поселеннях буго-дніпровського локального варіанту біля сіл Тараща та Миропілля. Особливо чітко простежуються контакти із зазначеними культурами на пам'ятках типу Веселого Кута, де також трапляється посуд (рис. 4, 8—10), близький кераміці тисаполгарської культури. У цей же період з'являються посудини із заглибленою сітчастою орнаментациєю, що не характерно для культур кукутено-трипільської спільноти (рис. 4, 1).

Найближчі аналогії знаходимо в тисаполгарській і на ранньому етапі бодрогкерестурської культур¹³. До початку бодрогкерестульської культури належить чорнолощений глечик-амфора, декорований заглибленими лініями (рис. 5, 6). Хронологічне співвідношення культур Карпатського басейну з пам'ятками кукутено-трипільської спільноти найповніше розроблено словацькими археологами. С. Шишка зіставляє тисаполгарський і бодрогкерестурський її етапи з розвинутим Трипіллям, а лажнянський період — з пізнім етапом Трипілля. Цьому твердженню не суперечать і зроблені нами висновки щодо контактів населення Буго-Дніпровського межиріччя і Карпатського басейну. Чи був вплив тисаполгарської і бодрогкерестурської культур безпосереднім чи здійснювався за участю енеолітичних племен Закарпаття, поки що сказати важко. Слід зазначити, що частина посуду з рисами, близькими полгарській кераміці, виготовлена із місцевої глини на поселеннях східнотрипільської культури. Для уточнення характеру взаємозв'язків спільнот східнотрипільської культури з племенами Карпатського басейну важливим є енеолітичне поховання на Полтавині біля с. Орлик¹⁴. Аналогії з формою і масою знайденої в ньому посудини ведуть до тисаполгарської культури. Можна припустити, що деякі представники населення карпатської котловини з метою обміну мідних виробів проникали далеко на схід, осідаючи іноді в місцевому середовищі, у тому числі й в общинах східнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя.

У середині розвинутого етапу східнотрипільської культури племена її буго-дніпровського локального варіанту межували з енеолітичним населенням Волині та Поділля і вступили з ними в тісний контакт. Це документується появою у пам'ятках шарківського типу нових груп кераміки, характерних для енеоліту

Рис. 4. Кераміка з інокультурними ознаками та імпортна (Веселий Кут, Гарбузин, Тростянички).

Волині. На Шкарівському поселенні трапляються кубки та шароподібні посудини, масивні глечики-амфори, пофарбовані білою фарбою або вохрою після випалу. Аналогії їм є в матеріалах могильника біля Звенигорода¹⁵ та інших пам'ятках Західної Волині. Фрагмент тонкостінної чаші із Шкарівки, орнаментованої червоною фарбою ланцюжком заштрихованих трикутників, нагадує декор чаші з поселення поблизу с. Зимне¹⁶. Зв'язки лендельського та східнотрипільського населення, що намітились на ранньому етапі культури Лендель Волині (Зимне-Злото), тривають і далі (етап Вербковице-Костянець). На пам'ятках етапу Вербковице-Костянець поширюються широко відкриті з рельєфними виступами та профільовані миски із заглибленим ямковим орнаментом біля основи вінець¹⁷. Посуд подібної форми і орнаментатії, в якому відчувається місцеве

переробка лендельських зразків, трапляється на багатьох майданчиках поселення Веселий Кут (рис. 4, 3—5). Згідно з висновками польських дослідників, поселення Вербковице існувало одночасно з пам'ятками лендельської культури Бжесткувського типу і типу Йордансмюль. У зв'язку з цим для уточнення характеру контактів культури Лендель із східнотрипільською значний інтерес представляє мідна¹⁸ очкоподібна підвіска, знайдена на поселенні Веселий Кут (рис. 4, 7). Подібні прикраси трапляються в могильниках і на поселеннях періоду III А куявської культури (за Л. Черняком); використовувались вони як підвіски або складові частини діадеми¹⁹. Ю. Павелчик датує такі підвіски періодом Лендель IV²⁰. До цього часу відносить початок куявської культури і Л. Черняк²¹. Таким чином, контакти населення буго-дніпровського локального варіанту з носіями лендельської культури починаються в період Лендель III і тривають у Лендель IV. Одночасно з появою лендельських рис в оформленні кераміки з'являються інновації і в релігійних уявленнях. У другій половині розвинутого етапу східнотрипільської культури у населення буго-дніпровського локального варіанту з'явилися трьохчастинні культові посудини. За ідеєю вони дуже нагадують посудини лендельської культури (Глибокі Мосувські), але за формою і орнаментациєю — місцеві. Поховання вівці під підлогою житла із Веселого Кута також знаходить аналогії в обрядах, зафіксованих на поселеннях лендельської культури.

Викладене дає змогу зробити припущення про проникнення в середовище племен буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури якоїсь групи носіїв культури Лендель, що принесла з собою нові традиції оформлення кераміки і деякі елементи притаманного їй світогляду.

Згадані вище контакти із сусідніми племенами і розвиток місцевих традицій дали своєрідну окрасу пам'яткам буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури, спільноти якої існували на цій території протягом всього розвинутого Трипілля. Наприкінці його значна частина населення буго-дніпровського локального варіанту була асимільована носіями кукутенської культури. Другий локальний варіант східнотрипільської культури — північно-бузький (за І. І. Зайцем)²² або середньобузький (за С. О. Гусевим)²³ — об'єднує трипільські пам'ятки середньої течії Південного Бугу (його обох берегів) та басейну річки Соб. І. І. Заєць, який проводив тут розкопки, першим відзначив своєрідність даної групи пам'яток. Маючи спільну генетичну основу з поселеннями Буго-Дніпровського межиріччя, в ході свого розвитку пам'ятки середньобузького локального варіанту набули своєрідних етнографічних рис.

Нині попередньо можна означити лінію розвитку цього локального варіанту, але вона все-таки потребує уточнення багатьох своїх ланок: Борисівка, Ладижин, Печера, Уланівка, Бухоники, Мизиківські хутори, Клішів, Тростянич. Найранішими пам'ятками є Борисівка, Ладижин, Печера та Уланівка, керамічні комплекси яких, маючи ще ранньотрипільські риси, досить подібні. Дуже нагадують їх посудини з поселень типу Зарубинців Буго-Дніпровського межиріччя.

В цілому матеріали пам'яток Південного Бугу мають свою очевидну специфіку. Тут поширені посудини із заглибленим орнаментом (у заглибленнях — біла паста), що доповнювався пофарбуванням червоною вохрою поверхні виступаючих частин. У Зарубинцях кераміка такого типу трапляється досить рідко. Якщо канелюри на посуді середньобузьких поселень (Ладижин, Печера) виступають у спіральних та інших криволінійних композиціях, то в Зарубинцях переважають вертикальні канелюри. На пізніших пам'ятках (Мизиківські Хутори) з'являються посудини, покриті оранжевим ангобом і прикрашені заглибленим широкожолобчастим орнаментом. За формою і стилем орнаментациї ця кераміка нагадує посуд трипільських пам'яток Молдови етапу VI. Мешканці останніх, можливо, взяли участь у формуванні локального варіанту, про який йдеться. Віддалене відлуння цих зв'язків відчувається і в матеріалах поселень типу Красноставки та Онопріївки, де також з'являється посуд з оранжевим ангобом і широкожолобчастим орнаментом, але в значно меншій кількості, ніж на Південному Бузі. Наступний щабель у розвитку Трипілля цього району репрезентують виявлені І. І. Зайцем пам'ятки типу Клішева.

Епонімне поселення займало мисовидну ділянку надзапальної тераси лівого низького берега Південного Бугу. Площа пам'ятки 5,2 га²⁴.

Керамічний комплекс Кліщева своєрідний. Найцікавіший у ньому посуд з розписом, аналогічний кераміці Молдовського Подністров'я (Жури, Гаяни, Попенки). Передусім це стосується амфор, що прикрашені білими спіральними стрічками з чорною обводкою²⁵. Зазначені посудини не є наслідуванням; мабуть, вони виготовлені в Клішеві вихідцями з Подністров'я. Таке припущення вказує на якийсь імпульс із Дністра у другій половині етапу VI і початку періоду VI—VII (Кукутені А₄, початок Кукутені А—VI). Серед кераміки із заглибленим орнаментом, знайденої у Клішеві, трапляється посуд, форма і орнаментальна композиція якого також звичайні для поселень Дністра етапу VI. Кераміка Кліщева і деяких синхронних пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя має деякі спільні риси. Так, посудини з заглибленою орнаментациєю і кухонні з Кліщева та Шкарівки схожі за формою і оздобленням, що пояснюється, мабуть, спільною генетичною підосовою і контактами населення. В цілому, відмінність між керамічними комплексами двох локальних варіантів східнотрипільської культури досить відчутна. Серед кераміки Кліщева є також зразки, які майже ідентичні посудинам із Веселого Кута і Пеніжкового, але Клішев за часом свого існування, мабуть, більш ранній за ці пам'ятки.

Подальший розвиток середньобузької локальної групи представлений пам'ятками типу Тростянчика. Поселення поблизу с. Тростянчик площею близько 8 га розташоване на високому стрімкому мисі, утвореному притокою Південно-Бугу. Глинобитні наземні споруди сплановано по колу. Значний інтерес представляє гончарна майстерня з піччю-гандиром для випалу кераміки і культовим комплексом, до складу якого входили круглий вівтар, зооморфні посудини та інші ритуальні атрибути. Скупчення каміння з боку плато уможливило припущення наявності оборонних споруд. Поселення біля Тростянчика за своїм археологічним комплексом синхронне таким пам'яткам східнотрипільської культури, як Гарбузин, Гордашівка (рис. 4, 12—19). Кераміка з розписом з цієї пам'ятки має досить близькі аналогії як у комплексах перелічених пам'яток, так і в матеріалах поселення Андріївка на р. Велика Вись. Всі вони датуються кінцем етапу VII. Розписна кераміка з Тростянчика свідчить про продовження процесу асиміляції місцевого населення східнотрипільської культури кукутенськими племенами, що розпочався за часів існування Кліщева.

Територія поширення третього — південнобузького — локального варіанту невелика. Вона обмежена Південним Бугом з півдня, р. Удич з заходу та нижньою течією р. Синюхи зі сходу. Північним кордоном, мабуть, була р. Велика Вись. На своєрідність пам'яток початку розвиненого Трипілля цього регіону звернула увагу К. К. Черниш, яка виокремила їх у групу пам'яток Сабатинівського типу. Втім у цій групі нині вже розрізняють кілька типів пам'яток. З 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом автора цієї статті почалось планомірне вивчення цього регіону.

У ранньому Трипіллі згаданий регіон був густозаселеним. Пам'ятки перехідного етапу від раннього до розвиненого Трипілля поки що вивчені недостатньо. Попередньо до них можна віднести поселення Могильне IV, відкрите М. С. Гасюком, з огляду на велику площу цієї пам'ятки (20 га) та деякі ознаки керамічного комплексу (на жаль, з підйомного матеріалу). Подальший етап представлений нижніми шарами багатощарового поселення біля с. Березівка²⁶. Зараз автор статті продовжує дослідження цієї пам'ятки. До наступного періоду — пам'ятки типу Сабатинівки I — можна віднести епонімне поселення²⁷ і верхні шари поселення біля Березівки. З них краще досліджене Березівське поселення. Розташоване воно на плато лівого високого берега р. Південний Буг. Площа пам'ятки близько 10 га. Сплановані по колу житлові споруди представлені кількома типами: невеликі наземні одно-, двоповерхові будинки і заглиблені житла. Керамічний комплекс поселень цього типу має багато самобутніх рис, невластивих пам'яткам цього періоду в інших районах східного ареалу (рис. 3). Зіставлення кераміки із Сабатинівки I, Березівки, Печери, Озаринців, Зарубинців виявляє багато спільного, що свідчить про спільність її походження. Але у комплексах цих пам'яток є і відмінність. Кераміка з канелюрно-пунктирною орнаментациєю пам'яток південнобузького локального варіанту значно складніша за декором (горизонтальні, спіральні, листоподібні, геометричні композиції, зведені в локальний фриз). На згаданих поселеннях досить рано з'являється

імпортна розписна кераміка, аналогії якій знаходимо на Дністрі в III шарі Поливанового Яру і в прикарпатських районах Молдови (Скантея, Извоар II₁). Ранні контакти зі степовими племенами документуються завдяки знахідкам на Березівському поселенні і в Сабатинівці I імпортних посудин і місцевих наслідувань їм, кам'яних наверхів — булав і скіпетрів²⁸.

Найбільш своєрідного забарвлення пам'яткам південнобузького локального варіанту східнотрипільської культури надали тісні зв'язки з населенням Дунайського регіону. Витоки цього явища знаходимо у місцевому ранньому Трипіллі. Ряд знахідок на ранньотрипільських поселеннях олександрівської групи свідчить про зв'язки з культурами гумельницько-каранівського кола²⁹. У матеріалах останніх років, одержаних в результаті розкопок автором Березівського поселення, фіксується продовження цих взаємодій. Багатоюрусні посудини з Березівки мають аналогії в культурі Гумельниця, куди вони прийшли через культуру Боян від культури Хаманджія. Найближчі контакти жителі Березівського поселення мали з носіями сусідньої культури Болград-Алденя. В обох культурах будинки опалювались відкритими вогнищами. На Березівському поселенні виявлено групу кераміки, в орнаменті якої чергуються залощені і матові лінії — декор, характерний для культури Болград-Алденя. Тут же вивлено багатогранні посудини, переносні вівтарі, аналогії яким також знаходимо в матеріалах згаданої культури. Контакти мешканців Березівського поселення з культурами гумельницького кола відзначає один з дослідників поселення В. П. Цибеков. В археологічному комплексі цього поселення є велика кількість виробів з міді. Основним посередником в одержанні населенням Трипілля металу з гірських розробок Болгарії і в налагодженні певних зв'язків з енеолітичними спільнотами були спочатку племена культури Боян, а пізніше — носії культури Болград-Алденя (Стейкань-Алденя) і Гумельниця³⁰. Зазначене вище деякою мірою підтверджує і пояснює певний напрямок зв'язків населення цього регіону східнотрипільської культури.

Вплив нижньодунайського кола культур відбився на світогляді жителів Березівського і подібних йому поселень. Так у середовищі останніх найбільш поширеним виявився культ змії в різноманітних його варіаціях (рис. 3). Свідченням поклонінню змії у населення південнобузького локального варіанту є також переносні вівтарі (Березівка, рис. 3, 1—2). Вівтарі такого ж типу знайдено в культурі Алденя II³¹. Зображення змії відомі й на антропоморфних глиняних жертовниках культури Градешниця. Цікава знайдена на поселенні модель печі з культовими ознаками (рис. 3, б). Існування подібних обрядів притаманне й культурам дунайського кола, де ми знаходимо аналогію унікальній моделі з Березівки³². Знахідкою, що розкриває світогляд та рівень знань Березівського поселення, є посудина, в орнаменті якої відтворено ідею найдавнішого місячно-сонячного календаря (рис. 3, 1).

У релігійних уявленнях жителів цього регіону в початковий період розвинутого Трипілля поряд з ранньотрипільськими традиціями відчувається вплив гумельницького кола культур, особливо найближчих сусідів — населення культури Болград-Алденя II.

До більш пізнього часу відноситься поселення, відкрите В. В. Місютинським біля с. Казавчин, що на правому березі Південного Бугу. Поселення характеризується лише на основі підйомного матеріалу.

Наступний ступінь розвитку Трипілля в згаданому регіоні представляє, мабуть, поселення біля с. Кошаринці. Аналіз невеликої колекції кераміки з цієї пам'ятки дає змогу попередньо синхронізувати її зі Шкарівкою. Більш пізнє поселення біля с. Колодисте на р. Синиця, за матеріалами, зіставляється з Веселим Кутом.

Поселення четвертого локального варіанту концентруються в середній течії Дніпра. Початок його формування припадає на середину розвинутого Трипілля, коли на невеликому відрізку Дніпра (в районі Обухова-Ржищева) з'являються перші пам'ятки — Верем'є, Щербанівка та їхні аналоги (культура А, за В. Хвойкою).

Генетичною підосновою дніпровського варіанту є пам'ятки типу Шкарівки та Веселого Кута³³. Причиною просування племен східнотрипільської культури на Дніпро став як внутрішній їх розвиток, так і проникнення в Буго-Дніпровське

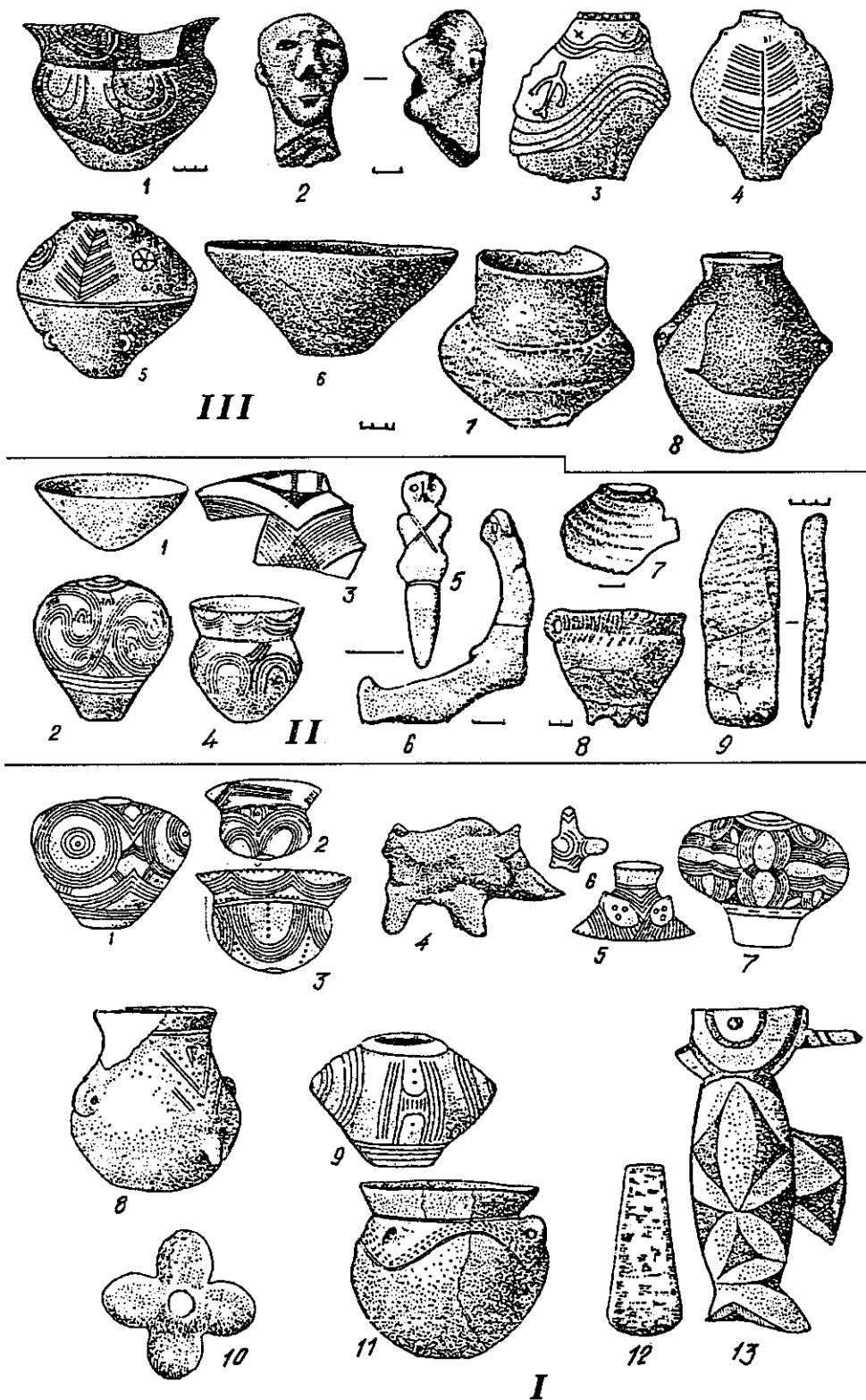

Рис. 5. Кераміка дніпровського локального варіанту (I — Верем'є; II — Коломийщина II, Гребені; III — Коломийщина I).

межиріччя кукутенських племен. Лінія розвитку дніпровського локального варіанту: Щербанівка, Верем'є, Коломийщина II — Гребені, Коломийщина I. У подальшому населення дніпровського варіанту просувається вгору по течії Дніпра до Вишгорода та спускається нижче Ржищева. Поселень у цей час стає більше, але вони невеликі за розміром. Так, Коломийщина I — пам'ятка, досліджена майже повністю, в ній налічується 39 споруд. Це — глинобитні наземні житла площею від 12 до 150 м². В інтер'єрі фіксуються печі з купольним склепінням та фігурними карнизами, перегородки, багаточарові глинобитні підвищення. Долівка в будівлях підмазувалась білою каоліновою глиною, стіни фарбувались червоною вохрою.

У плануванні й домобудівництві чітко фіксуються традиції, притаманні носіям східнотрипільської культури більш ранніх етапів. Вони відчутні й у керамічному комплексі, передусім у кераміці з заглиблено-спіральною орнаментациєю. Зберігаються як форми цих посудин, так і схеми орнаменту, характерні для попередніх етапів культури (рис. 5). Кераміка з розписом не отримала тут поширення. Знайдені на поселеннях поодинокі екземпляри є імпортом з інших центрів кукутено-трипільської спільноти, особливо тісні контакти були з канівською групою племен.

Східнотрипільська культура проіснувала в Подніпров'ї до фінальних фаз³⁴ і припинила тут своє існування.

Локальні варіанти східнотрипільської культури мають спільне походження, але поряд із загальними рисами в археологічному комплексі кожному з них притаманні яскраві особливості, що відрізняє їх від інших. Розселення племен східнотрипільської культури на велику територію, контакт з іноетнічними племенами, звідки були запозичені інновації в ідеології, побуті, ремеслі, особливо керамічному виробництві, дали своєрідне забарвлення локальним варіантам східного Трипілья.

Примітки

¹ Сорокин В. Я. О связях культуры Прекукутени — Триполье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 84, 85.

² Там же; Мовша Т. Г. Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи // ЗНТШ.— Львів, 1993.— Т. ССХХV.— С. 24—59.

³ Хвойко В. Древние обитатели Северного Причерноморья.— К., 1913.— С. 20, 21.

⁴ Dumitrescu VI. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV.— 1963.— № 2.— Р. 301—306; Comsa E. Culturile neolitice din zona Dunării // Alba.— 1973.— 1.— С. 20, 21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 18—20; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области // НОСА.— 1975.— Ч. 1.— С. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречья Южного Буга и Днестра // Там же.— С. 73—76; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопр. о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье). Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185; Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // SP.— 1981.— № 5/6.— С. 27—31; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (к проблеме выделения культур локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 106—116.

⁵ Козловська В. К. Кераміка культури А (з додатком щоденника розкопів р. 1925 у с. Веремії) // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 139—163.

⁶ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья...— С. 163—185; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант...— С. 106—116.

⁷ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант...— С. 106—116.

⁸ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.—1985.—Вип. 51.— С. 43.— Рис. 4.

⁹ Цвек Е. В. Веселий Кут — новый центр восточно-трипольской культуры // Археологические вести.— СПб., 1995.— 4.— С. 33—43.

¹⁰ Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 74—93.

¹¹ Там само.

¹² Tsvek E. Contacts between the eneolithic tribes of Europe and the eastern tripolian population // Cucuteni. Biblioteca memorial antigvitatatis.— Piatra-Neamt, 1996.— P. 121—128.

¹³ Bognaz-Kutzian I. The early cooper age tiszapolgar cultur in the Carpathion Basin // АН, Sn, XLVIII.— Budapest, 1972.— XVII, 6, 9, 15; XVIII, 4, 10; XX, 4; XXV, 2; VIII, 1; Idem. The Copper age Cemetery of Tiszapolgar-Bosatania // АН, 1963, VI, 3, 4; XII, 2; XVII, 5; XLVI, 2, 3; L, 9; CIII, 6, 8; CIV, 3; CXI, 4; XXII; Siska St. Die kulturen ges Polgar-Bereiches // Die Slawakei in der jungeren steizeit.— Bratislava, 1970.— S. 271, 272.— taf. XV.

¹⁴ Лугова Л. М., Рассамакін Ю. А. Енеолітичне поховання в кургані біля с. Орлик Полтавської області // Археологія.— 1985.— 49.— С. 53—57.

¹⁵ Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области // КСИИМК.— 1956.— 63.— Рис. 24.

¹⁶ Захарук Ю. М. Початкова доба мідного віку західних областей УРСР // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 213—219.

¹⁷ Пелецишин М. А. Племена мідного віку Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— С. 104—116; Его же. Энеолитические культуры Волини и Подолии // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 263—268.

¹⁸ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы.— М., 1998.— С. 143, 144.

¹⁹ Czermak L. Rozwoj spotoczen stw kultury poznej ceramiki instegowej na Kujawach.— Pospnan, 1980.— P. 87.— R. 36, I; P. 93.— R. 1.

²⁰ Pawelcik J. Depot medenych sperrku r Hlinska v Lipniku // Pamatky archaeologicke.— 1979.— 2.— S. 331.

²¹ Czezniak L. Rozwoj...— P. 66.

²² Заец И. И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1975.— 19 с.

²³ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.— Вінниця, 1995.— 302 с.

²⁴ Заец И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры на Южном Буге.— К., 1992.

²⁵ Там же.

²⁶ Цибеков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1971.— Вып. 7.— С. 187—192.

²⁷ Добровольский А. В. Перше Сабатинівське поселення // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— Т. 4.— С. 78—89.

²⁸ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— 6.— С. 3—19.

²⁹ Бурдо Н. Б. Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1993.— 22 с.

³⁰ *Comsa E. Culturile neolitice din zone Dunaria inferioare intermediare intre sud sinord Apulum // Alba.— 1973.— 1.— S. 20, 21.*

³¹ *Бибиков С. Н., Субботин Л. Н. Памятники культуры Гумельница на территории УССР // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 267.*

³² *Makkay J. Altorientalische paraliclen zun den Katesten heiligun — stupen. Su dosteuropas // Alba Regia.— Szehesfenezvar, 1971.— XI.— P. 142.— Abb. 5; Kalicz N. Die Hutten nodelle der Lenguel Kultur in Ungaria // Garesschrift fur Mitteldentsche vorgeschte.— 1976.— Band 60.— S. 121.— f. 4, 1—5; Николов Б. Модельт на печь от Салтино. Опыт за интерпритации // Археология.— София, 1990.— 33.— С. 33.— Рис. 1—2; Овчинников Е. В. Модель печи з трипольского поселения Березівка // Археология.— № 3.— 1994.— С. 149—151.*

³³ *Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 108.*

³⁴ *Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— 157 с.*

Е. В. Цвек

СТРУКТУРА ВОСТОЧНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Неолитическая культура Боян является одним из компонентов двух значительных энеолитических культур — Гумельницкой и Прекукутени — раннее Триполье. На поздней фазе развития в монолитной культуре раннее Триполье ощущается тенденция к дифференциации. На западе, за Днестром, приход новых этносов вызывает формирование новой кукутенской культуры, в которой очень быстро исчезают черты предыдущей прекукутенской.

На территории восточного ареала эволюция от раннего к среднему этапу Триполья происходит более спокойно. На основе раннего Триполья здесь зарождается новое культурное явление — восточнотрипольская культура. Ее памятники занимают территорию между Южным Бугом и Днепром. Их объединяет общность происхождения и идеологических представлений, традиций в хозяйстве и производстве, особенно керамическом. На протяжении многих веков существования племени восточнотрипольской культуры стойко сохраняют традицию оформления керамики углубленным желобчатым орнаментом, что было способом передачи будущим поколениям древних традиций и идеологических представлений, способствовало их культурному единству.

В процессе расселения, дальнейшего развития и контактов с иноэтническими племенами в восточнотрипольской культуре выделяются четыре локальных варианта.

Изучение материалов поселений буго-днепровского локального варианта позволило создать эволюционный ряд памятников — Зарубинцы, Красноставка, Оноприевка, Шкаровка, Веселый Кут, Мирополье, Гарбузин. Здесь получили развитие крупные поселения (пл. 150 га) с улично-усадебной застройкой, производственными керамическими, камнеобрабатывающими и другими мастерскими. В верованиях населения одно из главных мест занимало дуальное женское божество, которому посвящены семейные алтари и Шкаровское святилище. Контакты с населением полгарской и лендельской культур нашли отражение в материалах этого локального варианта.

Предварительно можно наметить и линию развития среднебугского локального варианта — Борисовка, Ладыжин-Печера, Улановка, Мизиковские хутора, Клишев, Тростяничик. Материалы поселений этого района имеют свою специфику. Расписная керамика из Тростяничика свидетельствует о процессе ассимиляции местного населения восточнотрипольской культуры кукутенскими племенами, который начался еще в Клищеве.

Третий, южнобугский, локальный вариант представлен рядом эволюционно развивающихся памятников — Березовка, Сабатиновка I, Казавчин, Кошаринцы, Колодистое. В керамическом комплексе и религиозных представлениях ощущаются раннетрипольские традиции. Свообразные черты памятникам этого района придали тесные контакты с населением гумельницкого круга (особенно группой Болград-Алденъ II). В

этой среде под влиянием нижнедунайских культур получил распространение культ змеи.

В конце этапа VII носители буго-днепровского, средне- и южнобугского локальных вариантов были ассимилированы кукутенскими племенами. Часть населения отступила на территорию четвертого, днепровского, локального варианта. Линия развития последнего такова — Шербаневка-Веремье, Гребени-Коломийщина II, Коломийщина I и др. Племена восточнотрипольской культуры в этом районе просуществовали до финальных фаз культуры Триполье.

E. V. Tsvek

STRUCTURE OF EASTERN TRIPOLIE CULTURE

Systematization and generalization of data obtained by the author for almost 30 years have made it possible to show formation and development of the new phenomenon: eastern Tripolie culture. Its monuments occupy territory between the South Bug and the Dnieper. They have common origin, certain elements of ideological notions, household and production traditions, particularly in production of pottery. Eastern Tripolie culture is rooted in early Tripolie-Precucuteni. For centuries the tribes of eastern Tripolie culture preserved traditions of pottery decorated with a sunken groove ornament. This ornament was the way to transfer ancient habits and ideological notions to future generations, which had to promote their cultural unity.

Differences in material culture and peculiarities in cults of different groups of population belonging to eastern Tripolie culture are apparent. As a result of spreading further development of culture and contacts with akin tribes and tribes with unlike ethnic background for different local groups have appeared within the structure of eastern Tripolie culture: Middle Bug, Southern Bug, Bug-Dnieper and Dnieper.

The study of the Bug-Dnieper local group has made it possible to create an evolutionary series of monuments: Zarybintsy, Krasnostavka, Onopryivka, Shkarivka, Vesely Kut, Miropolie, Harbuzin. Eastern Tripolie culture reached its acme in the period concluding with existence of the Vesely Kut settlements. There were large settlements which occupy over 150 acres, various handicrafts reached high level and specialized workshops appeared. Contacts of population of the Bug-Dnieper local group with carriers of Tisa-Polgar, Bodrog-Kerestur and Lendel cultures add peculiar features to the group mentioned. Map-making of the Bug-Dnieper local group settlements permits reconstructing their internal structure.

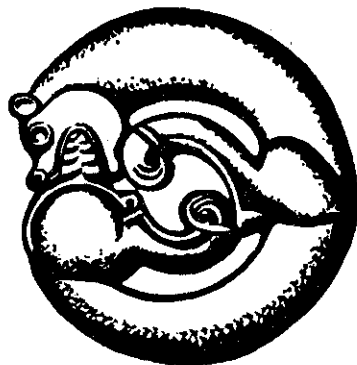
It is possible to outline preliminarily the Middle Bug local group: Borysivka, Ladyzhyn-Pechera, Ulanivka, Bukhonchyky, Mizinkivsky Khutora, Klishev, Trostyanchik. The ceramic complex of this local group has its specific features. Painted ceramic from Trostyanchik reflects the process of assimilation of the local population of the eastern Tripolie culture by Cucuteni tribes. That process started in Klishev.

The Southern Bug local group is presented by a series of the evolutionarily developing settlements: Berezovka, Sabalinovka I, Kazavchyn, Kosharyntsy, Kolodyste. In the ceramic complex as well as in religious notions of the population of Southern Bug local group, especially at the early stages of its development, not only early Tripolie traditions, but also certain features of the Gumelnitsa group of cultures (especially of Bolgar-Alden II culture) are observed. Due to contacts with the Lower Danube cultures the cult of a snake was spread there.

At the end of stage B II carriers of the Bug-Dnieper, Middle and Southern Bug local groups were assimilated by Cucuteni tribes. Certain part of population stepped back to the territory of the Dnieper local group. Its developmental line was as follows: Scherbanivka — Veremie, Grebeni — Kolomyischina II, Kolomyischina I and so on. The tribes of the Eastern Tripolie culture existed in that region till the final stages of late Tripolie culture.

Одержано 14.04.98.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПОСЕЛЕННЯ ЖУРИ І ЙОГО МІСЦЕ СЕРЕД ПАМ'ЯТОК РОЗВИНУТОГО ЕТАПУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я*

С. М. Рижов, В. О. Шумова

У запропонованому дослідженні на підставі ретельного аналізу керамічного комплексу висвітлюються проблеми генезису та локалізації пам'яток трипільської культури Пруто-Дністровського регіону.

Свого часу С. М. Бібіков опублікував попередні дані невеликих за обсягом розкопок поблизу с. Жури¹. З 70-х років завдяки планомірним розкопкам в Україні, Молдові та Румунії значно розширилась джерелознавча база пам'яток етапу VI, удосконалилась методика польових досліджень, з'явилися нові підходи до розгляду проблем походження та розвитку трипільської культури середнього етапу (Кукутень А).

Незначні за обсягом розкопки, під час яких частково досліджено залишки з п'яток жител, дали надзвичайно цікаві знахідки, серед яких вирізняються керамічні матеріали.

Кераміку поселення можна поділити на дві категорії — «кухонну» та «столову» (терміни, що відбивають, швидше, не функціональні, а технологічні та морфологічні ознаки).

Кухонний посуд становить 30% усього керамічного комплексу і розділяється на дві групи, що різняться своїми техніко-технологічними традиціями, формою посудин, орнаментациєю, та загалом походженням. До першої групи (84% кухонної кераміки) віднесено посуд, що продовжує традиції гончарства раннього Трипілля. Це здебільшого посудини великих розмірів, товстостінні, у гончарній масі яких спостерігається значна домішка шамоту, жорстви, рідше піску та зовсім рідко вапняку. Поверхня посудин або шерехата, або має пальцеве загладжування по шару густо намащеного обличкування. За формою розрізняється кілька типів. Незначною кількістю представлені миски двох підтипів. До першого віднесено миски зрізано-конічної форми, які бувають низькими із широким денцем (перший варіант) та високими (другий варіант). Ці миски мають прямі стінки та округлий край вінець (рис. 1, 1). Другий підтип складають напівсферичні миски з відносно широким дном, опуклими стінками та вертикальними вінцями. Посудини обох підтипів, здебільшого під вінцями та трохи вище дна, мають три-чотири ручки-вушка, сплюснені наліпи, наліпи дзьобоподібної та конічної форм (нижній ряд), що розташовувались у шаховому порядку. Прикрашались миски горизонтальними насічками або рядом вдавлень по вінцях (рис. 1, 3).

Наступний тип кухонної кераміки — макітроподібні посудини. Вони мають великі розміри, відносно вузьке дно, прямі стінки нижньої частини корпусу, високі, трохи опуклі плічка та вертикальний або нахилений до середини край ві-

© С. М. РИЖОВ, В. О. ШУМОВА, 1999

* Пропонована увазі читача стаття є результатом творчої співпраці авторів з С. М. Бібіковим.

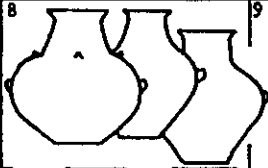

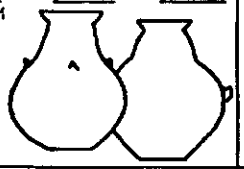

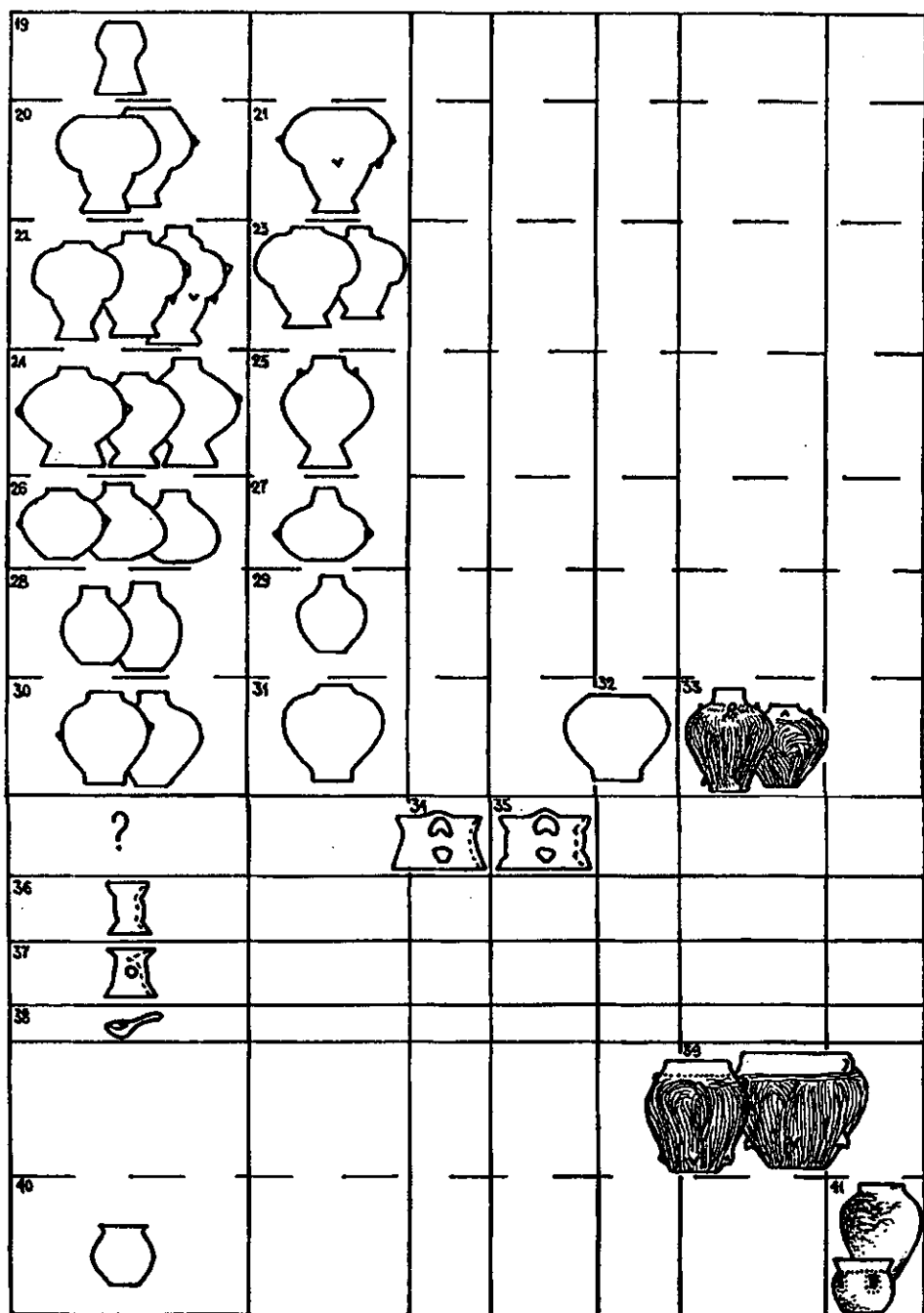
столовий посуд					кухонний посуд	
розписний орнам.	заглиблений орнам.		канелюри		шамот, шерехаті	мушля, розчоси
моно-бі, поліхромний	паста, фарб	розпис	фарб.	розпис		
					1	
2						
					3	
					4	
5						
6						
7						
8		9			10	
11						
12						
13		14				
		15				
16		17				

Рис. 1. Типологія кераміки трипільського поселення поблизу с. Жури.

нець. Під вінцями проходить ряд з 3—4 невеликих ручок-вушок, а трохи вище дна розташовані дзьобоподібні наліпи. Зовнішня поверхня посудини майже повністю вкрита слідами вертикальних пальцевих згладжувань. Більш складна орнаментация спостерігається на одній посудині, де під ручками верхнього ряду зроблено наліпи у вигляді пташиної лапи, а нижче вінець горизонтально проходять ряд вдавлень та три ряди канелюр. Такі ж горизонтальні канелюри розміщені на рівні нижнього ряду ручок і утворюють орнаментальний фриз, розчленований на метопи, що заповнені вертикальним прямим або хвилеподібним пальцевим загладженням (рис. 1, 4).

Продовження рис. 1.

Виділяється ще один тип — сфероконічні посудини із зрізано- конічною нижньою частиною корпусу, високими опуклими плічками та увігнуто-циліндричною вузькою горловиною. Під горловиною симетрично розташовані круглі сплюснені наліпи, а вище денця — конічні ручки-наліпи. На рівні верхніх наліпів горизонтально проходить ряд вертикальних вдавлень. Нижня частина корпусу вкрита пальцевим згладженням (рис. 1, 10).

Інший тип — грушоподібні посудини з високими, широкими, опуклими плічками, вузькою горловиною та високими вертикальними (перший варіант) або низькими, нахиленими до середини (другий варіант) вінцями. Найчастіше посу-

дини мали невеличкі конічні наліпи під горловиною. Трапляються також ручки у два ряди. Орнаментувались посудини під горловиною двома паралельними горизонтальними рядами навскісних насічок у вигляді «ялинок». Короткі вертикальні стрічки «ялинок» наносилися й під ручками. Зовнішня поверхня посудин або недбало загладжувалась, або була вкрита пальцевими розводами (рис. 1, 33).

Серед кухонної кераміки кількісно переважає тип горщиків, що за формою поділяються на два підтипи. До першого віднесено великі за розмірами посудини, що мають широке дно, відносно вузьку горловину і високі, нахилені до середини вінця, та посудини із широкою горловиною, ледь наміченою шийкою і невисокими, майже вертикальними вінцями. Для горщиків характерні два ряди ручок, розміщених у шаховому порядку. Зовнішня поверхня посудин вкрита пальцевим загладженням, а під вінцями вони прикрашались рядом округлих вдавлень. В одному випадку пальцеві смуги у вигляді фестонів розміщені під ручками верхнього ряду (рис. 1, 39). Другий підтип горщиків становлять відносно невеликі посудини з вузькими опуклими плічками, чітко визначеною шийкою та невисокими вінцями. Такі горщики не мають ручок, позбавлені орнаментациї, а їх зовнішня поверхня недбало заглажена.

Другу групу кухонної кераміки складають посудини, що вироблялись із глини з високим вмістом сполук заліза. Гончарне тісто рівномірно вимішане, з домішкою дрібного піску та подрібненої мушлі. Посудини тонкостінні, переважно невеликого розміру. Вони нечисленні (16% кухонної кераміки) й представлені здебільшого фрагментарно. Зовнішня поверхня або добре заглажена, або вкрита розчосами. Випал низькотемпературний, більш-менш рівномірний, здійснювався переважно у редуційній атмосфері. Походження цієї кухонної кераміки дослідники пов'язують із впливом на трипільське середовище чужорідних степових елементів або навіть їх проникнення². За формою розрізняється один тип — горщики. Їх віднесено до другого підтипу, що поділяється на два варіанти. Перший складають високі посудини із зрізано-конічною нижньою частиною корпусу, високими та широкими округлими плічками і високими, майже вертикальними вінцями. До другого варіанту належать невеликі, приземкуваті горщики з відносно вузькими округлими плічками, розміщеними на середині висоти тулуба та з широкою горловиною і плавно відігнутими вінцями (рис. 1, 11). Орнаментувались горщики тільки по плічках або у вигляді коротких стрічок із прокреслених тонких паралельних ліній, пунктирно обведених дрібними наколами або фестонами із прокреслених ліній, по контуру яких проходили ряди наколів.

Більшість серед керамічного комплексу складає посуд другої категорії — столовий (70%). За технікою нанесення орнаментациї та деякими менш значними технологічними та морфологічними ознаками столова кераміка поділяється на три чисельно нерівномірні групи. Першу становить посуд, прикрашений заглибленим орнаментом, другу — оздоблений канелюрами, а третю — розписна кераміка. Часто візерунки та канелюри доповнювались розписом або фарбуванням, що потребує поділу груп на підгрупи.

Посуд, оздоблений заглибленим орнаментом, становить близько 17% усієї кераміки поселення або 23% столової. Він вироблявся з гончарної маси, до складу якої входили рябі глини та породи глин з незначним вмістом сполук заліза. Як спіснювач додавався грубозернистий пісок, червоноглиняний шамот, рідше трапляються домішки тільки дрібного піску та подрібненого вапняку. Замість більш-менш однорідний, але грубий, нещільний. Посудини переважно товстостінні. Зовнішня поверхня ретельно загладжувалась, а в окремих випадках вкривалась обличкуванням із тонкоструктурної глини, що за складом відрізнялась від глиняного тіста-основи. Досить часто поверхня додатково фарбувалась у жовто-червоний колір. Випал порівняно високий і рівномірний, здійснювався в оксидційному режимі.

Є кілька різновидів заглибленого орнаменту. Найчастіше оздоблення мало вигляд щільних стрічок, що складались з 4—5 паралельних тонких та глибоких ліній. Іноді лінії компонувались у рідкі (2—3 лінії) широкі стрічки. Рідше трапляються стрічки (щільні або широкі), що складались з 3—4 широких тонких ліній. Посуд із заглибленим оздобленням за способом орнаментациї поділяється на сім підгруп. Першу складає орнамент тільки із заглиблених ліній, другу — візерунок, де борозни заповнені білою пастою, до третьої віднесено посудини, по-

верхня яких пофарбована у світло-червоний або майже брунатний колір, до четвертої — включено пофарбовані посудини, борозни орнаменту яких або заповнені білою пастою, або поверхня стрічки зафарбована у білий колір. П'ята, шоста та сьома підгрупи складають заглиблений орнамент з розписом. Так, п'ята підгрупа — це кераміка, де рельєфні виступи між борознами розписані червоною фарбою і повторюють основну заглиблену композицію. У шостій орнаментация нагадує спосіб оздоблення п'ятої, а різниця полягає в тому, що борозни заповнені білою пастою. Посудини сьомої підгрупи прикрашались біхромним розписом — рельєфні виступи між борозенками пофарбовані червоними смугами, самі борозни заповнені білою пастою, а поверхня між стрічками розписана у брунатний колір. Загалом посудини із заглибленим візерунком і розписом становлять 25% першої групи столового посуду. Здебільшого в орнаментации вживались меандрові та спрощено-лінійні композиції, рідше тангентні. Залежно від форми посудин заглиблений декор виконувався в один, два або три фризи.

Кераміка із заглибленою орнаментацией представлена незначною кількістю типів (форм) посуду. Знайдено цілий екземпляр сфероконічної посудини (гличик) першого підтипу, що має широке дно, кульоподібну нижню частину корпусу, низькі плічка, широку та низьку зрізано-конічну горловину та високі лійкоподібні вінця (рис. 1, 9). Орнамент закомпонований в один широкий фриз. Тангентна композиція складається з концентричних кіл і навскісних дуг, виконана одинарними лініями. Під вінцями — горизонтальні парні смуги неглибоких канелюр. Одна посудина має сполучення двох видів орнаментации — заглиблений візерунок і канелюри (рис. 1, 1).

Наступний тип — шоломоподібні покрішки, які поділяються на варіанти — високі, напівсферичні з опуклим верхом; високі з пласким верхом; низькі з пласким верхом; високі з верхньою конічною ручкою-виступом (рис. 1, 14, 15, 17). Візерунок робився стрічками з тонких глибоких ліній, які утворювали в плані хрестоподібні композиції. Головними елементами виступають овали, вертикальні стрічки, кути та напівдуги. Маємо спрощено-лінійну схему з окремих горизонтальних ліній або стрічок зигзагу (рис. 1, 4). Основні схеми доповнюються короткими рисками та рядами вдавлень. Нерідко в орнаменті вживались меандрові схеми. Трапляється така орнаментация: заглиблені лінії заповнені білою пастою, а зовнішня поверхня зафарбована у блідо-червоний колір або поряд з пастовим заповненням ліній, рельєф між ними зафарбований червоним, повторюючи основну меандрову схему, а простір між дугами розписаний (негатив) чорною фарбою (рис. 1, 7).

Найпоширенішим типом є грушоподібні посудини. Розрізняються кілька підтипів — високі, на біконічному піддоні, з високими опуклими плічками та нахиленими вінцями; на біконічному піддоні (стілки трохи опуклі) з широкими опуклими плічками та невисокою циліндричною або зрізано-конічною горловиною; на низькому конічному піддоні, з широкими плічками та високою циліндричною горловиною; округлотілі (приземкуваті та високі) з вузькою горловиною та високими вертикальними або трохи нахиленими до середини вінцями; зрізано-конічною нижньою частиною корпусу, широкими та високими плічками і низькою горловиною. Грушоподібні посудини часто мають на плічках ручки-вушка, а під плічками іноді — конічні наліпи (рис. 1, 21, 23, 25, 29, 31). Оздоблювались переважно у 2—3 орнаментальні фризи. Найчастіше у головній орнаментальній смузі (плічках) спостерігаємо меандрові схеми, виконані широкими, щільними стрічками з тонких та глибоких ліній. У спрощено-лінійних композиціях вживались розріджені стрічки з широких та тонких ліній, утворюючи зигзаги, трикутники, горизонтальні ряди, напівовали, навскісні стрічки, стилізовані букранії. Схеми доповнювались короткими дугами, фестонами, волутами, S-подібними дугами, вертикальними рисками, рядами вдавлень. Заглиблені лінії іноді заповнювались білою пастою або стрічки ліній фарбувались у червоний колір. Трапляється також суцільне фарбування поверхні посудини у блідо-червоний колір³ (рис. 2, 2, 3, 5).

Заглибленим орнаментом прикрашався ще один тип — біноклеподібні посудини. Окремі широкі та тонкі горизонтальні чи вертикальні лінії фарбувались у білий колір, тоді як простір між ними вкривався червоною фарбою (рис. 2, 6).

Другу групу столової кераміки репрезентують посудини, прикрашені кане-

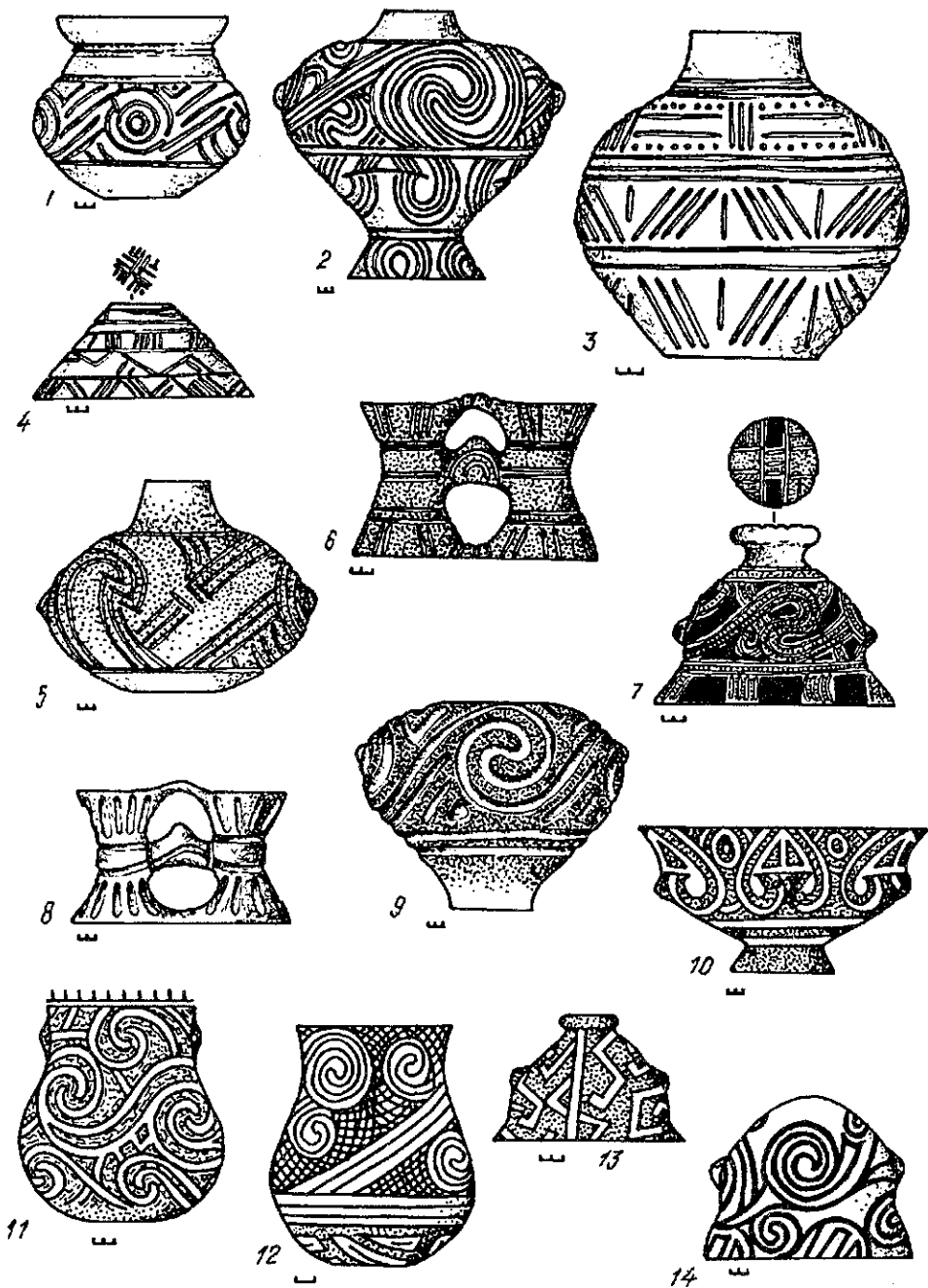

Рис. 2. Кераміка із заглибленим (1—7), канельованим (8, 9) та розписним (10—14) орнаментами з трипільського поселення поблизу с. Жури.

люрами (2,5% комплексу). Відомо лише два типи — грушоподібні посудини та «біноклі» (рис. 1, 18, 35). Гончарне тісто цього посуду мало відрізнялося від маси кераміки з заглибленим орнаментом. Слід відзначити тільки більш ретельну обробку зовнішньої поверхні. Канелюри широкі і тонкі, що компонуються у стрічки. «Бінокль» був орнаментований комбінацією з горизонтальних та вертикальних коротких канелюр. Яскравіше оздоблювались грушоподібні посудини, де меандрова схема виконана одинарними канелюрами, пофарбованими у білий колір, а простір між ними розмальований червоно-брунатною фарбою (рис. 2, 8, 9).

Третя група столового посуду — розписна кераміка (50,7% усього комплексу, 73,3% столового посуду). Представлена найбільшою кількістю типів (форм)

посудин. Ця кераміка ліпилась переважно із суміші «рябих» та «білих» глин. Найчастіше глиняні маси відмулені або мають домішку дрібного піску. У глині майже третини посудин спостерігалась домішка шамоту з «рябої» глини або грубозернистого піску та часток вапняку. Тільки в окремих екземплярах як спіснювач використовувався пісок та товчена мушля. Посудини тонкостінні, високого та рівномірного випалу, здійсненого в оксидаційному режимі. Зовнішня поверхня добре заглажена та густо вкрита шаром ангобу з тонкоструктурної глини. На ангоб нанесено фарбування світло-червоним, рідше, блідо-жовтим, майже білим, кольорами. Додатково поверхня лискувалась. Розпис займав переважно усю площу посудини, komponувався у кривих фризів, і малюнок робився монохромним, біхромним та поліхромним. Візерунок, головним чином, позитивний, хоча є й негативний.

За формою мальована кераміка поділяється на дев'ять типів, які у свою чергу розчленовуються на підтипи та варіанти. До першого типу віднесено миски. Маємо два підтипи — напівсферичні з широким дном; низькі з м'яким S-подібним профілем. Розписувались по блідо-рожевій поверхні. На дні з внутрішньої сторони хрестоподібно закомпоновані овали, виконані широкими смугами білої фарби. Овали обведені тонкими червоними лініями. Простір між ними заповнювала «сітка» червоного кольору. По вінцях — біла смуга у волютній композиції, обведена червоними лініями, а фон займала червона «сітка». По білих смугах, повторюючи їх форму, проходили дві тонкі паралельні чорні лінії. Таке саме кольорове сполучення застосовувалось у розписі зовнішньої поверхні. Дно білими лініями поділене на сектори, а по вінцях проходив ряд широких білих фестонів. Друга миска зовні розмальовувалась широкими білими смугами в облямуванні чорних ліній. Орнамент складався з горизонтального ряду стилізованих букраній, між якими були вписані овали та фестони. Схожий декор займав і внутрішню поверхню (рис. 2, 10).

Досить поширений тип — кубки. Відрізняються приземкуваті, з вушками під вінцями або на плічках, та високі, з широким дном, відносно вузькими опуклими плічками і високою горловиною з плавно відігнутими вінцями (рис. 1, 7). Орнаментувались на червоному тлі широкими білими смугами з облямуванням чорними лініями у вигляді рядів із стилізованих букраній, доповнених кутами, овалами, волютами. Інша орнаментация складалась з фризу на плічках, куди було вписано горизонтальні S-подібні дуги із спіралями, намальовані на блідо-брунатному тлі широкими білими смугами в облямуванні чорних ліній. До них залучались ряди волютних смуг. По простору між смугами, повторюючи контури фігур, проходили тонкі червоні лінії (рис. 1, 11). Монохромний чорний розпис робився по білому фарбуванню — волютні смуги розділялись навскісною стрічкою з тонких паралельних ліній, а простір між ними заповнювала «сітка». Дно ж було розмальоване хрестоподібною композицією (рис. 2, 12).

Значною кількістю представлені на поселенні сфероконічні посудини, які поділяються на два підтипи. До першого входять посудини з кульоподібним тулубом, виділеною горловиною, яка буває або циліндричною з плавно відігнутими вінцями (перший варіант), або зі зрізано-конічною горловиною та значно відігнутими вінцями (другий варіант), або з конічноопуклою горловиною і відігнутими лійчастими вінцями (третій варіант). Другий підтип складають посудини з широкими низькими плічками, високою зрізано-конічною горловиною без вигину та високими прямими або лійчастими вінцями. На плічках посудини мають досить масивні ручки, а в основі горловини — іноді невеликі конічні наліпи (рис. 1, 8, 11). Здебільшого орнаментувались білими смугами, облямованими чорними лініями по червоному фарбуванню або блідо-рожевій поверхні. Декор багатозфизовий. Основна схема складається з переплетених горизонтальних S-подібних дуг із спіралями на кінцях. Доповнювались рядами фестонів, овалів, волют. Є візерунок, в якому білі стрічки утворюють ряди концентричних напівовалів, а верхній фриз складається з кутових паралельних стрічок⁴ (рис. 3, 1, 2). Цікавий декор однієї посудини, де сполучаються різні види орнаментации, кольорові гами, елементи візерунка. Орнамент багатозфизовий. Верхній пояс проходить по вінцях, де на блідо-жовтому тлі намальовані чорною фарбою трикутники та стрічки тонких паралельних ліній. На горловині фриз, розчленований вертикальними «шаховими» стрічками на зони, заповнені біхром-

Рис. 3. Кераміка з розписним орнаментом з трипільського поселення поблизу с. Жури (1—10).

ним малюнком у вигляді ромбів з «сіткою» та короткими червоними рисками. На плічках заглиблений орнамент поєднується з малюнком — широкі борозни зафарбовані у біле, а виступаючий рельєф заповнюють червоні смуги, обведені по краях чорними тонкими лініями (рис. 3, 3).

Наступний тип — шоломоподібні покритки. Фіксується кілька підтипів — з конічним верхом; високі з опуклим верхом або низькі з плоским верхом; високі

з верхньою ручкою-виступом (рис. 1, 2, 13, 16). Орнаментувались білими смугами з облямуванням чорними лініями на червоному тлі. Елементами декору виступають волюти, навскісні стрічки, стилізовані букранії. Іноді покришки прикрашались смугами у вигляді ламаних S-подібних дуг, що вільно розташовані на площі орнаментальної зони (рис. 2, 13). Рідше трапляється розпис рядами волют, що малювались чорною фарбою на блідо-жовтому тлі. Маємо також біхромний візерунок, де метопні композиції з рядів зигзагу, вертикальних стрічок, фестонів, спіралей виконувались чорною фарбою по червоній поверхні і доповнювались рисками, штрихуванням, «сіткою» з тонких червоних ліній (рис. 2, 14).

У керамічному комплексі столового посуду чисельно переважають грушеподібні посудини кількох підтипів. До першого підтипу належать невеликі посудини на високому зрізано-конічному піддоні, з вузькими плічками, вузькою горловиною та горизонтальним краєм вінець. Другий підтип — на біконічному піддоні, з високими округлими плічками та горизонтально зрізаними вінцями без виділеної шийки. Третій — має біконічний піддон (стілки іноді опуклі), широкі округлі плічка, відносно вузьку горловину та чітко виділену шийку. За формою плічок та вінець цей підтип поділяється на варіанти — з невисокими, трохи нахиленими до середини, вінцями; з високими циліндричними вінцями; з двоярусними плічками та високими вертикальними вінцями. Четвертий підтип становлять приземкуваті, кульоподібні посудини з широкими низкими плічками та невисокими вертикальними або нахиленими до середини вінцями. До п'ятого підтипу входять високі посудини з вузьким дном, опуклими плічками, високою циліндричною горловиною. Шостий підтип з вузьким дном, високими опуклими плічками, вузькою горловиною та низкими, нахиленими до середини (перший варіант) або високими вертикальними (другий варіант) вінцями. Посудини мають на плічках вушка, а на багатоярусних формах, часто, конічні наліпи під плічками (рис. 1, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 30).

Здебільшого грушеподібні посудини розписувались білими смугами з чорним облямуванням на червоному тлі. Ці смуги у вигляді горизонтальних S-подібних дуг із спіралями на кінцях компонувались у широкі фризи, які виступали основними в одностильових композиціях або були складовими у барвистому декорі. Згадані фризи доповнювались рядами напівовалів, фестонів, букраній, зигзагу (рис. 3, 4, 8). Іноді ламані S-подібні дуги, що заходять одна за одну, компонувались у навскісні ряди, якими заповнювались метопні зони (рис. 3, 5). Часто траплявся біхромний (чорний — червоний) та монохромний (чорний) орнамент, виконаний на білому або блідо-рожевому тлі. Основними елементами виступають широкий пояс з горизонтально розміщених концентричних овалів, які іноді чергуються з концентричними ромбами, а проміжки між цими фігурами зайняті штрихуванням та «сіткою» тонких ліній (рис. 3, 7). Цікавим є орнамент із складною кольоровою гамою. Так, на блідо-рожевому тлі горизонтально проходить меандрова стрічка, що складається з чотирьох паралельних смуг — у центрі дві червоні лінії з чорним облямуванням, а по краях білі смуги теж з чорним облямуванням. До меандру приєднуються білі S-подібні дуги з чорним облямуванням та вертикальні овали з широких чорних смуг. Зверху вписувались напівдуги і волюти з чорних ліній. Простір між фігурами частково фарбувався у червоне або лишався блідо-рожевим. Спостерігається поєднання кількох стилістичних схем. На одній посудині піддон та плічка були розписані білими смугами з чорним контуром на червоному тлі, а під горловиною проходила смуга білого фарбування, по якій намальована чорним горизонтальна «шахова» стрічка, вінця ж знову прикрашались біло-чорними смугами на червоному тлі (рис. 3, 6). Інша посудина мала біле фарбування верхньої частини корпусу і червоне нижньої. Вінця розписані фестонами чорної фарби, на плічках — фриз, поділений стрічками з тонких паралельних ліній на ромби та трикутники, в середину яких вписано концентричні кола та напівовали. Центри кіл і напівовалів та простір між фігурами заповнені «сіткою». Нижня половина посудини декорувалась біло-чорними смугами у вигляді S-подібних дуг⁶. На іншій посудині вінця прикрашені по білому фарбуванню чорними дугами та зонами червоного кольору. На плічках також на білому тлі намальована тангентна схема, виконана стрічками з чорних паралельних ліній. До тангентів приєднуються фестони, волюти і дуги. Увесь простір між фігурами зафарбований у чорне так, що візерунок на білому

тлі утворює «негативний» орнамент. Нижче плічок, вже по червоному фарбуванню проходить ряд подвійних волот із біло-чорних смуг, а на піддоні смуги закомпоновані у напівовали⁷. Є грушоподібні посудини, розписані по білому фарбуванню широкими червоними смугами з облямуванням чорними лініями.

Наступний тип — біноклеподібні посудини, представлені тільки фрагментами, які не дають можливості встановити форму та орнаментацию.

Окремий тип складають моноклеподібні посудини з конічними чашею і основою та циліндричною, трохи опуклою, центральною частиною. Орнамент малювався на блідо-брунатовому тлі горизонтальними та навскісними білими стрічками, що були обведені червоними лініями. По білих смугах проходять тонкі червоні лінії.

Ще один тип — вази, що мають конічну верхню чашу та високий циліндроконічний пустотілий піддон (іноді з отворами). Чаші розписувались або біло-чорними смугами на червоному тлі, або широкими чорними лініями по білому фарбуванню. Візерунок складався з концентричних овалів, волот, горизонтальних та навскісних смуг⁸ (рис. 3, 9).

Тільки поодинокими екземплярами представлені інші типи, а саме: черпак з довгою ручкою та округлотілий горщик з високими плічками, широкою горловиною та невисокими, плавно відігнутими вінцями (рис. 1, 38, 40). По фрагментах вдалось реконструювати деякі орнаментальні схеми. Одна схема складається з ряду, заповненого комбінацією горизонтальних і навскісних тонких та широких чорних ліній на блідо-рожевому тлі. Між лініями знаходяться трикутники з «сіткою». Другий орнамент має два декоративні біхромні фризи на блідо-жовтому тлі, де верхній — це зигзаг з чергуванням чорних та червоних ліній, а нижній — з вертикальними стрічками із паралельних червоних ліній розділений на метопи. Поля останніх займали вертикальні ряди переплетених хвилеподібних чорних дуг, по центру яких проходять тонкі червоні лінії. Ще один візерунок побудований також за метопною схемою і наносився білими смугами з чорним кантом на тлі червоної фарби. Еліпсоподібні дуги розділяють фриз на метопи, що заповнені навскісними ламаними смугами — «лабіринтами».

Серед форм розписного посуду, як зазначалося, переважають грушоподібні посудини різних підтипів та варіантів, меншою кількістю представлені сфероконічні посудини, кубки та покривки, і тільки одиницями репрезентовані інші типи посудин. В орнаментации більше половини складає розпис білими смугами з чорним облямуванням на рожевому (блідо-брунатовому) тлі (близько 60%). Друге місце займає малюнок тонкими чорними лініями по майже білому (рідше жовто-гарячому) фарбуванню (приблизно 30%). Інші стилістичні групи представлені лише кількома відсотками. Серед декоративних схем найчастіше вживались меандрові, волотні та S-подібні дуги у сполученні з спіралями. Значно менше спостерігаємо композиції з рядів фестонів, овалів, букраній, а також візерунків, де основним елементом виступають прості геометричні фігури — ромб, трикутник, стрічка, зигзаг, «сітка». Поодинокими є метопні й тангентні схеми та малюнок у вигляді ламаних смуг — «лабіринтів».

Аналіз керамічного матеріалу вказує, що поселення Жури можна віднести до кола пам'яток етапу Трипілля VI, до його фінального ступеня, а за періодизацією румунських археологів — до фази Кукутень А_{3а}⁹ або Кукутень А₄¹⁰. Визначаючи фазу А₄ Вл. Думітреску порушив питання про локальні відмінності кукутенських поселень означеного періоду, виділивши три локально-територіальні групи. Перша розташована на захід від р. Серет, друга — у Центральній Молдові, на схід від Серету, третя займає північно-східну частину румунської Молдови. Саме до останньої групи входять поселення фази А₄ типу Дрегушень¹¹. Специфічними рисами керамічних комплексів цих пам'яток є наявність біноклеподібних посудин, тривале збереження традицій жолобчасто-заглибленої орнаментации, декор канелюрами у поєднанні з біхромним розписом, домінування у малюнку чорної фарби. Крім того, у розписному посуді Дрегушень трапляються стилістичні групи й орнаментальні композиції, що набудуть поширення на етапі Кукутень АВ¹². Деяка схожість кераміки Дрегушень та Журів дозволила В. Сорокіну виділити локальний тип пам'яток, залучивши до нього, крім названих вище, також поселення Нові Дуруїтори I, Старі Дуруїтори¹³, Друци¹⁴, Василівка¹⁵, Старі Куконешти, Путінешти II, III¹⁶. І. Палагута пропонує відокремити

у локальний варіант пам'ятки кінця етапу Трипілля VI Північно-Східної Румунії, Північної Молдови та найближчих районів Середнього Подністров'я (Дрегушень, Друци I, Старі та Нові Дуруїтори)¹⁷. Особливими рисами цих пам'яток є значна кількість кераміки, прикрашеної заглибленим орнаментом, особливо канелюрами, що доповнювались біло-червоним фарбуванням; переважання у розписі полі-хромного малюнка, а також наявність біхромного червоно-білого малюнка «нвої манери» (за Вл. Думітреску). Генетичною підосовною «північно-молдавського» (за І. Палагутою¹⁸) варіанту виступають поселення Старі Куконешти I в Молдові¹⁹ та Трушешть-Цугуєта в Румунії²⁰, які утворюють ранній хронологічний горизонт (фаза Кукутень А3) і передують появі пам'яток типу Друци I — Дрегушень. Кераміка цих поселень вирізняється широким застосуванням в орнаментативній заглибленого декору, який нерідко ще зберігає ранньотрипільські традиції; наявністю на посуді лискованих канелюр, часто у сполученні з ямками-наколами і прокресленим візерунком, а також помітною тенденцією до переростання заглибленого орнаменту у канельований, доповнений біхромним малюнком. Розписна ж кераміка продовжує розвиток посуду попередніх еталонних поселень Хебешешть і Кукутень-Четецує-А Центральної Молдови²¹. Хронологічною позицією пам'яток типу Старі Куконешти I-Трушешть-Цугуєта, за періодизацією К. Черниш, є третій ступінь, а поселення Нові Дуруїтори, Друци I, Дрегушень визначають заключний, четвертий ступінь середнього періоду Трипілля²².

Характер керамічного комплексу поселення Жури не дає змоги зарахувати цю пам'ятку ні до типу Дрегушень, ні до північномолдавського варіанта. Так, привертає увагу високий відсоток серед посуду кухонної кераміки, до того ж понад $\frac{3}{4}$ становлять посудини з шамотом, оздоблені пальцевими розводами і рельєфним декором. У столовому посуді значною кількістю представлені посудини, прикрашені заглибленим орнаментом, який іноді нагадує ранньотрипільський декор. Трапляється заглиблений орнамент, в якому основну схему доповнюють ямки-наколи та короткі риски або ряди канелюр. Майже третина посудин в оздобленні поєднує заглиблений візерунок з фарбуванням, монохромним чи біхромним розписом. Порівняно мало кераміки, прикрашеної канелюрами, зокрема широкожолобчастими з біло-червоним розписом. В орнаментативній мальованого посуду домінує поліхромний розпис, переважно з найдавнішими стилями і схемами, хоча вже спостерігаються більш пізні стилістичні групи, які набувають поширення на фазі Кукутень АВ.

Порівнюючи матеріали Жури з керамічними комплексами пам'яток північномолдавського варіанту, можемо відзначити між ними певну схожість, проте тільки за показником кількості посуду із заглибленою орнаментативною, окремими схемами візерунка, елементами композиції, техніки виконання декору. Канельована ж кераміка, особливо з біло-червоним розписом, яка є показовою для північномолдавського посуду, у Журах складає мінімальний відсоток. У розписному посуді спостерігається деяка подібність стилів поліхромного малюнка, але біхромні візерунки помітно відрізняються — у Журах широко репрезентований біло-чорний декор, тоді як біло-червоний майже не представлений. Значні розбіжності фіксуються також і в схемах та композиційній побудові мальованого орнаменту. Так, у Журах відсутній характерний орнаментальний мотив горизонтальних стрічок з Х-подібних фігур. Більш близькі аналогії розписному посуду з Журів відмічені²³ не на північно-східних пам'ятках, а на поселенні Берешть-Дялул Булгарулуй на півдні румунської Молдови, яке відносять до фази Кукутень А3²⁴. Кераміка цієї пам'ятки, що трактується як окремий тип, має специфічні риси — більшість поліхромних візерунків (білі стрічки в облямуванні чорних ліній) малювалась на червоно-брунатному тлі, а домінуючою в кольоровій палітрі виступає червона фарба, чим ця кераміка вирізняється серед матеріалів одночасних поселень інших територій, де в декорі (з урахуванням фону) переважає білий колір²⁵. До деякої міри, у композиціях (метопна, тангентна) та у малюнку окремих елементів орнаменту (волюти, меандр, букранії), але не в стилях розпису, кераміка з поселення Жури нагадує декор посуду з поселень Думешть і Скинтея центральної частини Молдови фази Кукутень А3²⁶. Можемо припустити, що на керамічному комплексі Жури відбилися впливи гончарних та художніх традицій, передусім пам'яток півдня румунської Молдови й північномол-

давського локального варіанту та значно меншою мірою Центральної Молдови. Синкретичний характер посуду з поселення Жури, можливо, зумовлювався участю у формуванні цієї пам'ятки частини кукутенського населення різних територій Молдови, а основним компонентом виступили общини з півдня згаданого регіону.

У Журах дослідники слушно вбачають генетичну підоснову солонченської локально-хронологічної групи (Трипілля VI/VIІ) у Середньому Подніпров'ї²⁷, з чим свого часу погоджувалась і Т. Г. Мовша²⁸. На нашу думку, процес формування солонченської групи йшов не «прямолінійно» від поселення Жури до Солончени II₂, а спостерігається значно складніша ситуація. Між цими поселеннями існує, поки ще не заповнений хронологічний розрив. На це вказує вищий, порівняно з Солонченими II₂, відсоток заглибленої орнаментації. На посуді поселення Жури він становить 13%, а у розписній кераміці переважають (близько 60%) найбільш ранні стилі малюнка, тоді як у Солончених II₂ (приблизно 30%) стільки, скільки і пізні стилі²⁹. У кераміці Солончени II₂ фіксуються також запозичення деяких характерних орнаментальних схем розпису та наявність відносно великої кількості канельованого посуду з пам'яток північномолдавського варіанту. У цьому плані цікавими є матеріали поселення Василівка. Його керамічний комплекс відзначається синтезом рудиментарних елементів, витоки яких через дещо трансформований декор посуду пам'яток типу Озаринці знаходимо у місцевому ранньому Трипіллі, та значних стилістичних новацій, характерних для кераміки кукутенських пам'яток³⁰. Це явище притаманне кераміці поселень, зосереджених переважно на Могилів-Подільщині. На відміну від інших регіонів, тут тривалий час зберігаються ранньотрипільські традиції, що дало змогу виділити особливу групу пам'яток³¹. Нечисленні знахідки у Василівці поліхромного посуду співвідносяться з матеріалами територіально близьких, але віднесених до іншої локальної групи³² поселень Кадіївці-Бавки, Кудринці. Є також схожі орнаментальні мотиви у журівському та василівському посуді. Проте найбільше спільних рис знаходимо в кераміці Василівки та поселень північномолдавського варіанту — це частина посудин із заглибленим візерунком, особливо з доповненням фарбування, канельована кераміка у поєднанні з біхромним і монохромним малюнком, переважна більшість розписного посуду, зокрема прикрашеного стилями αα, α, β, що починає домінувати на поселеннях Нові і Старі Дуруїтори, Бринзени IV (нижній шар).

Таким чином, пам'ятки північномолдавського варіанту, з одного боку, вплинули на формування локальної групи фіналу етапу VI на Могилів-Подільщині, а з другого — відіграли певну роль через поселення Василівка у становленні солонченської локальної групи³³, де головним компонентом виступають поселення типу Жури. Такої ж думки у своїх висновках дотримується І. В. Палагута³⁴.

Нинішній стан вивчення проблеми локалізації пам'яток етапу Трипілля VI дає можливість стверджувати, що Жури є самостійним типом пам'ятки з усіма належними ознаками. Подальші дослідження, ймовірно, дадуть змогу відокремити «журівську» локальну групу. Об'єднувати ж, як це пропонується І. В. Палагуютою, хронологічно і територіально різні типи Жури і Берешть у єдиний «південний» варіант неможливо через розбіжності в їх керамічних комплексах.

Примітки

¹ Бибилов С. Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 году // КСИИМК. — 1954. — С. 104—110.

² Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. — 1961. — № 1. — С. 186—199.

³ Маркевич В. И. Далекое—близкое. — Кишинев, 1985. — С. 67. — Рис. 52.

⁴ Бибилов С. Н. Указ. соч. — С. 107. — Рис. 56, 2.

⁵ Там же. — Рис. 56, 3.

⁶ Там же. — Рис. 56, 1.

- ⁷ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 66.— Рис. 51.
- ⁸ Бибииков С. Н. Указ. соч.— С. 107.— Рис. 56, 4.
- ⁹ Nitu A. Fomarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie.— Iași, 1984.— P. 96.
- ¹⁰ Dumitrescu VI. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV.— 1963.— Т. 15.— № 1.— P. 51—74.
- ¹¹ Dumitrescu VI. Aspecte regionale în aria de răspândire a culturii Cucuteni, în cursul primei sale faze de dezvoltare // SCIV.— 1974.— Т. 25/4.— P. 545—554.
- ¹² Dumitrescu VI. Einige Fragen zur Cucuteni-Kultur im Lichte des Ausgrabungen bei Drăgușeni (NO der Moldau, SR Rumänien) // ZFA. 7/2.— 1973.— S. 177—196; Crîsmaru A. Drăgușeni. Contribuții la monografie arheologică.— Botoșani, 1977.— 191 p.; Marinescu-Bălcu S. Elemente târzii în ceramica cucuteniană de la Drăgușeni și relațiile acestora cu descoperirile de la Traian-Dealul Fântânilor // MA.— Т. 19.— 1994.— P. 115—126.
- ¹³ Маркевич В. И., Черныш Е. К. Исследования в Пруто-Днестровском междуречье // АО 1973 г.— М., 1973.— С. 466, 467; Черныш Е. К., Попова Т. А. Итоги Молдавской экспедиции // АО 1974 г.— М., 1975.— С. 450, 451.
- ¹⁴ Рындина Н. В. Раскопки поселения развитого Триполья Друц I // АО 1982 г.— М., 1984.— С. 415, 416; Рындина Н. В. Работы трипольской экспедиции // АО 1983 г.— М., 1985.— С. 459, 460.
- ¹⁵ Збенович В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 99—101, 105; Шумова В. О. Трипільське поселення Васиївка на Середньому Дністрі // Археологія.— 1994.— № 1.— С. 79—87.
- ¹⁶ Сорокин В. Я. Культурно-исторические проблемы племен Среднего Триполья Днестро-вско-Прутского междуречья // Изв. АН МССР. Сер. обществ. наук.— Кишинев, 1989.— № 3.— С. 51; Сорокин В. Я. К проблеме хронологии Среднего Триполья Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. 1 полев. семинара.— Тяльянки, 1990.— С. 6; Sorokin V. Lucintele așezarilor aspectului regional Drăgușeni-Jura // Cucuteni. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis.— 1996.— Т. 2.— P. 201—227.
- ¹⁷ Палагута И. В. Керамический комплекс трипольского поселения Друцы I в Северной Молдавии // ВМУ. Сер. 8: История.— М., 1995.— № 5.— С. 61—63.
- ¹⁸ Палагута И. В. К проблеме формирования северомолдавских памятников Триполья VI (исследование керамического комплекса поселения Старые Куконешты I) // Древности Евразии.— М., 1997.— С. 50.
- ¹⁹ Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции // АИМ в 1072 г.— Кишинев, 1974.— С. 26—51; Маркевич В. И., Черныш Е. К. Указ. соч.— С. 456; Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции // АО 1977.— М., 1978.— С. 466, 467; Marchevici V. Așezarea cucuteniană Stânca lui Harascu // Tyragetia.— Chisinau, 1997.— Т. 4—5.— P. 81—94.
- ²⁰ Petrescu-Dimbovita M. Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Trusești (Moldau) // PZ.— 1963.— Т. 41.— S. 172—186.
- ²¹ Палагута И. В. К проблеме...— С. 50, 58—60.
- ²² Черныш Е. К. Памятники среднего периода культуры Триполье-Кукутени и основание выделения локальных вариантов // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 199—204.
- ²³ Палагута И. В. Керамический комплекс трипольского...— С. 63.
- ²⁴ Dragomir I. T. Săpăturile arheologice din așezarea cucuteniană de la Berești «Dealul Bulgarului» (jud. Galați) // MCA.— 1983.— Т. 15.— P. 70—81; Dragomir I. T. Eneoliticul cucutenian din sudul Moldavei // Cucuteni. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis.— Piatra Neamț, 1996.— Т. 2.— P. 237—241.
- ²⁵ Dragomir I. T. Eneoliticul cucutenian din sudul Moldavei.— P. 239, 240.
- ²⁶ Maxim-Alaiba R. Locunța nr. 1 din fața Cucuteni A₃ de la Dumesti (Vaslui) // Acta Moldaviae Meridionalis.— Vaslui, 1983—1984.— Т. 5—6.— P. 107—112; Mantu C.-M. Reprezentări antro-«Археология», № 3, 1999 p.

porofre pe ceramica așezării Cucuteni A₃ de la Scânteia (jud. Iasi) // SCIV.— 1992.— Т. 43.— № 2.— Р. 307—316.

²⁷ *Мовша Т. Г.* Многослойное трипольское поселение Солончены II // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 105.— С. 91—100; *Мовша Т. Г.* Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 213; *Виноградова Н. М.* Памятники переходного этапа Триполья VI — VII в Поднестровье // СА.— 1972.— № 1.— С. 36—55; *Сорокин В. Я.* К проблеме...— С. 97, 98.

²⁸ *Мовша Т. Г.* Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР.— К., 1971.— С. 170.

²⁹ *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— С. 39.— Табл. 1.

³⁰ *Збенович В. Г., Шумова В. А.* Трипольская культура...— С. 105.

³¹ *Мовша Т. Г.* Многослойное трипольское ...— С. 170; *Мовша Т. Г.* Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этап VI — CI) // Новейшие открытия советских археологов: Тез. док. конф.— К., 1975.— Ч. 1.— С. 69—71; *Колесніков О. Г.* Нові поселення середнього Трипільля в Подністров'ї // Археологія.— 1985.— № 49.— С. 49—52

³² *Мовша Т. Г.* Середній етап...— С. 169.

³³ *Шумова В. О.* Вказ. праця.— С. 86.

³⁴ *Палагута И. В.* О выделении локально-хронологических групп памятников Триполья VI на территории Республики Молдовы (по керамическим материалам) // Развитие культуры в каменном веке: Тез. докл. конф.— СПб., 1997.— С. 137.

С. Н. Рыжов, В. А. Шумова

ПОСЕЛЕНИЕ ЖУРЫ И ЕГО МЕСТО СРЕДИ ПАМЯТНИКОВ РАЗВИТОГО ЭТАПА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

В статье анализируется керамический комплекс поселения трипольской культуры у с. Журы, исследованного С. Н. Бибиковым в 1952—1954 гг.

Проведена классификация керамики, выделены ведущие типы форм посуды и орнаментальные схемы, что позволило отнести поселение к кругу памятников финальной ступени Триполья этапа VI.

Поселение Журы не может быть отнесено ни к памятникам типа Дрегушень, ни к северо-молдавскому варианту, хотя с последним прослеживается определенное сходство. Более близкие аналогии расписной посуде Журы отмечаются на поселении Берешть-Дялуп-Болгарулуй на юге румынской Молдовы, которое рассматривается как отдельный тип памятника со специфическими чертами. В керамике Журы также отразилось влияние гончарных и художественных традиций кукутенских памятников центральной части Молдовы (Думешть). Синкретичность памятника Журы, возможно, обусловлена участием в его формировании части кукутенского населения разных территорий Молдовы, а основным компонентом выступали племена юга этого региона.

Вероятно, дальнейшие исследования позволят выделить «журовскую» локальную группу как самостоятельную, а не рассматривать хронологически и территориально разные типы памятников Журы и Берешть в рамках единого варианта.

S. N. Ryzhov, V. A. Shumova

SETTLEMENT ZHURY AND ITS PLACE AMONG THE RELICS OF THE DEVELOPED STAGE OF TRIPOLIANS CULTURE OF THE MID DNIESTER TERRITORY

The pottery assemblage from the settlement of Tripolian culture near village Zhury studied by S. N. Bibikov in 1952—1954 is analyzed in this paper. The pottery has been classified with identification of the leading types of pottery shapes and ornamental patterns, which permitted attributing the settlement to the realm of monuments of the final phase of Tripolie, stage VI.

Settlement Zhura can be referred neither to the Dregushen type relics, nor to the northern Moldavian variant, though the later somewhat resembles it. More similar analogies with the painted pottery of Zhury were found in settlement Beresht-Dyalul-Bolgarului on the south of Romanian Moldova. It is treated as a separate type of relics possessing specific attributes. Pottery of Zhury was influenced by earthenware and artistic traditions of Cucutenian relics from the central part of Moldova (Dumesht). Syncreticity of the Zhury monument is, probably, a result of participation of a certain part of Cucutenian population from different territories of Moldova in its formation and tribes which inhabited the southern part of that region were the basic components.

Further investigations will probably permit identifying the Zhuru local group as an independent one instead of considering the Zhury and Beresht type monuments different in chronology and in territory within the frames of a single variant.

Одержано 25.05.98

К ХРОНОЛОГИИ ПРЕДКАВКАЗСКОЙ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ*

Н. И. Шишлина, А. Л. Александровский

В статье рассматриваются проблемы относительной и абсолютной хронологии предкавказской катакомбной культуры. В научный оборот вводится пакет из 39-ти радиоуглеродных датировок, что создает новый источник для датирования катакомбных памятников Калмыкии, имеет важное значение для уточнения возраста культур катакомбной области в целом.

Последние десятилетия можно охарактеризовать как информационную революцию: огромное количество археологического материала практически затопило все прежние границы как временные, так и территориальные. На первое место выдвинулась проблема разработки вопросов хронологии культур целых регионов, в ходе исследования которых был предложен ряд схем культурно-исторического и хронологического порядка¹. Были выделены предкатакомбный, раннекатакомбный, предсрубный горизонты. При всей важности создания единых хронологических систем для огромных регионов таких как Кавказ, Евразийская степь, Западная Европа и т. д., проблема определения локальных временных границ тех или иных культур остается, на наш взгляд, основной.

Современные хронологические схемы продолжают основываться на выявлении последовательности культур. Эта традиционная относительная хронология памятников позволяла ученым на основе типологического, стратиграфического и метода поиска аналогий соотнести их между собой и расположить в хронологическом порядке. Зачастую имеющиеся единичные ¹⁴C даты для отдельных комплексов использовались для подтверждения подобной синхронизации.

Так, к примеру, произошло с предкавказской катакомбной культурой, которая традиционно рассматривалась среди позднекатакомбных культур². Однако введение в оборот серии радиоуглеродных дат привело к тому, что ее границы были значительно расширены: нижняя планка была опущена с XVIII—XVII вв.

© Н. И. ШИШЛИНА, А. Л. АЛЕКСАНДРОВСКИЙ, 1999

* Работа выполнена при поддержке фонда РФФИ, грант 97-06-80141

до н. э. до конца III тыс. до н. э., верхняя сохранилась на отметке XIII—XII вв. до н. э.³. Задача данной работы заключается в обсуждении некоторых вопросов соотношения относительной и абсолютной периодизационных схем на примере решения вопроса хронологии предкавказской катакомбной культуры — крайнего восточного форпоста катакомбного мира, соприкасающегося на востоке со значительным массивом синхронного ей полтавкинского населения, а на юге и юго-западе — с носителями культур Северного Кавказа и Дона. Это определяет, на наш взгляд, важность хронологического места предкавказской катакомбной культуры в системе периодизации культур эпохи средней бронзы.

Культурный и исторический контекст, относительная хронология

Ранний этап средней бронзы Западной Евразийской степи связан с появлением блока культур нового типа⁴. Локальная адаптация к специфическим условиям сухих и полупустынных степей привела к формированию культур скотоводов. Экономический расцвет последних был определен подвижным образом жизни, освоением новых территорий, культурными и торговыми взаимосвязями с соседними оседло-земледельческими сообществами, в первую очередь, кавказскими. Блок культур катакомбного круга формировался в условиях резкой смены экологической ситуации юга Русской равнины⁵. Экономический уровень предшествовавшего населения степи, в первую очередь, носителей культур ямного круга был очень высок: они использовали колесный транспорт, верховую лошадь, в составе стада преобладали мелкий и крупный рогатый скот. Налаженный обмен с оседлыми земледельцами, например, с северокавказскими, способствовал усилению подвижности населения и постепенному распространению новой системы хозяйствования в степи. Носители катакомбных культур являлись наследниками и дальнейшими продолжателями освоения новых степных экологических ниш. Поэтому, относительная хронология предкавказских катакомбных древностей так или иначе должна была быть увязана с предшествующим хронологическим пластом.

Это и было сделано многими исследователями, предложившими для Северо-Западного Предкавказья — основного района распространения культуры — несколько периодизационных схем. Так, свою кандидатскую диссертацию В. А. Фисенко начал с анализа древнейшей, по его мнению, ямной культуры, разделив ее погребения на две группы исходя из позы погребенного — на спине скорченно, и на спине, но вытянуто. Ни хронологических, ни культурных различий между ними В. А. Фисенко не видел, а потому и рассматривал их как некое двуединство. Предложенная им схема развития бронзовых культур региона была двучастной — сначала ямная, затем катакомбная⁶. Автором отмечалось при этом, что на определенном этапе племени ямной и катакомбной культур сосуществовали. Результатом «хронологического и территориального контакта самостоятельных в этническом отношении групп населения» стало появление синкретических ямно-катакомбных погребений⁷.

В. А. Сафронов все погребения эпохи бронзы калмыцких степей разделил на 7 групп, привязав к 6 хронологическим горизонтам. В I группу — горизонт «А» — он включил погребения древнеямной культуры. В сменившую ее II — горизонт «В» — погребения в ямах с вытянутыми на спине скелетами. В свою очередь эти погребения сменили сразу две группы: III и IV — по мнению В. А. Сафронова не различающиеся стратиграфически, а потому и помещенные им в один горизонт «Д-1» и «Д-2». В последнем по счету бронзовом горизонте «Е» — оказались срубные погребения — VII группа⁸.

В. А. Сафронов продвинулся несколько дальше В. А. Фисенко. В целом, он верно уловил логическую смену погребальной обрядности в Калмыкии: идентифицировал, в частности, срубные погребения, совершенно справедливо выделил из ямной культуры В. А. Фисенко II группу северокавказского происхождения. Но смену культур он представил в виде жесткой и неподвижной схемы, рассматривающий весь этот процесс как сугубо дискретный по своей сути. Автор просто подчеркнул хронологическую обособленность групп I, II, III, IV — отсутствие хронологической трансгрессии между ними. Предкавказские катакомбные погребения последовательно сменили эти культуры.

Дискуссии вокруг предкатакомбного горизонта выдвинули на первый план решение вопросов общей хронологии начала средней бронзы. На материалах

Калмыкии это попытался сделать В. П. Шилов, выделив архаринский горизонт синхронный по его схеме с первым этапом северокавказской культуры и полтавскими памятниками⁹. Собственно предкавказские катакомбные памятники следовали за «архаринским предкатакомбным горизонтом». Многие черты погребального обряда предкавказцев В. П. Шилов связывал с традициями древнеямной культуры. И этим, и выделением специального предкатакомбного горизонта, а также группы позднеямных захоронений он как бы подчеркнул известную преемственность и хронологическую последовательность ямной и катакомбной культур Калмыкии, однако, на наш взгляд, не представив достаточно строгих диагностирующих признаков архаринского горизонта, который он называл то предкатакомбным, то I этапом собственно предкавказской катакомбной культуры.

Один из авторов статьи на основе привлечения материалов из раскопок последних лет предложил еще одну схему культурно-исторического развития прикаспийских древностей¹⁰. По этой схеме основным культурным образованием эпохи ранней бронзы региона была ямная культура, финал развития которой характеризуется появлением в прикаспийских степях носителей разных культурных образований, связанных с формирующимися культурами начала средней бронзы Предкавказья, Нижнего Дона, Волги. Деструктивный период заканчивается растворением всех инокультурных систем и формированием комплекса признаков предкавказской катакомбной культуры.

Таким образом, налицо разнообразие мнений. Точек зрения столько, сколько и исследователей. Главный камень преткновения — хронологическая последовательность археологических культур, содержание этнокультурного пласта, непосредственно предшествовавшего предкавказской катакомбной культуре.

Предложив относительную хронологию памятников эпохи бронзы Северо-Западного Прикаспия, основанную на курганной стратиграфии, каждый из исследователей попытался распределить их на абсолютной хронологической шкале. При этом построение абсолютной хронологии основывалось на поиске внешних аналогов — типов маркирующих вещей — среди как будто более надежно и твердо датированных комплексов других археологических культур сопредельных территорий. Для В. А. Фисенко хронологическими индикаторами стали глиняные и алебастровые женские статуэтки, бронзовые посоховидные булавки с шаровидной головкой, глиняные модели повозок, а также короткие архаические ножи «майкопского» типа, костяные проколки из эпифизов ножных костей мелкого рогатого скота, ожерелья из зубов рыбы *squalus* и костяные молоточковидные булавки¹¹. Поиск аналогов таких хронологических маркеров в культурах Прикубанья, Средиземноморья, Закавказья, Передней и Малой Азии и соотнесение их с калмыцкими позволил автору оперировать следующими датировками: ранний этап катакомбной культуры — 2200—2100—1900 гг. до н. э., развитый — 1900—1500 гг. до н. э., поздний — 1500—1200 гг. до н. э. В. А. Сафонов предложил предельно сверхкороткую периодизацию, согласно которой все ямные памятники, кроме финальных, следует относить к XXI—XX вв. до н. э., а финальные — с молоточковидными булавками — к XIX в. до н. э., даже к середине XVIII в. до н. э. Все погребения ямно-катакомбного типа III и IV группы датируются XVII в. до н. э., а все катакомбные — XVI—XIV вв. до н. э.¹²

Хронологическими реперами для исследователя стали костяные молоточковидные булавки и другие типы вещей. В. П. Шилов датировал архаринский горизонт рубежом III—II тыс. до н. э. — 1800 гг. до н. э., при этом предкавказские памятники им также относились к рубежу тысячелетий, поздние же датировались XIV в. до н. э. Хронологическими индикаторами стали костяные молоточковидные булавки, некоторые конструктивные особенности могил. В. П. Шилов первым привлек серию радиоуглеродных дат¹³.

Таким образом полученные абсолютные шкалы для предкавказских памятников оказались достаточно противоречивыми. Строгого соотношения между абсолютным и относительным возрастом культуры достигнуто не было. В связи с этим, несколько лет назад нами была запланирована работа по составлению базы данных радиоуглеродных датировок для катакомбных памятников изучаемого региона, анализ которых и предлагается вашему вниманию.

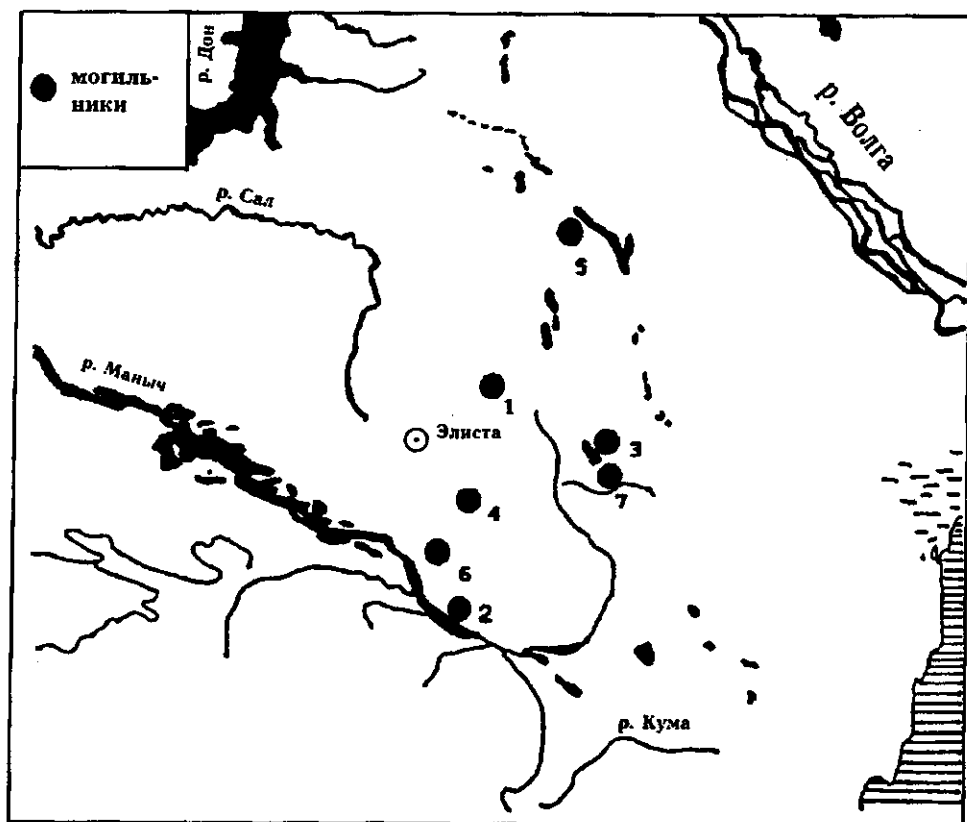

Рис. 1. Изученные могильники Калмыкии: 1 — Ергенинский; 2 — Зунда-Толга; 3 — Канал-Волга-Чограй; 4 — Хар-Зуха; 5 — Цаган-Нур; 6 — Улан-Зуха; 7 — Цаган-Усн.

Радиоуглеродные датировки

Радиоуглеродный метод является независимым методом абсолютного датирования. С его помощью были решены многие вопросы археологической хронологии. Совершенствование методики данного метода, происходящее в последнее время, дало возможность датировать микрообразцы, уточнить ^{14}C -возраст на основе корректировки дат по $\delta^{13}\text{C}$ и их калибровки с помощью программ, построенных на основе дендрохронологии¹⁴. Вместе с тем, калиброванные даты памятников эпох бронзы и неолита оказались на несколько сотен лет старше обычных и вступили в противоречие со сложившимися представлениями в археологии. Еще одной проблемой датирования является точность самих радиоуглеродных дат, наличие явно омоложенных, а иногда и удревленных дат в массиве одного хронологического диапазона¹⁵.

Для решения указанных общих проблем и проблем конкретных, связанных с построением хронологии предкавказской катакомбной культуры большой интерес представляет серия из 39 дат из семи пунктов, полученных за последние годы из курганных памятников Калмыкии (табл. 1; рис. 1). Первый опыт анализа этих данных с привлечением результатов по более молодым и древним памятникам показал перспективность подобного исследования¹⁶.

Рассмотрение полученных результатов целесообразно сначала вести по каждому могильнику в отдельности, так как все они имеют свою специфику в отношении археологической (относительной) хронологии. Для анализа точности датирования особый интерес представляют даты по сериям погребений из одного кургана (по ряду погребений из одного кургана с известной хронологической последовательностью), а также парные даты, полученные по одному погребению.

Всего имеется 6 таких пар, и еще по одному погребению получено 3 даты; то есть можно сравнивать 7 подгрупп дат. По трем из них различия в возрасте удов-

летворительные, по другим — большие, причем в некоторых случаях можно установить, какая из датировок пары более точная, а какая ошибочная.

Так, по погребению 10 кургана 6 могильника Канал-Волга-Чограй-56 расхождение парных дат составляет 530 лет, а после калибровки дат — более 700 лет. Очевидно, дата 3890 ± 40 л. н. более точная, так как стандартная ошибка составляет здесь только ± 40 лет, а дата 3360 ± 180 л. н. омоложена (стандартная ошибка ± 180 лет). Причем, первая из рассмотренных дат является единственной из пяти полученных по данному могильнику, совпадающей с археологическими данными. Остальные существенно моложе. Однако после калибровки последние стали в значительной степени соответствовать археологическим.

Для оценки точности датирования привлечены данные по могильнику Ергени¹⁷, погребения которого по археологическим материалам относятся к весьма узкому хронологическому диапазону в пределах раннего этапа развития катакомбной культуры¹⁸. Для парных дат из погребения 2 кургана 6 этого могильника расхождение также составляет 530 лет (а по калиброванным датам — более 700 лет). Поэтому дату 3280 ± 40 лет следует считать омоложенной, также как и две другие сходные с ней по возрасту даты. По погребению 1 кургана 11 расхождение меньше — 135 (250 после калибровки) лет, однако, учитывая, что этот курган основной и видимо наиболее древний в могильнике, дату 3570 ± 40 лет (Ле-4030) также следует считать омоложенной. Основная группа дат (1830—2080 лет до н. э.) хорошо увязывается с археологической датировкой могильника (конец III — начало II тыс. до н. э.). Однако после калибровки все даты оказались значительно древнее археологических (2200—2600 лет до н. э.), увеличилось и расхождение между ними. На основе анализа дат наиболее вероятное время функционирования могильника по калиброванным датам — середина III тыс. до н. э., а по некалиброванным — рубеж III и II тыс. до н. э. Полученный вывод не соответствует интерпретации В. П. Шилова.

Большая серия дат получена также по могильнику Зунда-Толга. Для погребения 1 кургана 3 имеются три даты. По двум, полученным по древесному углю (№ 22 и 23), отмечена хорошая сходимость, а по кости человека (№ 24) дата существенно удревненная — на 1300 лет (1650 лет после калибровки); здесь отметим высокое значение стандартной ошибки ± 380 лет, что связано с малым выходом бензола и существенным его разбавлением для счета. Видимо, это может быть причиной ошибок в определениях возраста по ^{14}C , значительно больших, чем стандартная ошибка. Здесь же отметим существенное удревнение даты по кости из сарматского погребения (2975 ± 367 лет) и существенное омоложение еще одной даты (№ 25), также полученной по кости. Велико и расхождение для пары дат по древесине из погребения 1 кургана 1: около 800 лет (1100 лет после калибровки). Основная группа радиоуглеродных дат близка археологическим, но в основном несколько моложе последних (первая половина II тыс. до н. э.). После калибровки даты по ^{14}C в той же степени старше археологических (вторая половина III тыс. до н. э.).

В целом, даты по кости чаще дают отклонения в возрасте, в основном в сторону их омоложения. Это относится и к результатам датирования погребений могильников Цаган-Нур, Улан-Зуха-I и Хар-Зуха-I. Также имеются существенные отклонения при датировании древесины. Кроме очевидных больших отклонений несомненно имеются и менее значительные. Поэтому точное выделение хронологических границ функционирования каждого могильника пока затруднительно, можно говорить лишь о вероятностных интервалах. И только для некоторых могильников могут быть выделены четкие хронологические реперы.

Могильник Цаган-Нур: дата 3318 ± 85 лет (ИГАН-1101) омоложена. Видимо несколько искажена и дата из основного погребения (№ 8) кургана 4: 3628 ± 94 лет (ИГАН-1103). На это указывает меньший ее возраст по сравнению с датировкой из впускного погребения 5.

Могильник Улан-Зуха-I наименее обеспечен надежными данными.

Могильник Хар-Зуха-I. Отмечается значительный разброс дат по группе погребений рубежа III/II тыс. до н. э. Более верные даты — 3816 ± 60 лет (ИГАН-1421) и 4059 ± 150 лет (ИГАН-1420). По двум погребениям более раннего перио-

да даты (№ 10, 11) оказались более молодыми. Это может свидетельствовать о том, что они омоложены.

Таким образом, с привлечением археологической относительной хронологии, можно установить омоложенные и удревленные даты. Отбросив их и оперируя лишь надежными датами, можно наметить следующий 14С-возраст могильников: Ергени — 3940—4030 л. н. (2450—2550 гг. до н. э.) 7/11; Хар-Зуха-I — 3800-4050 л.н. (2300—2600 гг. до н. э.) 2/6; КВЧ-56 — 3900 л. н. (2400 гг. до н. э.) 1/4; Цаган-Нур — 3700 л. н. (2100 гг. до н. э.) 1/3; Улан-Зуха-I — 0/2*.

Калибровка дат удревляет их для катакомбной культуры на 500 лет и, таким образом, время существования катакомбных памятников Калмыкии должно укладываться во вторую половину III тыс. до н. э. Многими исследователями, в том числе и отечественными, такие даты принимаются, как более верные, в связи с чем пересматривается хронология всего бронзового века и энеолита¹⁹. Вопрос дискутируется и в нашей и в зарубежной литературе. Имеются нерешенные вопросы с висячими дендрошкалами по Анатолии²⁰. Вместе с тем значительное отклонение 14С-возраста для неолита, энеолита и бронзового века по результатам датирования древесных колец с точными дендрохронологическими привязками имеет глобальный характер. Возможны небольшие местные отличия, уточнение и корректировка калибровочных шкал будет продолжаться, но лишь в деталях. В связи с этим, на данном переходном этапе, когда представления о доказанности калиброванных дат еще не устоялись, следует приводить и калиброванные и некалиброванные данные, чтобы иметь возможность проводить хронологические корреляции с традиционными и новыми археологическими периодизациями культур.

Анализ базы данных 14С дат, полученный для катакомбных памятников Калмыкии, особенно возраст отдельных могильников, позволяет наметить характер освоения раннекатакомбными племенами новой экологической ниши, указать на вероятные внутрилокальные передвижения.

Сейчас довольно четко фиксируется постепенное продвижение носителей раннекатакомбных групп с Нижнего Подонья, Северо-Восточного Ставрополя в Калмыцкие степи и их распространение на север.

Близость погребального обряда и элементов материальной культуры из синхронных катакомбных могильников Канал-Волга-Чограй и Хар-Зуха и близость полученных временных интервалов существования могильников вполне может свидетельствовать о подвижном образе жизни местных катакомбных групп, вынужденных отрываться от своих пастбищ и организовывать сезонные перекочевки внутри довольно значительных территорий. Большая вариативность катакомбных погребений в этих двух могильниках, а также в могильниках, расположенных к югу от Элисты, то есть в центральной части Калмыцкой степи, вероятно, подтверждает факт подвижности населения и возможно использование родовыми группами одновременно нескольких некрополей. Самыми «пестрыми» можно считать могильники, расположенные на юге (сюда входят все «курганы Восточного Маньча», а также раскапываемый нами последние три года могильник «Зунда-Толга»). Здесь встречены практически все типы катакомбных погребений от самых ранних, свидетельствующих о быстрой инфильтрации раннекатакомбных групп из Ставрополя и Прикубанья в новую степную нишу уже в начале второй половины III тыс. до н. э.²¹ до позднекатакомбных, завершающих колонку культур эпохи средней бронзы региона²². Даты из могильника Зунда-Толга подтверждают, что он использовался продолжительное время.

Ситуация с могильником Ергени — иная: он, вероятно, принадлежал одной самостоятельной родовой группе, кочевки которой вполне могли располагаться в зоне, прилегающей к основной территории могильника. В 12 раскопанных курганах захоронено 10 детей и 17 взрослых (5 женщин и 9 мужчин). Несколько поколений условной «кочевой группы» были удвоены существовавшими в древности здесь обильными пастбищами и большим количеством пресной воды. Это позволяло им в течение всего года не удаляться от основного некрополя,

* По четырем последним могильникам в целом отбраковано более половины дат (числитель — верные даты, знаменатель — общее число дат).

поэтому очень близкие по обряду захоронения производились всегда в строго определенном месте.

Параллельные хронологические схемы

Насколько же предложенный хронологический интервал для предкавказской катакомбной культуры Калмыкии соотносится с бытованием культур сопредельных территорий? К сожалению, для Северного Кавказа, Поволжья, Подонья мы не смогли найти достаточной информации для корректного сопоставления. Предложенная недавно В. А. Трифоновым схема не содержит конкретных данных²³. Опубликованные единичные 14С даты для северокавказской²⁴, катакомбной нижнедонской²⁵, однако, позволяют отметить, что формирование предкавказской культуры Калмыкии проходило на фоне быстрого распространения раннекатакомбных памятников в Прикубанье, Ставрополье, Приазовье, Нижнем Дону, а также, вероятно, раннеполтавкинских на Средней и Нижней Волге. Это вполне соответствует принимаемой нами с учетом калибровочной шкалы нижней хронологической границы в пределах начала второй половины III тыс. до н. э. Соотнесение верхней границы с синхронными памятниками более проблематично.

Примечания

¹ Трифонов В. А. Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы (периодизация) // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 92—167; *Rassamakin Y. Y. The main directions of the development of early pastoral societies of the Northern Pontic zone // Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000—1650 BC Baltic-Pontic Studies.* — Vol. 2. — 1994. — P. 29—70.

² Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976. — 250 с.; Трифонов В. А. Указ. соч. — С. 92—167.

³ Шилов В. П. Проблема происхождения предкавказской катакомбной культуры // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии. — Л., 1990. — С. 40—42.

⁴ Черных Е. Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 37—57.

⁵ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — М., 1991. — 194 с.; Александровский А. Л., Чичагова О. А., Пустовойтов К. Е., Шишлина Н. И. Методика и методология радиоуглеродных исследований археологических объектов степных регионов России // Степь и Кавказ: культурные традиции. — Труды ГИМ. — М., 1997. — Вып. 96.

⁶ Фисенко В. А. Племена катакомбной культуры Северо-Западного Прикаспия. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1967. — С. 16; Фисенко В. А. Погребения ямно-катакомбного типа в Калмыкии и их место среди памятников бронзовой эпохи Северо-Западного Прикаспия // СА. — 1970. — № 1.

⁷ Фисенко В. А. Племена катакомбной культуры... — С. 3—16.

⁸ Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников бронзового века Северного Кавказа // Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников. Сообщения. — М., 1974. — Вып. VII. — С. 23—173.

⁹ Шилов В. П. Курган 6 урочища «Бичкин-Будук» и проблема хронологии начала средней бронзы Калмыкии // СА. — 1985. — № 1. — С. 17—33.

¹⁰ Шишлина Н. И. Хронология и периодизация памятников раннего этапа средней бронзы Калмыкии // Северная Евразия от древности до средневековья. — СПб., 1992. — С. 72—75.

¹¹ Фисенко В. А. Племена катакомбной культуры... — С. 3—16.

¹² Сафронов В. А. Указ. соч. — С. 23—173.

¹³ Шилов В. П. Проблема происхождения предкавказской... — С. 40—42.

¹⁴ Renfrew C. Kings, tree rings and the Old World // Nature.— 1996.— Vol. 5.— 381.

¹⁵ Александровский А. Л., Чичагова О. А., Пустовойтов К. Е., Шишлина Н. И. Методика и методология радиоуглеродных исследований...

¹⁶ Там же.

¹⁷ Шилов В. П. Проблема происхождения предкавказской...—С. 40—42.

¹⁸ Шишлина Н. И. О хронологии предкавказской катакомбной культуры // Вторая Кубанская археологическая конференция.— Краснодар, 1993.— С. 99—101.

¹⁹ Трифонов В. А. Поправка к абсолютной хронологии культур эпохи неолита-бронзы Северного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э.— СПб., 1996.— С. 43—49.

²⁰ Renfrew C. Kings, tree rings and the Old World.

²¹ Shishlina N. Wechselwirkungen und Transformationen der Grab- und Bestattungssitten des Kalmuckengebietes gegen Ende des 3 Jahrtausends v.Chr // Zeitschrift für Archäologie.—Berlin, 1993.

²² Синицын И. В. Древности Восточного Маньча.— Саратов, 1978.

²³ Трифонов В. А. Поправка к абсолютной хронологии культур...— С. 43—49.

²⁴ Нечитайло А. Л. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке.—К., 1978.— 152 с.

²⁵ Долуханов П. М., Тимофеев В. И. Абсолютная хронология неолита Евразии // Проблемы абсолютного датирования в археологии.— М., 1972.

Табл. 1. Радиоуглеродный возраст курганных погребений катакомбной культуры на территории Калмыкии

№	Адрес образца	Лабораторный номер ИГАП-IGAS	Некалиброванный возраст по 14C		Калиброванный возраст по 14C, лет до н. э.	Интервал калиброванного возраста по 14C, лет до н. э.	Тип образца	Предполагаемый археологический возраст
			лет назад	лет до н. э.				
1. Канал Волга-Чограй-56								
1	КВЧ-56, 8/7 (курган 8, погребение 7)	1003	3608±94	1658±94	1971	2134—1881	кость	к. III тыс. до н. э.
2	КВЧ-56, 6/10	1005	3360±180	1410±180	1677	1890—1440	кость	н. II тыс. до н. э.
3	КВЧ-56, 6/10	ГИН-5899	3890±40	1940±40	2455—2405	2464—2332	кость	н. II тыс. до н. э.
4	КВЧ-56, 13/9	1004	3500±150	1550±150	1870—1787	2030—1570	кость	к. III тыс. до н. э.
2. Оз. Цаган-Нур -1989								
5	ЦН-89, 3/1	1101	3318±85	1368±85	1620	1735—1517	кость	н. II тыс. до н. э.
6	ЦН-89, 4/5	1104	3703±59	1753±59	2134—2048	2196—2032	кость	н. II тыс. до н. э.
7	ЦН-89, 4/7 (основное погребение)	1103	3628±94	1688±94	2025—1958	2138—1886	кость	II тыс. до н. э.

№	Адрес образца	Лабораторный номер ИГАН-IGAS	Некалиброванный возраст по 14C		Калиброванный возраст по 14C, лет до н. э.	Интервал калиброванного возраста по 14C, лет до н. э.	Тип образца	Предполагаемый археологический возраст
			лет назад	лет до н. э.				
3. Улан-Зуха-I-1990								
8	УЗ-90, 3/1	1269	3395±58	1445±58	1732— 1692	1754— 1635	кость	н. II тыс. до н. э.
9	УЗ-90, 3/8 (основное погребение)	1290	2778±47	828±47	919	996—896	кость	к. III тыс. до н. э.
4. Хар-Зуха-I-1991								
10	ХЗ-91, 4/3 (основное погребение)	1273	3561±308	1611±308	1919— 1892	2428— 1520	древ.?	втор. полов. III тыс. до н. э.
11	ХЗ-91, 4/4	1274	3508±59	1558±59	1880— 1828	1921— 1749	древ.	втор. полов. III тыс. до н. э.
12	ХЗ-91, гр1,5/2А	1421	3816±61	1866±61	2291— 2234	2450— 2144	кость, уголь?	к. III/н. II тыс. до н. э.
13	ХЗ-91, гр1,5/2Б	1419	3106±90	1156±90	1410	1492— 1264	кость, уголь?	к. III/н. II тыс. до н. э.
14	ХЗ-91, 1/5	1420	4059±152	2109±152	2587	2883— 2460	кость	к. III/н. II тыс. до н. э.
15	ХЗ-91, 7/4	1424	3075±77	1125±77	1382— 1324	1435— 1261	кость	к. III/н. II тыс. до н. э.
5. Зунда-Толга-1994—1996								
16	ЗТ-94, 1/1	1533	4486±136	2535±136	3279- 3106	3370— 2924	древ.	втор. полов. III тыс. до н. э.
17	ЗТ-94 1/1	Ki-5213	3690±70	1740±70	2130— 2045	2195— 1979	древ.	втор. полов. III тыс. до н. э.
18	ЗТ-94, 1/9	1559	3964±77	2025±77	2475	2581— 2402	древ.	начало II тыс. до н. э.
19	ЗТ-94 1/9	Ki-5211	3740±85	1790±85	2181— 2142	2294— 2035	древ.	начало II тыс. до н. э.
20	ЗТ-95 2/1	Ki-5210	3820±90	1880±90	2288	2460— 2140	уголь	последн. четв. III тыс. до н. э.
21	ЗТ-95, 2/3	1635	3754±63	1804±63	2193- 2146	2284— 2045	кость	к. III/н. II тыс. до н. э.
22	ЗТ-95 3/1	Ki-5212	3710±90	1760±90	2135— 2050	2279— 1997	уголь	к. III/н. II тыс. до н. э.
23	ЗТ-95 3/1	1653	3786±76	1836±76	2271- 2204	2346— 2050		к. III/н. II тыс. до н. э.
24	ЗТ-95, 3/1	1639	5083±381	3133±381	3947- 3823	4340— 3385	кость	к. III/н. II тыс. до н. э.
25	ЗТ-95, 3/6	1638	2288±114	338±114	390	409—200	кость	к. III/н. II тыс. до н. э.
26	ЗТ-96, 7/1	Ki-6089	3750±60	1800±60	2191— 2161	2284— 2130 2075— 2044	уголь	к. III/н. II тыс. до н. э.
27	ЗТ, 5/1	Ki-6090	3810±50	1960±50	3383	2345— 2194 2157— 2147	уголь	к. III/н. II тыс. до н. э.

№	Адрес образца	Лабораторный номер ИГАН-ICAS	Некалиброванный возраст по 14C		Калиброванный возраст по 14C, лет до н. э.	Интервал калиброванного возраста по 14C, лет до н. э.	Тип образца	Предполагаемый археологический возраст
			лет назад	лет до н. э.				
28	З/Т, 4/1	ИГАН 1723	4064±93	2114±93			кость	к. III/н. II тыс. до н. э.
6. Ерени 1982--1985								
29	Ер-82, 6/2	Ле-2431	3280±40	1330±40	1528—1570	1623—1518	?	к. III/н. II тыс. до н. э.
30	Ер-82, 6/2 (основное погребение)	ГИН	3810±40	1860±40	2283	2336—2149		к. III/н. II тыс. до н. э.
31	Ер-82, 6/3	Ле-2432	3220±40	1270±40	1516	1526—1449		к. III/н. II тыс. до н. э.
32	Ер-82, 6/5	Ле-2434	3310±40	1360±40	1614	1674—1525		к. III/н. II тыс. до н. э.
33	Ер-84, 8/3	Ле-2521	4030±40	2080±40	2510—2576	2605—2494		к. III/н. II тыс. до н. э.
34	Ер-84, 10/2	Ле-2523	3940±40	1990±40	2466	2500—2452		к. III/н. II тыс. до н. э.
35	Ер-84, 10/2	ГИН-590	(3980±40) 3810±40	2030±40	2491—2554	2574—2465		к. III/н. II тыс. до н. э.
36	Ер-84, 10/4	Ле-2522	3960±40	2010±40	2470	2564—2461		к. III/н. II тыс. до н. э.
37	Ер-85, 11/1	Ле	3570±40	1620±40	1923	2012—1885		к. III/н. II тыс. до н. э.
38	Ер-85, 11/1	ГИН-5175	3780±120	1830±120	2202	2460—2040	древ.	к. III/н. II тыс. до н. э.
39	Ер-85, 12/1	Ле-4030	3915±40	1965±40	2457	2466—2342		к. III/н. II тыс. до н. э.

Н. І. Шишліна, О. Л. Александровський

ДО ХРОНОЛОГІЇ ПЕРЕДКАВКАЗЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Історіографічний аналіз показує строкатість поглядів на періодизацію та хронологію передкавказької катакомбної культури, суперечність запропонованих абсолютних дат. Виникла потреба у створенні бази даних радіовуглецевого датування для поховань катакомбного типу передкавказького регіону. Результатом проведеної роботи став пакет з 39-ти надійних дат з семи курганних могильників. Особливо цікавими є серії визначень за 14C із стратифікованих курганів та паралельні дати з окремих поховань. Узагальнені результати каліброваних дат 14C дозволяють датувати передкавказьку катакомбну культуру в межах другої половини III тис. до н. е. Обумовлюються складнощі із застосуванням радіовуглецевого датування, суперечність значної частини визначень, відсутність інформації для коректного зіставлення з колонками дат 14C з інших регіонів катакомбної області. Загалом же підтверджується перспективність використання дат 14C для уточнення хронології катакомбних культур.

N. I. Shyshlina, O. L. Alexandrovsky

TO THE CHRONOLOGY OF THE CAUCASUS CATACOMB CULTURE

Historiographic analysis shows a wide diversity of opinions regarding the periodization and chronology of the CCC; moreover, the analysis opened a contradiction between the proposed

absolute dates. Thus, what we urgently need is radiocarbon databases to date the burials of the Catacomb type from the Caucasus Area. The investigation has resulted in a package of 39 reliable dates of seven burial mounds. The series of ^{14}C determinations of the stratified burial mounds and parallel dates of certain burials are the most interesting. The generalized results of ^{14}C calibrated dates capture a possibility to date the CCC within the second half of the third millennium BC. The investigation discusses the difficulties of radiocarbon dating, contradictory character of a significant part of determinations and a lack of information to correctly compare with the ^{14}C series from other regions of the CCC. Generally, the investigation contributes confirming a prospectiveness of the ^{14}C dating in improving the CCC's chronology.

Одержано 08.08.97.

СУРМ'ЯНІ СПЛАВИ В НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ

У статті виділено групу бронзових виробів з Нижнього Побужжя VI—V ст. до н. е., метал яких має штучне вміщення сурми, що, на думку автора, є характерною рисою певної школи ливарництва, притаманної якійсь групі бродячих майстрів.

Останнім часом у публікаціях неодноразово відзначалось використання сурм'яної лігатури в сплавах, з яких виготовлялись деякі речі у Нижньому Побужжі архаїчної та класичної епох¹. Переважно це анепіграфні дельфінчики та вістря стріл так званого базисного типу. Наприклад, зі 139 дельфінчиків з Ольвії, Березані та декількох поселень сільськогосподарської хори 31,2% штучно леговані сурмою². З 13 «базисних» стріл з Березані 3 і з 21 наконечника з Ольвії 12 штучно леговані цим компонентом³. Цікаво, що сурм'яну лігатуру містить і метал декількох стріл «базисного» типу (рис. 1) із скіфського поховання Верхньотарасівського могильника на Дніпропетровщині (табл. 1). Ці аналізи, на жаль, не опубліковані, результати зберігаються в кабінеті спектрального аналізу Інституту археології Російської АН.

Враховуючи, що для металу України з пам'яток раннього залізного віку сурм'яні сплави не властиві, принаймні можна говорити лише про поодинокі вироби, було висловлено припущення, що використання сурм'яної рецептури притаманне ольвійській металообробці, а «базисні» стріли є суто ольвійським типом⁴.

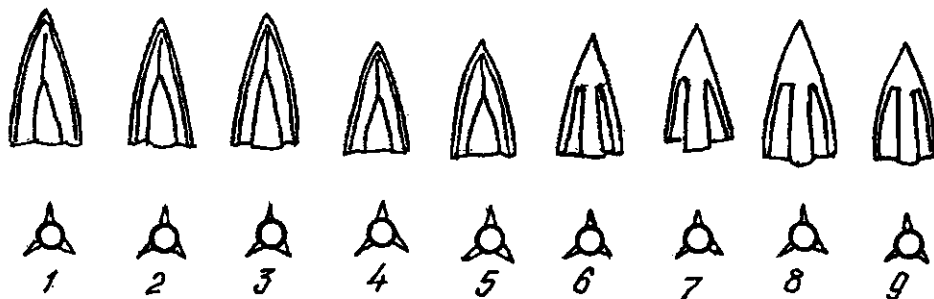

Рис. 1. Наконечники стріл із Верхньотарасівського могильника (1—9).

З 662 бронзових виробів з Лісостепового Дніпровського Лівобережжя, проаналізованих Т. Б. Барцевою⁵, можна виділити дві невеликі групи металу, штучно леговані сурмою. Перша група з 8 виробів містить сурму в концентраціях від 1 до 3%, друга, з 11 виробів, — у концентраціях від 0,45 до 0,9%. Авторка монографії навіть не приділила уваги цій металургійній групі і виділила лише олов'яну та олов'яно-свинцеву бронзи як найчисельніші, відповідно 64 і 21%, а також невеликі групи «чистої» міді (4%) та миш'якових сплавів (11%)⁶.

Осмислення всієї сукупності матеріалу дозволило мені висловити, на перший погляд неможливе припущення, що авторами анепіграфних дельфінчиків, хоча вони й відливались в ольвійських майстернях, були варварські майстри, які працювали в Ольвії сезонно, на виїзному промислі, арендуючи майстерні або приміщення для них. Плавильні печі будували у дворі просто неба, тобто відкритого типу. Це підтверджується археологічно і відомий випадок, коли плавильна піч у дворі використовувалась для приготування їжі⁷.

Недовіру такому припущенню у дослідників ольвійських старожитностей викликало те, що дельфінчики, як грошова форма, — безперечно ольвійський винахід і за межами ольвійського полісу вони трапляються дуже рідко. На території України можна назвати лише одну знахідку двох дельфінчиків у скіфському кургані поблизу с. Ковалівка, за 40 км на північ від умовного кордону ольвійської держави, тобто від останнього на півночі поселення хори⁸. Відомо також декілька дельфінчиків на Боспорі⁹ і в Добруджі¹⁰. Але тільки роботою заїжджих майстрів, причому декількох різних колективів, кланів, можна пояснити різноманітність форм і рецептурних показників анепіграфних дельфінчиків у порівнянні з іншим нумізматичним матеріалом. Як правило, монети одного номіналу з певного центру однакові за формою і розміром, а метал, з якого вони відлиті або викарбувані, має дуже стійкі хіміко-металургійні характеристики. Принаймні, у Нижньому Побужжі саме так виглядають епіграфні дельфінчики і литі аси, синхронні анепіграфним дельфінчикам, які виготовлялись уже грецькими майстрами. Про певну стабільність форми і рецептури можна говорити і стосовно стрілоподібних монет — більш ранньої грошової форми західнопонтійського походження, що передувала емісії анепіграфних дельфінчиків. Метал цих виробів поділяється на олов'яну та олов'яно-свинцеву бронзу, відповідно 75 і 25%, і на три хімічні групи, пов'язані з родовищами південно-західних областей. Деякі розбіжності у складі металу окремих груп монет-стрілок не виводять його за межі характеристик Балкано-Карпатської гірничо-металургійної області¹¹. Анепіграфні дельфінці ніяк не відповідають цьому принципу. Намагання дослідників розробити їх типологію все ще продовжуються.

На сьогодні ми маємо 6 типів, які поділяються на понад 70 типологічних підрозділів¹², що виготовлялись, принаймні, з 8 типів сплавів. Найімовірнішим поясненням такої ситуації може бути різноманітність традицій, шкіл ливарництва, притаманних конкретним групам, кланам майстрів з різних областей, ремісничих центрів, що було зумовлено різними факторами — історичним досвідом, традиційними зв'язками з джерелами металу. Мабуть, одній з таких груп і було властиве використання сурм'яної лігатури. Робота металургів на виїзді у Північному Причорномор'ї має глибоке коріння. У добу пізньої бронзи сліди такої діяльності підтверджуються численними скарбами ливарників, які містять ливарні форми, товарні зливки металу, напівфабрикати ливарницької продукції, металобрухт, інакше як можна пояснити, що переважна більшість таких скарбів не пов'язана з конкретною майстернею і навіть поселенням¹³. Роботою бродячих або мандруючих ливарників пояснюються поодинокі знахідки на поселеннях уламків ливарних форм, тиглів, бракованих виробів, де більше ніяких слідів ливарництва не виявлено. Наприклад, на поселенні східнотшинецької культури Зазим'я на Чернігівщині було знайдено ливарну форму для виготовлення кельтів¹⁴, але будь-яких інших свідчень наявності ливарництва не було.

Цікаві також дві ливарні форми з поселення Бондариха одноіменної культури, типові для завадово-лобойківського металообробного осередка¹⁵. Цікаво відзначити, що ливарними формами, як правило, не торгували. Тобто, будь-яка подібна знахідка свідчить про роботу тут професіонала-ливарника¹⁶.

Питання про роботу бродячих (мандруючих) майстрів на грецьких пам'ятках Північного Причорномор'я тривалий час не піднімалось. Лише нещодавно

на підставі виявлених залишків ливарного виробництва на Березанському, Ягорлицькому та кількох поселеннях ольвійської хори, де ці знахідки не пов'язані з майстернями, тобто відсутні ливарні печі, мною було висловлене припущення про роботу тут бродячих майстрів¹⁷.

Існування мандруючих (бродячих) майстрів було властиве і для грецької метрополії, де при святилищах їм замовлялись вотивні статуетки¹⁸. В Ольвії і на Березанському поселенні — релігійних центрах Нижнього Побужжя, такі статуетки були теракотові, тобто виготовлялись з глини. Бродячі ж майстри виконували замовлення на побутові речі, прикраси, а також виготовляли дельфінчиків і вістря стріл і при цьому користувались традиційними для свого регіону прийомами, адже вони були носіями стійких стереотипів основних форм і технологічних навичок, властивих вихідній області¹⁹.

Мабуть, з усього набору продукції лише дельфінчики мали внутрішньодержавне значення і за межі полісу потрапляли рідко. Вістря стріл, навпаки, були дуже ходовим товаром і вивозились з Ольвії в різні райони Скіфії. Про це свідчить сагайдачний набір «базисних» стріл з уже згаданого Верхньотарасівського могильника.

Проте не виключено, що окремі майстри або цілі колективи діставались і до скіфських поселень і виготовляли там свою продукцію. Саме на таку думку наводить незаточене вістря «базисної» стріли з литником, виявлене на скіфському поселенні поблизу станції Шовкова на Донеччині. Разом з вістрям знайдено уламок тигля²⁰. Жодних залишків ливарного виробництва, крім означених, на цьому поселенні зафіксовано не було, що підтверджує роботу тут саме бродячих майстрів.

Таким чином, можна виділити певну школу ливарництва, носіями традицій якої був колектив або ж декілька колективів майстрів, які працювали в Нижньому Побужжі, де разом з різноманітною продукцією виготовляли анепіграфні дельфіни та «базисні» вістря стріл, використовуючи в мідних сплавах сурм'яну лігатуру. Іноді діяльність цих майстрів поширювалась і на скіфські городища та поселення, про що свідчить напівфабрикат «базисної» стріли з одного з таких поселень поблизу станції Шовкова.

Серед численної колекції бронзових виробів античних пам'яток Нижнього Побужжя, проаналізованих спектрально*, крім анепіграфних дельфінчиків, «базисних» стріл та деяких аморфних зливочків бронзи, що є відходами ливарного виробництва, штучну сурм'яну лігатуру вмщував мідний сплав, з якого виготовлено дзеркало так званого ольвійського типу, яке зараз зберігається у фондах Одеського державного археологічного музею. Дзеркало депаспортизоване, місце його знахідки невідоме. В облікових реєстрах воно значиться як дореволюційна знахідка, можливо з Ольвії, що, найімовірніше, зумовлено формою і традиційним віднесенням дзеркал цього типу до продукції ольвійських ливарників.

Дзеркало являє собою масивний диск з бортиком по краю і боковою ручкою, яка закінчується стилізованою голівкою барана. Між диском і ручкою вміщено зображення оленя, який лежить (рис. 2). За класифікацією В. М. Скуднової, це дзеркало належить до дру-

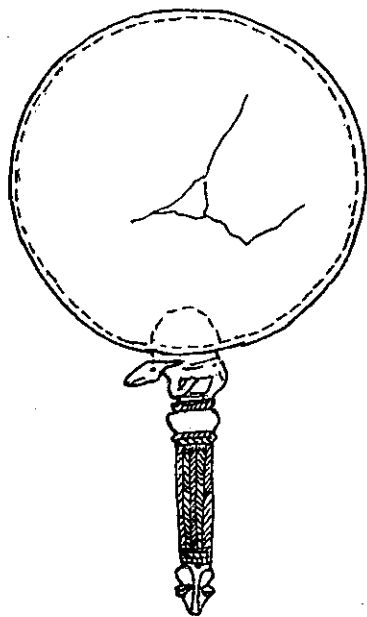

Рис. 2. Дзеркало «ольвійського» типу із збірки Одеського археологічного музею.

* У нашому розпорядженні знаходяться понад 450 результатів спектрального аналізу бронзових виробів з античних пам'яток архаїчного часу Нижнього Побужжя і близько 300 із скіфських поховань Лісостепоного Подніпров'я, отримані в кабінеті спектрального аналізу Інституту археології РАН протягом 1978—1980 рр.

гої типологічної групи, ознакою якої є саме наявність двох фігурок тварин — на початку та на кінці ручки. При цьому під диском завжди виконано фігурку оленя, а на кінці ручки трапляються зображення пантери, лева або барана²¹. Характерною ознакою «ольвійських» дзеркал є ручки у вигляді поздовжніх від 3 до 5 рельєфних напівкруглих ребер. Але якщо практично у всіх відомих дзеркал такі ребра гладенькі, то на дзеркалі з Одеського археологічного музею 5 напівкруглих ребер прикрашені косою насічкою, що утворює ялинковий або паркетний орнамент. Такою ж насічкою також оздоблені три поперечні ребра біля голівки барана і два — біля фігурки оленя. Це надає дзеркалу досить архаїчного вигляду, принаймні, найближчу аналогію такому орнаменту ми знайшли у чорноліських старожитностях, зокрема ялинковою насічкою прикрашались бронзові чорноліські кельти²².

Відлито дзеркало із сплаву, який містить штучні домішки олова (1,2%), свинцю (10%), миш'яку (0,8%) і сурми (1%). Логічно було б припустити, що підвищені концентрації основних домішок зумовлені високим вміщенням свинцю, який може значно вплинути на первинний хімічний склад металу. Однак порівняння хімічного складу дзеркала, анепіграфних дельфінів, «базисних» стріл та речей з монографії Т. Б. Барцевої дозволяє стверджувати, що вміщення сурми не залежить від високих концентрацій свинцю. Крім того, свинець дуже погано розчиняється в міді, він кристалізується в останню чергу і створює легкоплавкі прошарки на кордоні кристалів. Сурма ж, навпаки, легко розчиняється в міді, погіршуючи її пластичність. Таким же чином впливає на мідь миш'як²³. Тобто, на відміну від металургійно «чистої» міді, яка має невелику міцність і високу пластичність, сурма і миш'як утворюють міцний і твердий, хоча і крихкий сплав, який після шліфування буде погано піддаватись зовнішнім дефектуванням.

Т. Б. Барцева проаналізувала три «ольвійських» дзеркала з Посулля, а також 5 дзеркал з випадкових знахідок у Прикубанні, Цемдоліні, Астраханській губернії і кургану 38 з Гуляй-Города²⁴. Дзеркала з посульських курганів виготовлено з олов'яно-свинцевої бронзи. Сировина походить, можливо, з Балкано-Карпатських родовищ, про що свідчать підвищені вміщення кобальту та нікелю. Особливістю геохімічного складу міді посульських дзеркал є відсутність мікродомішок сурми, що властиво і для міді дзеркал грецького типу. Схожі до них за хімічним складом і 4 дзеркала з Ромен, Астраханської губернії, кургану 38 Гуляй-Города, кургану поблизу с. Мачуха²⁵.

Цікавим є дзеркало з Прикубання. На кінці його ручки вміщено фігурку лежачого лева, а між ручкою і диском — кабана. Виготовлено воно з олов'яно-свинцевої бронзи, сировина походить із східних родовищ²⁶.

Питанню походження «ольвійських» дзеркал присвячено спеціальну статтю²⁷.

Починаючи з Б. В. Фармаковського, який першим висловив твердження, що дзеркала з бортиком по краю і фігурками тварин на боковій ручці виготовлялись в ольвійських майстернях²⁷, всі дослідники до 60-х рр. безапеляційно підтримували його думку. Виділялась навіть особлива школа ольвійського художнього ливарництва, якій було притаманне виготовлення речей у скіфському звіриному стилі²⁸. Ольвія називалась центром осередка кольорової металообробки у Північному Причорномор'ї²⁹, від неї розходились торговельні шляхи, якими поширювались дзеркала з фігурками тварин³⁰.

Спроба В. М. Скуднової спростувати ці постулати³¹ була оголошена крамолу і до 90-х рр. ніяких намагань об'єктивно підійти до питання походження і місця виготовлення «ольвійських» дзеркал не було.

Основним недоліком теорії ольвійського походження зазначених дзеркал, на мою думку, було ігнорування відомих уже з початку 60-х рр. знахідок на лісостепових скіфських городищах залишків ливарного виробництва, які за кількістю і різноманітністю виглядали значно репрезентативнішими, ніж ольвійська колекція³². За 3 десятиліття було ліквідовано диспропорцію у дослідженні античних пам'яток Північного Причорномор'я з одного боку і пам'яток осілого побуту Лісостепової Скіфії. Це надало можливість знову порушити питання про скіфське походження дзеркал з фігурками тварин. Проаналізувавши численний матеріал, я дійшов висновку, що скіфи користувались дзеркалами задовго до

знайомства з матеріальною культурою грецьких колоністів. Дзеркала з боковою ручкою виготовлялись на території Середньої Азії ще у добу пізньої бронзи. Скіфська манера зображувати тварин була чужою і незрозумілою грекам, а рівень бронзолivarного ремесла в колоніях — набагато нижчий, ніж в скіфських лісостепових центрах.

Виходячи з цього, грецьких майстрів не можна вважати авторами так званих ольвійських дзеркал. Виготовляли їх варварські ливарники³³.

Базуючись на результатах спектрального аналізу, не заперечує можливості виготовлення таких дзеркал в декількох центрах і Т. Б. Барцева, принаймні, дзеркала з Прикубання, на її думку, виготовлялись майстрами, які не були знайомі із західними родовищами, хоча форму дзеркал вони запозичили, можливо, від ольвійських майстрів³⁴.

Форма і хімічний склад металу дзеркала із збірки Одеського археологічного музею дає можливість виділити ще одну традицію металообробки, притаманну, можливо, бродячим (мандруючим) майстрам, які працювали в Ольвії, а також на деяких скіфських поселеннях і кочів'ях і лишили сліди своєї діяльності у вигляді сурм'яних сплавів, з яких вони виготовляли «базисні» вістря стріл, анепіграфні дельфінчики і, як виявилось, дзеркало «ольвійського» типу. Ми не можемо заперечувати можливість виготовлення цього дзеркала в ольвійській майстерні, але автором виробу був варварський майстер, який поширював свою діяльність і на грецькі центри.

Примітки

¹ Ольговский С. Я. Цветной металл с Березани // СА.— 1980.— № 4.— С. 198; Ольговский С. Я. Основные этапы развития цветной металлообработки в Нижнем Побужье (VII в. до н. э.— IV в. н. э.) // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР.— К., 1981.— С. 75; Ольговский С. Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 100.

² Ольговский С. Я. Металл литых монет Ольвии.— С. 101.

³ Там же.— С. 102.

⁴ Ольговский С. Я. Обработка цветных металлов в Нижнем Побужье VI—V в. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 59.

⁵ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— М., 1981.— С. 97—123.

⁶ Там же.— С. 21.

⁷ Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста // АП УРСР.— 1962.— Т. XI.— С. 10, 11.

⁸ Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 62, 63.— Рис. 33, 4, 5.

⁹ Карышковский П. О. Ольвия и Боспор по нумизматическим данным // КС ОАМ за 1961 г.— Одесса, 1964.— С. 140.— Прим. 1.

¹⁰ Aricescu A. Tezaurul de semne de schimp premonetare de la Enisala // SCN.— 1975.— Vol. 6.— P. 21.

¹¹ Ольговский С. Я. Металл литых монет Нижнего Побужья.— С. 90.

¹² Харко Л. П. Монеты из раскопок Ольвии в 1946—1947 гг. // Ольвия. Теменос и агора.— М.—Л., 1964.— С. 324.

¹³ Лесков А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР.— К., 1967.— С. 143.

¹⁴ Ключко В. И. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине.— К., 1994.— С. 118.— Рис. 33, 15.

¹⁵ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 192.

¹⁶ Там же.— С. 171.

¹⁷ Ольговський С. Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та Лісостеповій Скіфії в VI—V ст. до н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 77; Ольговський С. Я. Литі монети та ливарництво в Нижньому Побужжі // Археологія.— 1999.— № 1.— С. 144.

¹⁸ Трейстер М. Ю. Роль металлов в древней истории Средиземноморья и Ближнего Востока (VIII—I вв. до н. э.).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 6.

¹⁹ Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова // Археологія.— 1964.— Т. XVI.— С. 184.— Рис. 1, 16.

²⁰ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // ТГЭ.— Т. VII.— Л., 1962.— С. 13.

²¹ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 127.— Рис. 86.

²² Гуревич С. М. Справочник по сварке цветных металлов.— К., 1981.— С. 77.

²³ Барцева Т. Б. Указ. соч.— С. 67.

²⁴ Там же.— С. 68, 69.

²⁵ Там же.— С. 69.

²⁶ Ольговський С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 14—21.

²⁷ Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР.— № 34.— СПб., 1914.— С. 27, 28.

²⁸ Прушевская Е. О. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса // АГСП.— Вып. 1.— М.—Л., 1955.— С. 329.

²⁹ Капошина С. А. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА.— № 50.— М., 1956.— С. 187.

³⁰ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну добу // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 28.

³¹ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии.— С. 23.

³² Ольговський С. Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та лісостеповій Скіфії в VI—V ст. до н. е.— С. 75—78.

³³ Ольговський С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу.— С. 16—21.

³⁴ Барцева Т. Б. Указ. соч.— С. 72.

Таблиця 1. Результати спектрального аналізу досліджених речей.

Шифр лабораторії	Назва виробу	Sn	Pb	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	№ рисунка
26075	Вістря стріли	0,4	8,0	0,003	0,0025	7,0	0,2	0,4	0,004	0,003	1, 1
26076	Вістря стріли	0,035	1,3	0,045	0,0008	10,0	0,012	0,04	0,005	0,003	1, 2
26077	Вістря стріли	1,5	0,12	0,0005	0,0009	4,5	0,1	0,4	0,004	0,003	1, 3
26078	Вістря стріли	3,2	2,5	0,2	0,0006	1,5	0,003	0,1	0,012	0,005	1, 4
26079	Вістря стріли	6,5	2,5	0,09	0,0004	0,02	-	0,8	0,005	0,004	1, 5
26080	Вістря стріли	0,025	1,0	0,0003	0,0001	2,0	0,03	0,45	0,005	0,003	1, 6
26081	Вістря стріли	2,3	1,2	0,035	0,03	0,25	0,15	0,085	0,015	0,015	1, 7
26082	Вістря стріли	2,5	1,0	0,35	0,001	0,02	0,035	0,15	0,01	0,004	1, 8
26083	Вістря стріли	2,3	0,045	0,001	0,002	1,7	0,18	0,01	0,006	0,004	1, 9
26083	Дзеркало	1,2	10,0	0,05	0,07	1,0	0,9	0,35	0,015	0,001	2

СУРЬМЯНЫЕ СПЛАВЫ В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ

В статье на основании сопоставления результатов спектрального анализа анэпиграфных дельфинчиков и наконечников стрел «базисного» типа и «ольвийского» зеркала из собрания Одесского государственного музея выделяется определенная школа литья, для которой одной из характерных черт есть использование сурьмяной лигатуры. Мастера этой школы вели подвижный образ жизни и распространяли свою деятельность на Ольвию, где изготавливали анэпиграфные дельфинчики и «базисные» стрелы, а также на скифские поселения и кочевья, где изготавливали острия стрел и вещи на вкус кочевников. Им же принадлежит и авторство «ольвийского» зеркала, поскольку металл, из которого его отлито, как и металл упоминаемых изделий, имеет искусственные примеси сурьмы.

S. Ya. Olgovsky

ANTIMONY ALLOYS IN THE LOWER BOG REGION

The paper presents the results of a spectrum comparative analysis of anepigraphic «dolphins», arrowheads of the «basic» type and a mirror from collection of the Odessa State Museum. Basing on these results, the author argues a special school of castings existed in the above region. The usage of the antimony metallurgy was one of the main features of the school. The casters led a mobile way of life expending their activity to Olbia where they produced the anepigraphic «dolphins» and the arrowheads of the «basic» type, and to the Scythian settlements and nomads' encampments where they produced the arrowheads and other goods to nomads' taste. The casters also produced the «Olbian» mirror: the metal of the mirror contains the same artificial additions of antimony as the above goods.

Одержано 25.02.99

МОГИЛЬНИК УЛЬВІВЕЦЬКОГО ТИПУ ПОБЛИЗУ с. ГОРОДОК НА ВОЛИНІ

Д. Н. Козак, Д. Ю. Павлів

У статті подаються результати досліджень нового могильника ульвівецького типу поблизу с. Городок Луцького р-ну Волинської обл.

У 1990—1992 рр. під час досліджень багатошарової пам'ятки поблизу с. Городок Луцького р-ну Волинської обл. під керівництвом Д. Н. Козака було виявлено рештки зруйнованого могильника кінця бронзової — початку ранньозалізної доби.

Могильник знаходився за 1 км на південний схід від села на мисоподібному підвищенні лівого берега р. Черногузки в урочищі Острів. Його розміри складають приблизно 20×30 м. Культурний шар, а в багатьох місцях і материк, були знищені оранкою. Могильник належить до типу ґрунтових із біритуальним поховальним обрядом. Усього виявлено 9 поховань (рис. 1).

© Д. Н. КОЗАК, Д. Ю. ПАВЛІВ, 1999

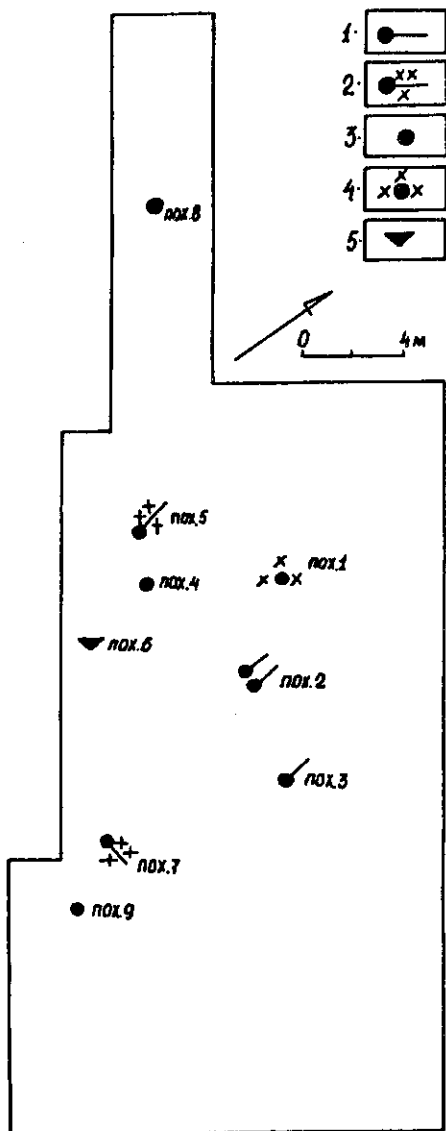

Рис. 1. Розташування поховань на віцілій частині могильника Городок. Умовні позначки: 1 — ингумационні поховання; 2 — біритуальні поховання; 3 — окремі поховання черепів; 4 — окреме поховання черепа з рештками кремації; 5 — кенотаф.

немає, від правої — збереглися чотири, але й ті зрушені. Кісток правої та лівої рук немає взагалі. Кістки ніг (збережені стегнові та гомілкові, стопи відсутні) зміщені від тазової частини на 0,5 м у напрямку північного сходу. Супровідного матеріалу не виявлено (рис. 4).

Поховання 4 (глиб. 0,5—0,6 м) — окреме поховання черепа. Складалося із фрагментів черепа, кількох дрібних уламків кісток та трьох розчавлених посудинок. Це скупчення мало витягнуту в плані форму завдовжки 0,5 і завширшки 0,2 м. Фрагменти черепа залягали у південній частині скупчення, уламки посуду — у північній, рештки кісток знаходились між черепом і керамікою та під

Поховання 1 (глиб. 0,3—0,4 м)* біритуальне. Розчавлений дитячий череп лежав на материковому ґрунті, частково засипаний рештками кремації, які залягали впритул до черепа із південного сходу і утворювали невелике скупчення круглої в плані форми розміром 0,25×0,3 м і товщиною до 0,07 м. За 0,1 м на південний схід від поховання знаходились п'ять посудин: дві малі мисочки, два кухлики та невеликий горщик із рустованою поверхнею. Горщик та один із кухликів стояли догори дном (рис. 2, 1—5).

Поховання 2 (глиб. 0,3—0,4 м) — інгумационне парне дитяче, виконано на материковому ґрунті. Кістяки, які знаходились на віддалі 0,15—0,2 м один від одного дуже порушені. Біля фрагментів черепів лежали перемішані кістки скелетів, витягнутих на довжину 0,56 м у напрямку приблизно північ—південь, що дозволяє припустити орієнтацію поховань головою на південь. З північного боку, майже впритул до решток кістяків (можливо, у ногах?) виявлено скупчення, що складалося із одинадцяти посудинок. Це скупчення було витягнуте по лінії схід—захід на довжину 0,5 м і немов обмежувало поховання з півночі. Чотири посудинки: два горщики з рустованою поверхнею, мисочка та кухлик знаходились догори дном (рис. 3, 3, 4, 6, 11). Інші чотири посудинки — дві миски і два кухлики (рис. 3, 7, 8, 9, 10) — стояли, а один кухлик лежав, частково накритий іншим кухлем (рис. 3, 2, 5). Поверх чотирьох посудин, які стояли догори дном, лежав чорнолощений кубок «ульвівського» типу (рис. 3, 1).

Поховання 3 (глиб. 0,3—0,4 м) інгумационне, випростане на спині, зорієнтоване головою на південний захід. Кістяк порушений: череп відсутній, збереглися лише уламки нижньої щелепи, зруйнована грудна клітка, хребці верхньої частини хребта порушені, багатьох бракує. Ребер лівої частини тіла

* Глибина залягання поховань подається від сучасної поверхні.

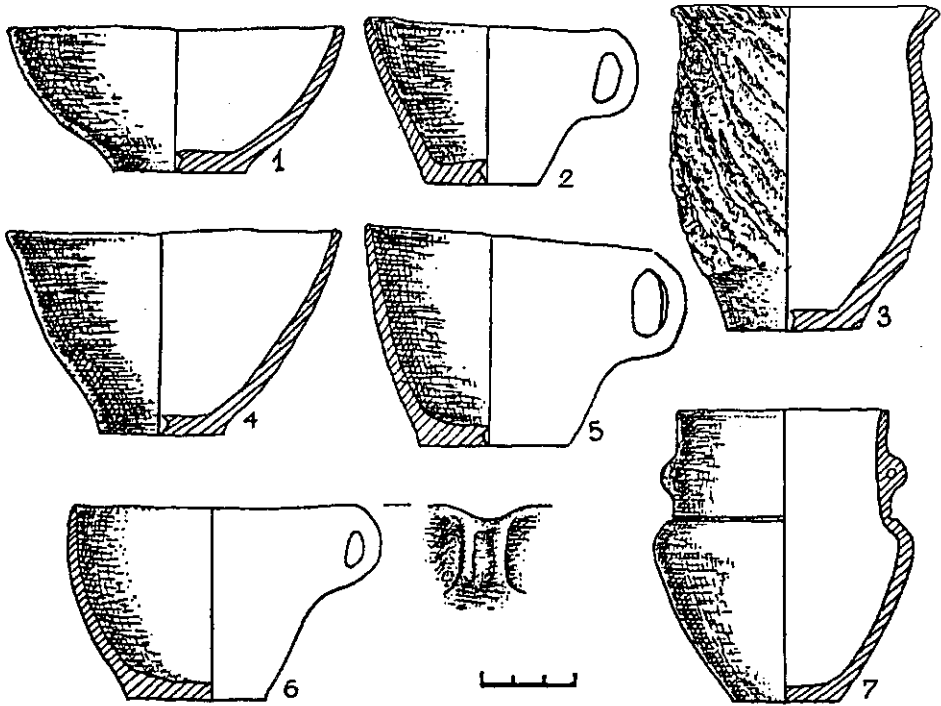

Рис. 2. Кераміка з могильника: 1—5 — поховання 1; 6, 7 — окремі знахідки.

керамікою. Супровідний посуд складався із двох кухликів та лощеного горщечка (рис. 5, 1—3).

Поховання 5 — біритуальне (глиб. 0,5—0,6 м). Складалося з інгумаційного та кремаційного поховань. Дитячий випростаний кістяк завдовжки 1,1 м орієнтований головою на південний захід. Кістки скелета порушені, хоча основний анатомічний порядок зберігся. Зрушені хребці, ребра та кістки рук. Частина ребер правої половини кістяка знаходилась на черепі. Права кістка плеча лежала біля тазу, а кістки правого передпліччя — за 0,5 м на схід від кістяка. Кістки ніг схрещені — права лежить на лівій. Кістки стоп відсутні (рис. 6). Інгумаційне поховання супроводжувалось групою кераміки. Майже впритул до тім'яної кістки черепа лежав кухлик (рис. 7, 5). За 0,1 м на південний схід від потиличної кістки черепа знаходились дві мініатюрні чорнолощені посудинки особливої форми: кухлик із загостреним дном та моделька чобітка (рис. 7, 3, 6). За 0,25 м на схід від черепа лежала догори дном миска (рис. 7, 2), яка частково накривала кухлик (рис. 7, 4), та чорнолощений кубок (рис. 7, 1). Вдалося простежити дно поховальної ями, яка в плані була неправильної овальної форми витягнута по лінії північ — південь, розміром 1,4×1,2 м та глибиною від рівня виявлення 0,12 м. На східному краї могильної ями, за 0,3 м від середньої частини кістяка знаходилося кремаційне поховання у вигляді скупчення перепалених кісток, яке мало в плані овальну форму розміром 0,4×0,6 м, і товщиною у лінзоподібному перерізі до 0,2 м. Враховуючи розташування поховань у могильній ямі, складається враження, що кістяк вже після захоронення було «посунено» до західного краю.

Поховання 6 — кенотаф або рештки жертвоприношення між похованнями. (глиб. 0,3—0,4 м). Слідів поховальної ями не виявлено. Складалося із грубостінного горщика із рустованою поверхнею (рис. 7, 7) та кухлика (рис. 7, 8), які стояли упритул і догори дном.

Поховання 7 — біритуальне (глиб. 0,4—0,5 м). Здійснене в ямі овальної форми розмірами 1,08×1,54 та глибиною 0,1 м від рівня виявлення. У центрі ями знаходилося інгумаційне поховання, орієнтоване головою на південний захід. Скелет дуже порушено, можливо, розчленовано. Череп лежав на лівій тім'яній кістці, інші кістки перемішані і залягали скупченням розміром 0,4×0,5 м упри-

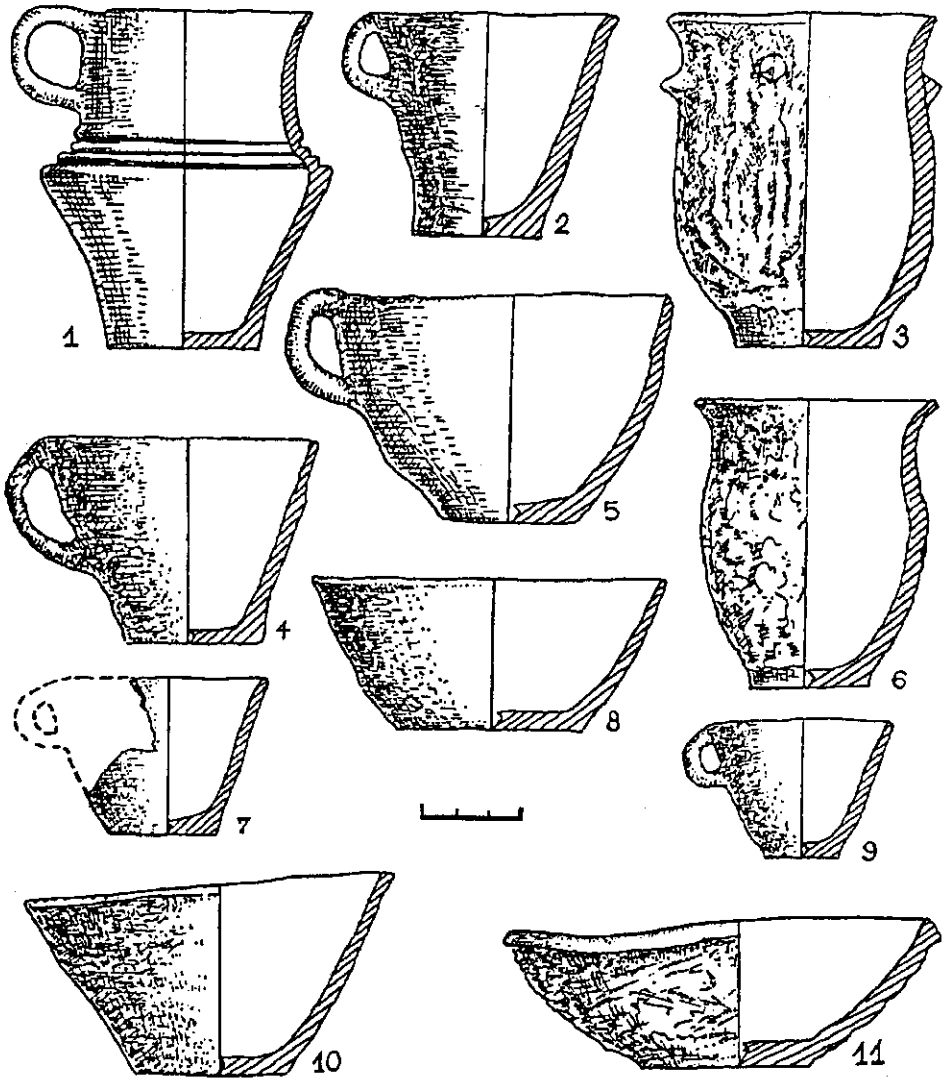

Рис. 3. Кераміка з поховання 2.

тул до черепа, причому кістки рук та ніг лежали зверху інших решток (рис. 8). З південно-східного боку поховання стояли два лошені орнаментовані кухлики (рис. 9, 2, 3). З північного боку поховання, упритул до його решток, ніби «в ногах», знаходився розчавлений чорнолошений горщик-урна (рис. 9, 1) з рештками кремації, які разом із попелом траплялись у всьому похованні.

Поховання 8 (глиб. 0,7—0,8 м). Знаходилось в овальній у плані ямі розміром 0,8×1,1 та глибиною 0,2 м від рівня виявлення. Складалося із фрагментів розчавленого черепа та п'яти невеликих посудинок. Чотири посудинки — миска, кухлик, «келишок» та чорнолошений кубок (рис. 10, 1, 2, 3, 5) стояли догори дном навколо решток черепа в центрі поховальної ями. Ще один мініатюрний чорнолошений кубок (рис. 10, 4) лежав боком за 0,2 м від описаного скупчення біля стінки поховальної ями.

Поховання 9 (глиб. 0,4—0,5 м). Окреме поховання черепа. Знаходилось у ямі овальної в плані форми розмірами 0,6×1,5 м та глибиною 0,1 м від рівня виявлення. У центрі ями лежав череп, упритул до нього з північного боку знайдено кухлик (рис. 12, 2). За 0,1 м на південь від черепа догори дном стояли поряд мис-

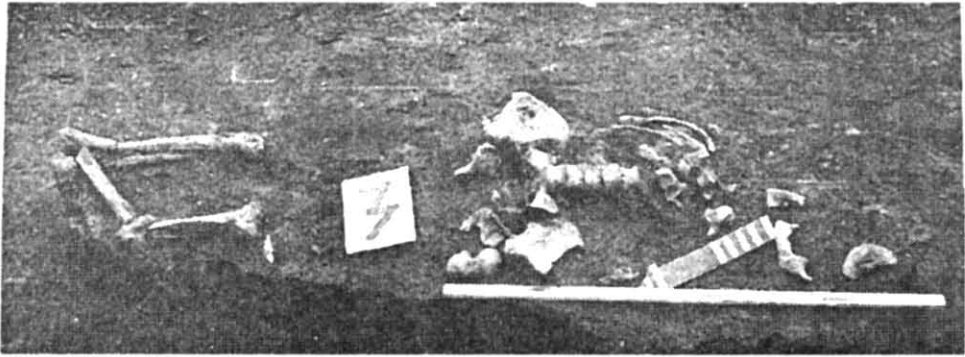

Рис. 4. Поховання 3.

ка (рис. 12, 1) та горщик (рис. 12, 3). Біля північної стіни поховальної ями виявлено кілька дрібних фрагментів кістяка (рис. 11).

Всю знайдену під час досліджень могильника кераміку, яка була єдиним суспровідним матеріалом у похованнях, можна поділити на 6 груп: горщики, миски, кухлики, кубки, амфороподібна посудинка, «іграшки».

Найпоширеніший тип горщиків — це невисокі (9—12 см) тюльпаноподібної форми посудинки, у більшості випадків тонкостінні, зовнішня поверхня яких рустована скісними або вертикальними смугами. Частина зовнішньої поверхні над денцем та саме денце залощені. Як правило, залощені також верхній край вінець та внутрішня поверхня. Іноді вінця сплюснені і витягнуті назовні. Один горщик нижче вінець має шість конічних виступів, розташованих трьома парами. Тісто горщиків відмулене, інколи помітні невеликі вкраплення слюди, загалом кераміка добре випалена. Колір горщиків коливається від вохристого до срібного із чорними плямами, часто це спостерігається на одній посудині (рис. 2, 3; 3, 3, 6; 7, 7; 12, 3). Другий тип горщиків майже аналогічний описаному, лише зовнішня поверхня повністю залощена (рис. 5, 3). До третього відмінного типу горщиків зараховуємо урну з поховання 7. Вона також тюльпаноподібної форми, висотою 20 см (денце не збереглося), ширина максимальної опуклості плічок також 20 см. Урна тонкостінна, з відмуленого тіста, добре випалена, поверхня чорнолощена (рис. 9, 1).

Кухлики можна поділити на три типи. Перші два різняться між собою лише формою стінок, які є або прямими, або ледь заокругленими (рис. 2, 2; 3, 2, 4, 7, 9; 5, 1; 7, 8; 12, 2), або заокругленими (рис. 2, 5, 6; 3, 5; 7, 4, 5; 10, 5). Висота кухликів — від 4 до 8 см, місце приєднання вушка до вінець інколи увігнуте (рис. 2, 6). Поверхня шорстка, іноді ледь підлощена, колір змінюється від темно-брунатного до вохристого. До третього типу належать два чорнолощені кухлики, знайдені в похованні 7. Обидва близької форми: у профілі майже S-подібні, опуклобокі, вінця видовжені і ледь розхилені, висотою 6,6 см. Вушка вищі за вінця. Один з кухликів прикрашений по боках глибокими навскісними нарізами (рис. 9, 2). Другий —

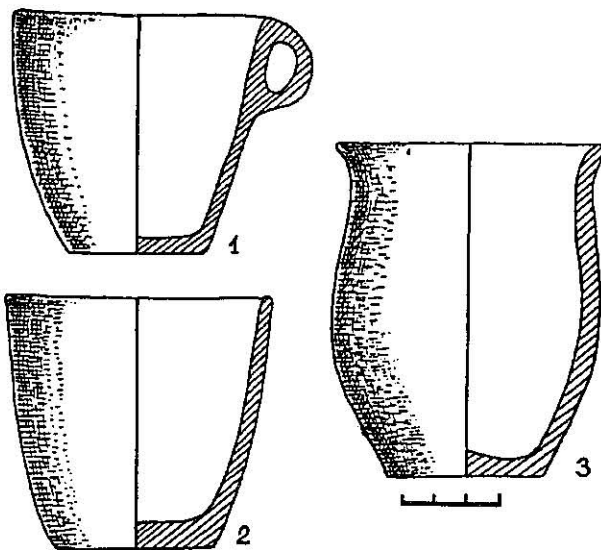

Рис. 5. Кераміка з поховання 4.

Рис. 6. Поховання 5.

орнаментований на шийці смугою із семи горизонтальних паралельних прокреслених ліній із короткими поперечними штрихами всередині. Нижче, на його опуклих боках, нанесено ряди навскісних рівнобіжних прорізаних смуг, які накладаються один на інший (рис. 9, 3).

Більшість мисок майже однотипні, невеликого розміру (діаметр вінець коливається від 8 до 12 см, висота від 4 до 6 см). Відмінність полягає у більшому чи меншому куті розхилу стінок (подібно до кухликів). Краї вінець мисок потоншені, рівні. Місце приєднання стінки до донця інколи увігнуте. Зовнішня поверхня чорнолощена (рис. 2, 4; 3, 5,

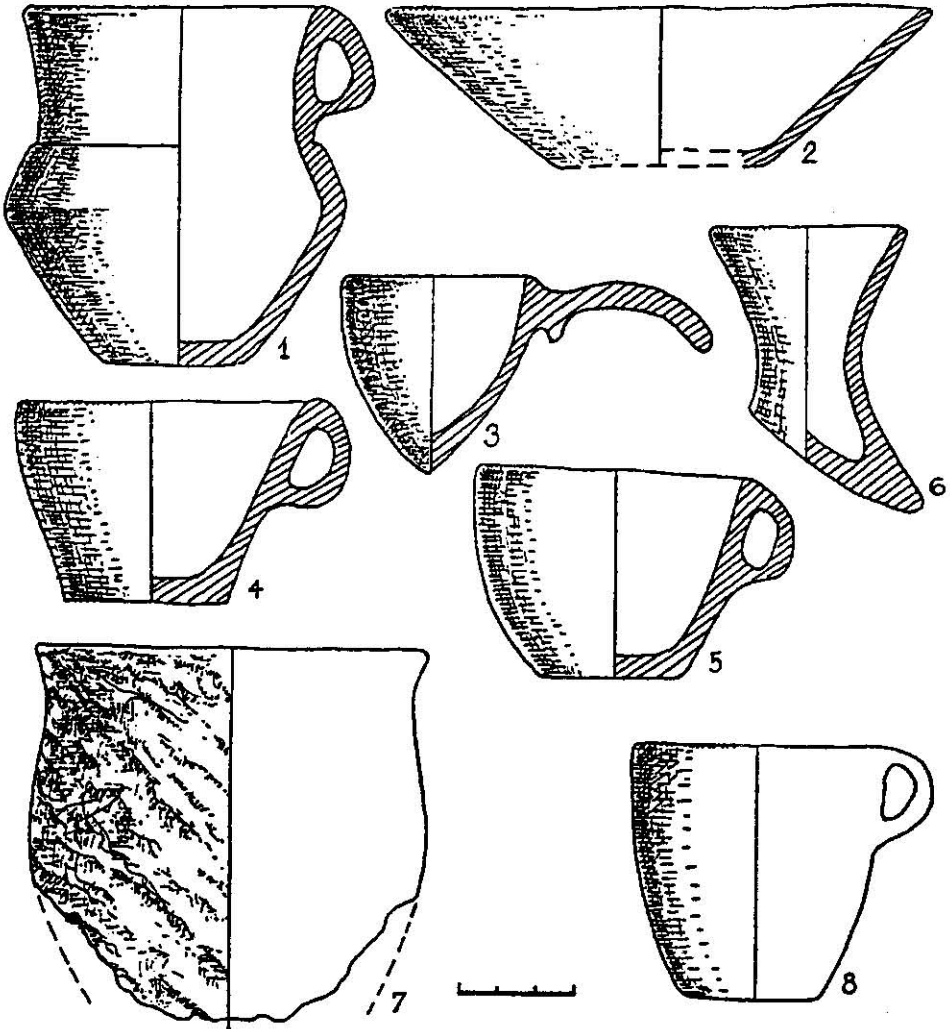

Рис. 7. Кераміка з поховань: 1—6 — поховання 5; 7, 8 — поховання 6.

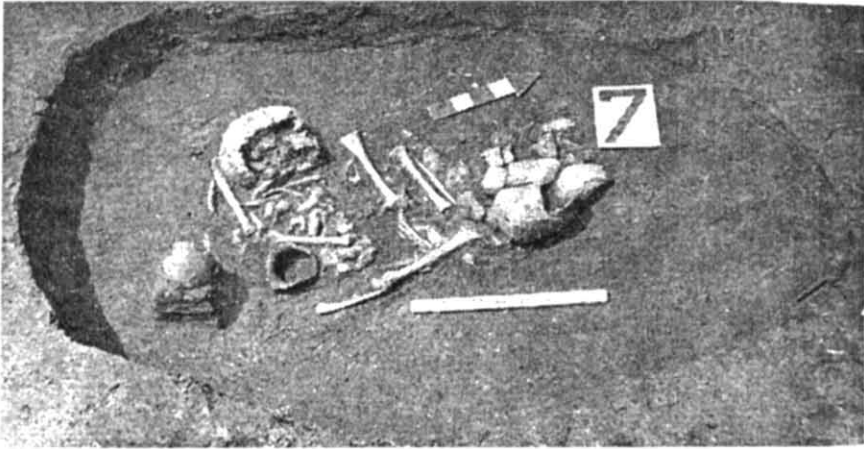

Рис. 8. Поховання 7.

8, 10; 7, 2; 10, 2). Інакшою є грубостінна, добре випалена миска, висотою 4,5 і діаметром вінець 12,5 см. Її зовнішня поверхня чорного кольору із світлішими плямами, вкрита легким рустом і короткими хаотичними насічками. Край вінець скошений назовні і залощений. Внутрішня поверхня миски чорнолощена (рис. 3, 11). Також відрізняється миска із поховання 9. Вона більшого розміру (діаметр вінець 17, висота 8,7 см), добре випалена, тонкостінна. Вінця рівні, заокруглені. Верхня та нижня частини зовнішньої поверхні, а також дно миски залощені, середина вкрита рустом. Назовні вінець, з протилежних сторін виступають два конусоподібні «гудзи» (рис. 12, 1).

Кубків у похованнях виявлено три. Всі — добре випалені, чорнолощені, тонкостінні. Їх висота коливається від 7,5 до 10 см. Плічка гостро профільовані, вінця відігнуті назовні. Один із кубків орнаментований на верхній площині плічок горизонтальними паралельними тисненими пасмами (рис. 3, 1; 7, 10; 10, 1).

На зруйнованій частині могильника знайдено посудинку-амфорку, форма якої немов поєднує «ульвівські» кубки з типовими урнами лужицької культури. Амфорка добре випалена, тонкостінна, чорнолощена зовні та всередині, прикрашена тисненою горизонтальною смужкою вище плічок (рис. 3, 7).

Група мініатюрної кераміки складається із кубка, який є майже копією більших кубків, виявлених на цьому ж могильнику (рис. 10, 4), чорнолощеного «келишка» (рис. 10, 3), оригінальної форми чорнолощеного кухлика із загостреним дном і довгою дугоподібною ручкою (рис. 7, 3) та своєрідної порожньоїтілої форми, що нагадує чобіток (рис. 7, б).

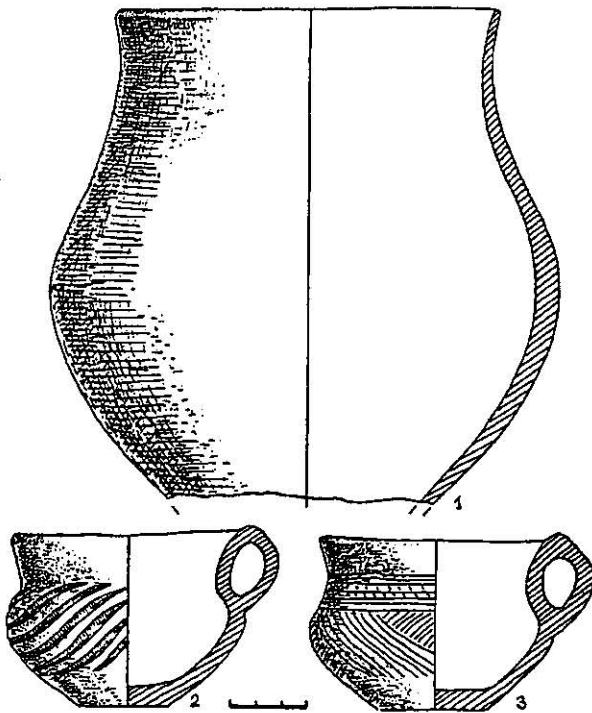

Рис. 9. Кераміка з поховання 7.

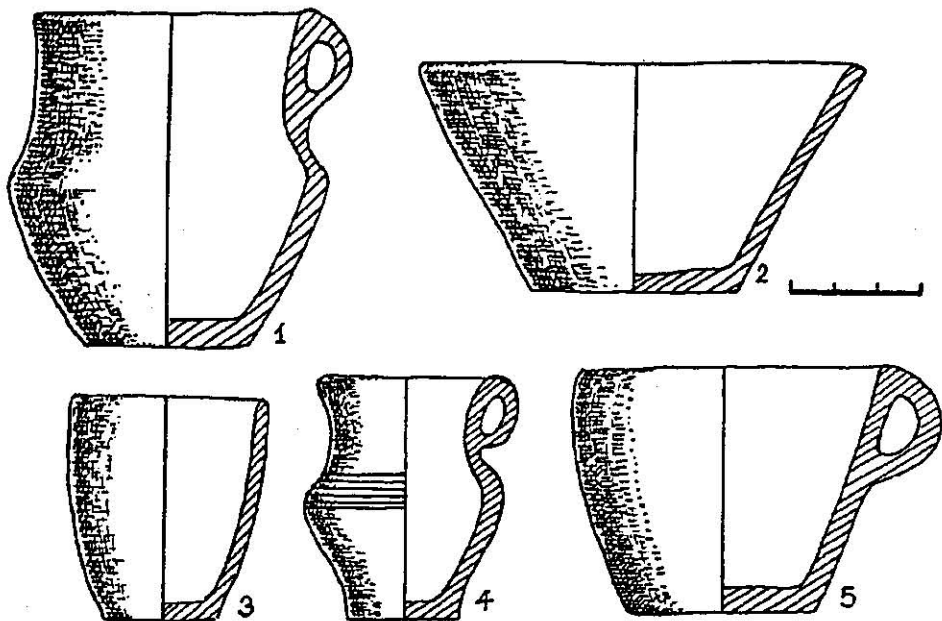

Рис. 10. Кераміка з поховання 8.

Загалом, керамічний комплекс могильника можна охарактеризувати такими рисами: малі форми посуду, досить широкий його асортимент, добра якість виробів (тонкостінність посуду, відмулене тісто з дуже незначними домішками кварцу, гарний випал), високий відсоток чорнолощеності, витонченість форм і гармонійність у пропорціях.

Описаний керамічний матеріал Городоцького могильника має надзвичайно близькі аналогії з матеріалом, виявленим під час досліджень могильника ульвівського типу поблизу с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл. Тут відомі такі самі типи горщиків, кувал, мисок, амфорок, однаковий спосіб оформлення поверхні — рустування та залощеність. Інколи можна говорити навіть про повну ідентичність форм посуду та його оздоблення¹. Досить близькі аналогії знахо-

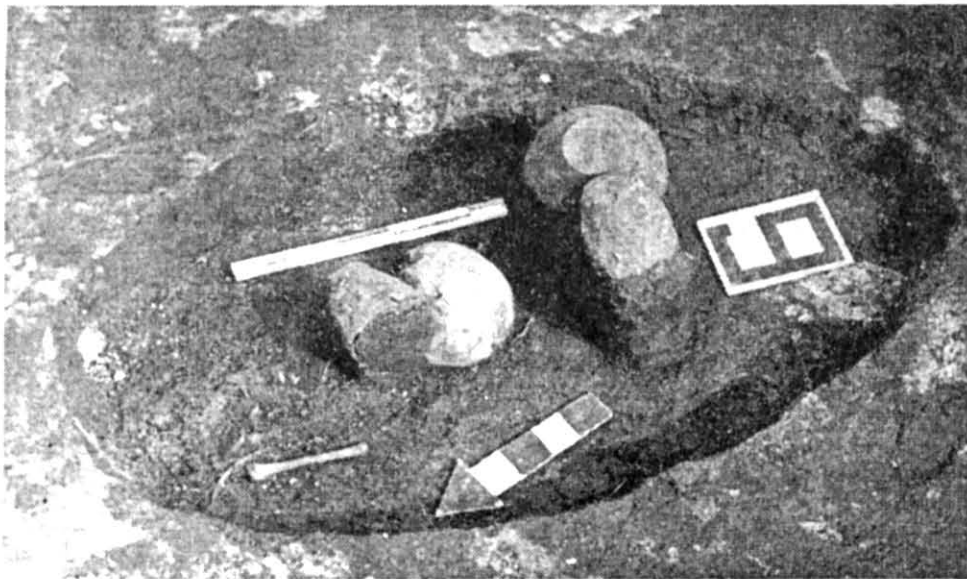

Рис. 11. Поховання 9.

димо в кераміці з інших ульвівських могильників — в Тяглові², Ульвівку³ (Сокальський р-н Львівської обл.) та Млиниськах⁴ (р-н Волинської обл.).

Серед матеріалів могильника в Городку виділяється посуд із поховання 7. Це описані вище горщик-урна та два орнаментовані кухлики, форма, фактура поверхні та орнаментация яких нагадує кераміку ранньогальштатського періоду з більш південних територій, наприклад, культури Гава-Голіграді⁵ або, що ймовірно, тарнобжезької групи лужицької культури⁶. Можливі, на нашу думку, і ремінісценції ранішої культури, котра розвивалась на місцевих теренах — комарівської. Так чи інакше, але цей посуд відображає особливості поховальних пам'яток власне ульвівського типу, де разом із аналогічними керамічними формами виступають оригінальні, притаманні лише цій або іншій пам'ятці.

Можна зазначити і певні відмінності кераміки Городоцького могильника порівняно з найближчою пам'яткою — могильником в Рованцях. Це відсутність наліпного валика з вдавленнями та виступів-«гудзів» на горщиках, менший відсоток орнаментованого посуду, темніший колір поверхні.

Можна зазначити і певні відмінності кераміки Городоцького могильника порівняно з найближчою пам'яткою — могильником в Рованцях. Це відсутність наліпного валика з вдавленнями та виступів-«гудзів» на горщиках, менший відсоток орнаментованого посуду, темніший колір поверхні.

Подано ще декілька спостережень щодо поховального обряду Городоцького могильника. Як вже відзначалося, відносно вцілілою залишилась невелика частина могильника, і реконструювати загальний спосіб розташування поховань неможливо. У найближчих аналогічних пам'ятках (Рованці, Ульвівок) більшість поховань були розташовані рівнобіжними рядами зі сходу на захід, відстань між ними становила 2—4 м⁷. У такий спосіб були розташовані і поховання 2, 3, 4, 5 на Городоцькому могильнику. Винятком є лише поховання 8, котре знаходилось за 10 м на захід від решти (рис. 1).

Усі поховання виявлено на материковому ґрунті. У двох біритуальних та двох похованнях черепів зафіксовано невиразні обриси поховальних ям, що простежувались погано, лише їх нижня частина. Ями мали неправильну овальну форму та глибину від 0,1 до 0,2 м від рівня виявлення. Невиразність поховальних ям, а частіше їх відсутність є однією з характерних рис могильників ульвівського типу⁸.

Виявлені поховання можна розділити на 4 типи: інгумаційні, біритуальні, окремі поховання черепів та кенотаф. Інгумаційних поховань виявлено 2, одне з них — парне дитяче, багато споряджене — 11 посудинок, що стояли в ногах померлих, друге — безінвентарне. Тілопокладення випростані, на спині, орієнтація властива похованням ульвівських могильників — головою на південь.

Окремі поховання черепів з Горodka тотожні виявленим на могильниках в Рованцях⁹ та Тяглові¹⁰ і є однією із особливостей поховального обряду могильників ульвівського типу, що засвідчують існування цього цікавого і, виявляється, поширеного культу на наших теренах за доби пізньої бронзи — раннього заліза.

Біритуальних поховань виявлено 3, всі вони належать до трьох окремих видів: а) інгумаційне дитяче з рештками кремації в одній поховальній ямі (поховання 5); б) інгумаційне поховання з рештками кремації на ньому та урною, заповненою рештками кремації, також в одній поховальній ямі (поховання 7);

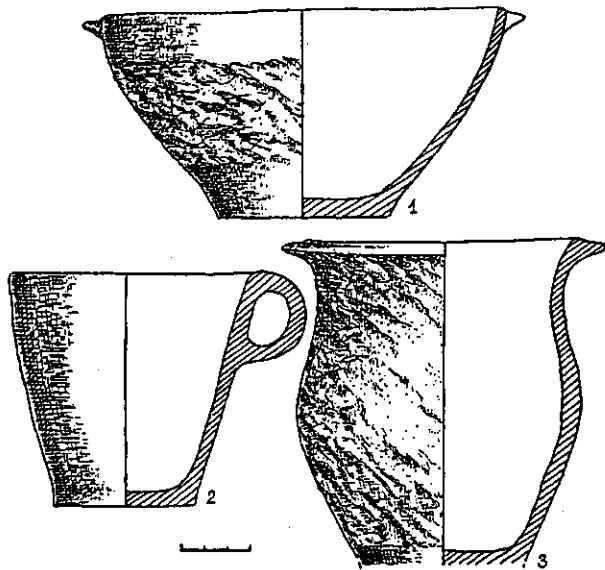

Рис. 12. Кераміка з поховання 9.

в) окреме поховання дитячого черепа, засипаного рештками кремації (поховання 1). Усі ці поховання супроводжувалися керамікою, найбільше посуду всіх видів у дитячих похованнях — як правило, по 5 посудин.

Цікавим є поховання 7, оскільки тут спостерігаємо поєднання рис трьох поховальних обрядів та супровідну кераміку нових форм і орнаментатії для пам'яток ульвівського типу. Скорчене положення кістяка з цього поховання є незвичайним для ульвівських могильників хоча, можливо, це є наслідком навмисного порушення тілопокладення.

Порушеними, а точніше зруйнованими, були всі поховання Городоцького могильника. Особливо сильному знищенню підлягали кістки в ділянці грудей, зрушеними були кістки рук і ніг, забрано і розтрощено черепи. У вже згаданому похованні 7 кістки скелета так перемішані, що неможливо встановити ані положення, ані орієнтацію похованого. Поки що не можемо сказати, що було причиною такого «жорстокого» поводження з померлими і в який час це сталося.

Можна припустити пограбування і ритуальне порушення поховань, можливо, це відбувалось одночасно, тобто пограбування супроводжувалось магічними діями («повторне вбивство») з метою знешкодити помсту померлих. Порушення і пограбування поховань зафіксовані на Рованцівському могильнику¹¹, відомі вони і на пам'ятках лужицької культури¹². Дуже близькі аналогії до поховального обряду та матеріалу Городоцького могильника знаходимо на нещодавно дослідженому могильнику ульвівського типу поблизу с. Рованці, який розташований за 16 км на схід. Багато спільного має наша пам'ятка порівняно з іншими ульвівськими могильниками в Ульвівку, Тяглові, Млиниськах, Топорниці.

Щодо хронології Городоцького могильника, то ймовірно, що він існував одночасно або майже одночасно з Рованцівським могильником, тобто може датуватися На₁—На_V за П. Райнеке (1100—900 рр. до н. е.).

Городоцький могильник поповнив ряд «класичних» поховальних пам'яток ульвівського типу (п'ятий могильник на теренах заходу України) і підтвердив наше припущення про існування в ранньогальштатський період в межиріччі Західного Бугу та Стиру окремої виразної культурно-етнічної групи.

Примітки

¹ Павліє Д. Нові пам'ятки «лужицької» культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 30, 31.— Рис. 6—11.

² Там же.— С. 52, 53.— Рис. 15, 20—22.

³ Sulimirski T. Kultura wysocka.— Kraków, 1931.— S. 109—112, 160—162.

⁴ Węgrzynowicz T. Cmentarzysko kultury lużyckiej w Młyniskach, pow. Włodzimierz-Wołyński // WA.— 1963.— Т. 29.— З. 1.— С. 18—20.— Рис. 4, 5.

⁵ Крушельницька Л. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 56, 57.— Рис. 23.

⁶ Moskwa K. Kultura lużycka w Południowo-Wschodniej Polsce.— Rzeszów, 1976.— Tab. III.— Рис. 34.— С. 248.— Рис. 41; Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— Рис. 21, 5, 6.

⁷ Павліє Д. Вказ. праця.— С. 12.

⁸ Там само.

⁹ Там само.— С. 27—29.

¹⁰ Там само.— С. 43—45.

¹¹ Там само.— С. 12.

¹²Szydłowska E. Ze studiów nad cmentarzyskami biritualnymi grobow skieletowych w kulturze lużyckiej // PrA.— 1974.— N. 22.— S. 163.

Д. Н. Козак, Д. Ю. Павлив

МОГИЛЬНИК УЛЬВИВЕЦКОГО ТИПА У с. ГОРОДОК НА ВОЛЫНИ

В статье освещаются результаты исследования нового могильника раннегалльштатского периода, расположенного у с. Городок Луцкого р-на Волынской обл. Могильник принадлежит к типу грунтовых, с бiritуальным погребальным обрядом. Исследовано 9 погребений, которые располагались рядами, идущими в направлении восток — запад. Погребения находились на материке, могильные ямы почти не прослеживались. Выделяются 4 типа погребений: ингумационные, бiritуальные, отдельные захоронения черепов и кенотаф. Бiritуальные погребения также разделяются на 3 вида: а) ингумационные с остатками кремации; б) ингумационные с остатками кремации и урна с остатками кремации; в) отдельное погребение черепа с остатками кремации. Все погребения нарушены. Причиной нарушения погребений может быть ограбление с последующим ритуальным повреждением останков для избежания «мести» мертвых. Погребения сопровождались довольно широким ассортиментом глиняной посуды: горшками, мисками, черпаками, кубками, керамикой миниатюрных форм. Характерны небольшие размеры сосудов, чернолощеная или рустованная поверхность. Погребальный обряд и материал могильника аналогичен другим памятникам ульвицевого типа Волыни, особенно Рованцевскому могильнику и может датироваться HaA₁—HAB₁ по П. Райнеке (1100—900 гг. до н. э.). Открытие Городокского могильника, а это пятый могильник ульвицевого типа на территории запада Украины, подтверждает предположение о существовании в раннегалльштатском периоде в междуречье Западного Буга и Стыра отдельной культурно-этнической группы.

D. N. Kozak, D. Yu. Pavliv

GORODOK BURIAL-GROUND OF THE ULVIVETS TYPE

The paper presents the results of investigation of a new burial-ground dated to the Early Halstatt Period. It is located near Gorodok village (Lutsk region, Volyn oblast). Nine interments of this biritual burial-ground were located in regularly spaced East-West lines. They were placed on the basic stratum. The contours of the grave pits were not observable. The burials are classified in four types: inhumations, biritual burials, separate graves with crania, and cenotaphs. Birituals are in turn grouped into three kinds: a) inhumations that contain the remnants of cremation; b) inhumations that contain the remnants of cremations and burial urns with cremation; and c) separate graves which contain crania and remnants of cremation. All the burials were damaged. The reason was that the burials had been robbed and then ritually damaged in order to avoid «the revenge of the deceased». A wide range of a pottery represents the grave goods: pots, bowls, scoops, beakers, and miniature pottery. A small size and blackpolished or rustical bodies characterize the vessels. The burial ritual and the materials from the burial ground are analogous to another sites of the Ulvivets type in Volyn region, especially Romantsev burial ground dating to HaA₁—HAB₁ (using Raineke's methodology) (1100 to 900 BC). Gorodok burial ground is the fifth burial ground of the Ulvivets type at the territory of Western Ukraine. It strengthens the suggestion that a particular cultural/ethnic group existed in between the Western Bog River and the Styr River in the Early Halstatt Period.

Одержано 27.01.97

ДО ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ВИРОБНИЦТВА

ЕКСТЕНСИВНЕ ВИРОБНИЦТВО ЗАЛІЗА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

С. В. Паньков

У статті розглядаються питання організації центрів екстенсивного залізодобування римського часу, висвітлюються результати польових досліджень поселення та ковальсько-металургійного комплексу поблизу с. Синиця Черкаської обл.

Розвиток стародавньої чорної металургії на території сучасної України в першій чверті I тис. н. е. відзначається, насамперед, організацією потужних центрів товарного виробництва заліза типу Новоклинове-Свентокшиси.

У наш час ці так звані центри екстенсивного залізодобування першої чверті I тис. н. е. на зазначеній території зафіксовані у Житомирській (Житомирський центр)¹, Черкаській (Уманський центр)² та Кіровоградській (Підвисоцький центр)³ областях.

У часи, що передують першим століттям н. е., екстенсивне залізодобування на території Українського Закарпаття здійснювалось групою латенських племен, що залишили відомий Новоклинівський центр чорної металургії⁴ (рис. 1).

У результаті багатолітніх польових та лабораторних досліджень центрів чорної металургії типу Новоклинове-Свентокшиси вітчизняні дослідники дійшли наступних висновків щодо їх організації та принципів функціонування.

1. Сутність екстенсивного способу отримання заліза полягала в тому, що металургійне горно, основною частиною якого був викопаний в ґрунті котлован, використовувалося лише одноразово. Після закінчення металургійного процесу шлаки, що заповнювали котлован горна, застигали, утворюючи так звані козли або чушки і уне-

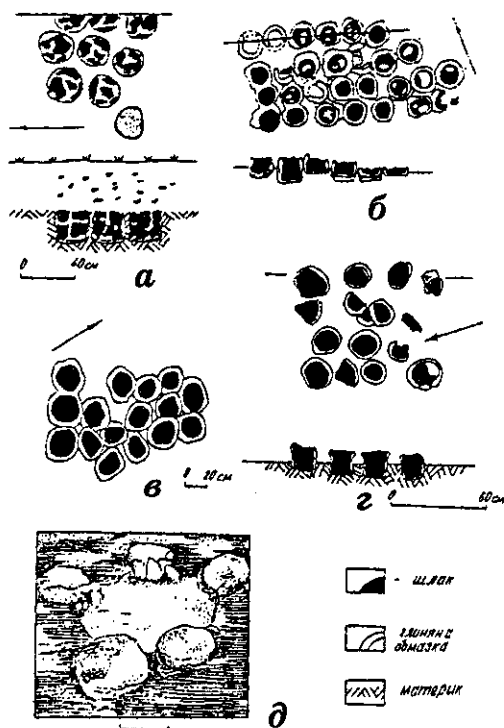

Рис. 1. Загальні плани «робочих майданчиків» та їх ділянок центрів екстенсивного залізодобування на території України останньої чверті I тис. до н. е. — першої чверті I тис. н. е.: а — Житомирський; б — Новоклинівський; в — Уманський; г — Підвисоцький; д — Snorup у Південній Ютландії (Данія).

можливіювали подальше використання горна. Щоб отримати наступну кількість заліза, поряд зі старим влаштували нове горно і, таким чином, виникали ділянки місцевості, які отримали назву «робочих майданчиків», зайняті більшменш щільно розташованими горнами із застиглими шлаковими конгломератами.

2. Техніка екстенсивного залізодобування на території України з'являється у сформованому вигляді, не має місцевих коренів і є запозиченням західно- та середньоевропейських надбань у галузі чорної металургії.

3. Центри екстенсивного видобування заліза організовувалися на периферії великих політичних утворень, що досягли або переступили поріг державності, з достатньо розвинutoю структурою виробництва, внутрішньо- і зовнішньоекономічних зв'язків і діяли в умовах товарного виробництва, яке припускає відокремлення чорної металургії не лише від металообробки, але й від інших різновидів господарської діяльності.

4. Основним споживачем продукції цих центрів були економіка та виробництво племен і народів втягнутих спочатку до орбіти кельтської економічної та політичної експансії (Новоклинівський центр), а потому — Європейської провінційно-римської системи (Житомирський, Уманський та Підвисоцький центри).

5. Виробництво заліза екстенсивним способом на території сучасної України в останній чверті I тис. до н. е. здійснювалося племенами латенської культури Закарпаття, а в першій чверті I тис. н. е. — племенами пізньозарубинецького кола⁵.

Отже, наведені дані свідчать про те, що екстенсивний спосіб залізодобування відігравав значну роль у розвитку продуктивних сил стародавнього населення України, а враховуючи його розповсюдження на території Північної, Середньої і Західної Європи, і в розвитку виробництва стародавнього європейського населення загалом. Таким чином, важливим є питання про те, унаслідок яких історичних подій технологія екстенсивного способу отримання заліза з'являється на території України і що сприяло оволодінню цим способом місцевим населенням.

Як вважають дослідники, що пов'язують свою наукову діяльність з історією техніки, поширення нових технологічних знань та технічних вирішень на тій або іншій території в давнину могло здійснюватись кількома основними шляхами. По-перше, самостійним відкриттям і створенням місцевим, автохтонним населенням нових техніко-технологічних феноменів на ґрунті попереднього досвіду виробничої діяльності у визначеній галузі, по-друге, свідомим або несвідомим виведенням на свою територію носіїв цих знань (у нашому випадку — ковалів-металургів) унаслідок загарбницьких походів або нападів (згадаємо широко відому практику татаро-монгольських завойовників) і по-третє, проникненням носіїв визначених техніко-технологічних надбань на територію, зайняті іншими племенами і народами та їх культурно-економічними взаємовідносинами⁶.

Отже, стосовно поширення на території України екстенсивного способу залізодобування і означення його шляхів, ми маємо вибрати з цих трьох основних варіантів.

Оскільки, як уже зазначалося, техніка і технологія екстенсивної чорної металургії з'являються на зазначеній території у сформованому вигляді і не мають місцевого підґрунтя, перші два варіанти їх виникнення на теренах України відпадають і до розгляду залишається останній.

У наш час в організації центрів екстенсивної металургії заліза в межах сучасної території України можна означити два культурно-хронологічних етапи. Перший пов'язаний із просуненням до районів Українського Закарпаття кельтів і утворенням тут на основі їх взаємодії з місцевим населенням, поданим представниками куштановицької культури, культурної групи латенських племен, що залишили після себе Новоклинівський центр, датований останньою чвертю I тис. до н. е.⁷ Другий етап пов'язаний з виробничою діяльністю пізньозарубинецьких племен, унаслідок чого в першій чверті I тис. н. е. виникли Житомирський, Уманський та Підвисоцький центри. Відповідно, якщо питання про організацію центрів екстенсивного залізодобування в Українському Закарпатті достатньо з'ясоване, то виникнення трьох вищезначених, що діяли у Східній Волині та Центральній Україні вимагає свого пояснення. На нашу думку, за аналогією з

організацією Новоклинівського центру, пояснення слід шукати в проникненні якоїсь групи носіїв цієї технології на Україну в першій чверті I тис. н. е.

Як показують дослідження вітчизняних та закордонних археологів у галузі етнокультурної історії України першої половини I тис. н. е., важливим її епізодом було проникнення на зазначену територію представників так званої вельбарської культури, які ототожнюються з історичними готами та іншими східногерманськими племенами⁸.

У наш час ученими доведено, що племена вельбарської культури відігравали певну роль у складанні черняхівської культури, а також окреслено етапи та шляхи проникнення її представників до Північного Причорномор'я та Криму. Отже, виходячи з цих історичних реалій, можна вважати, що «вельбарці»-готи та інші племена, що їх супроводжували на шляху до йорданівського «Ойму»⁹, так або інакше повинні були взаємодіяти з місцевими племенами зазначеної доби і збагачувати їх своїми досягненнями як у культурній, так і виробничій галузях. Не вдаючись у подробиці формування самої вельбарської культури, її розвитку та історичної долі, відзначимо ті основні моменти, які стосуються теми нашої розвідки і можуть бути пов'язані з другим етапом розповсюдження екстенсивного способу залізодобування на території України.

По-перше, ряд дослідників вважає, або принаймні не виключає, що етнічними носіями вельбарської культури, можливо частково, були переселенці зі Скандинавії, зокрема, районів Південної Ютландії¹⁰.

По-друге, проникнення «вельбарців» на територію України мало хвилеподібний характер і в наш час поділяється на два основних етапи. Перший етап датується фазами VII/CI та CIa (160—230 рр. н. е.) існування вельбарської культури і, на думку Ф. Бірбрауера, характеризується вторгненням на територію України нечисленних груп готів-«вельбарців», яких він називав «розвідниками», що «утворили ... формативну фазу черняхівської культури».

По-третє, одним з основних шляхів «проникнення вельбарського населення на територію», що через деякий час стала ареалом черняхівської культури, «був басейн річки Південний Буг», який «щонайкоротше пов'язував околицні райони вельбарського ареалу на північному заході України (Волинь) з припонтійськими областями, де германці-готи засвідчені як історична реальність»¹¹.

І у четверте, «переселяючись у південно-східному напрямі», вельбарське населення увібрало багато місцевих культурних ознак разом з їх носіями. Що стосується території України, то у межах її західної частини сюди влилися «пшеворці», далі — «залишки зарубинецького населення на П. Бузі...»¹², який був «важливою магістраллю в торгівлі з Причорномор'ям», наслідком чого був не лише внутрішній економічний розвиток, «що передбачав встановлення економічних зв'язків з сусідніми районами», але й «прогрес ремесла»¹³.

Отже, розглядаючи процес розвитку і розповсюдження екстенсивного способу залізодобування на території України в першій чверті I тис. н. е., не можна не прийняти до уваги те, що центри екстенсивної чорної металургії цього часу (Житомирський, Уманський та Підвисоцький) розташовані на шляху поширення «вельбарців»-готів через Волинь і далі басейном Південного Бугу до Північного Причорномор'я. З іншого боку, якщо дійсно, хоча б частково, носіями вельбарської культури була якась група населення зі Скандинавії і, зокрема Південної Ютландії, то не виключено, що саме вони і «занесли» на етапі VII/CI-CIa інвазії на територію України екстенсивний спосіб отримання заліза, яким оволоділо місцеве пізньозарубинецьке населення, завдяки контактам з готськими «розвідниками» першої хвилі. Ця теза підкріплюється тим, що саме у Південній Ютландії, звідки, можливо, мало місце переселення окремих груп у I—II ст. спочатку в області на схід від Середньої Вісли, а потім через Волинь у Південну Україну¹⁴, в останні роки поблизу м. Сноруп у Данії було відкрито і досліджено один з найпомітніших осередків екстенсивного залізодобування в Стародавній Європі (рис. 1, д).

Дослідники цього осередку чорної металургії дійшли висновку, що він почав діяти саме у II ст. н. е., тобто на першому етапі вторгнення представників («розвідників») вельбарської культури на територію України¹⁵. Таким чином, не виключено, що саме завдяки контактам з цими готськими «розвідниками» місцева давньослов'янське населення (представники пізньозарубинецької культу-

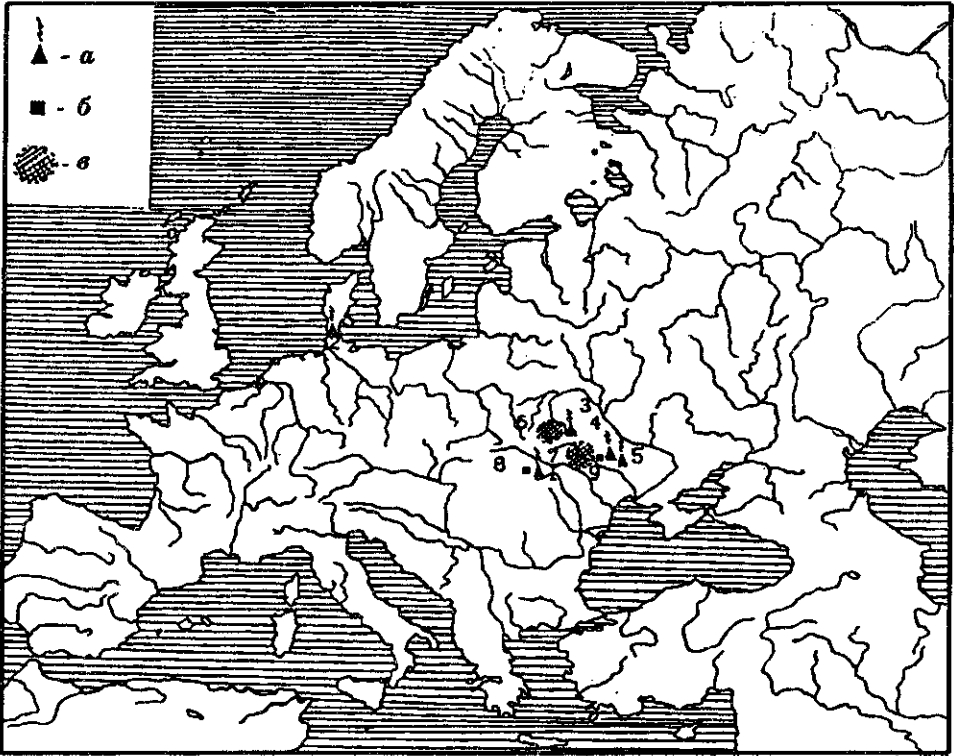

Рис. 2. Розташування центрів екстенсивного залізодобування першої чверті I тис. н. е. відносно пам'яток вельбарської культури на Волині та басейні Південного Бугу. 1 — Новоклинове; 2 — Сноруп; 3 — Житомирський центр; 4 — Уманський центр; 5 — Підвисоцький центр; 6 — територія поширення вельбарських пам'яток на Волині; 7 — територія поширення вельбарських пам'яток на Південному Побужжі; 8 — ковальсько-металургійний центр Галіш-Ловачка; 9 — ковальсько-металургійний центр поблизу с. Синиця. Умовні позначки: а — центри екстенсивного залізодобування; б — ковальсько-металургійні центри; в — поселення вельбарської культури на Волині та Південному Побужжі.

ри, які мешкали на шляху проникнення готів через Волинь басейном Південного Бугу в Північне Причорномор'я) оволоділо технікою екстенсивного залізодобування і створило на території лісостепової України осередки товарного виробництва заліза, що були основними постачальниками цього металу мешканцям північного узбережжя Чорного моря зазначеного періоду¹⁶. Отже, якщо це дійсно мало місце, то теза Б. В. Магомедова про те, що поява вельбарського населення на Волині і Південному Бузі слугувала поштовхом «не лише внутрішньому економічному розвитку, що припускав установлення економічних зв'язків з сусідніми районами», але й «прогресу ремесла»¹⁷, набуває реального наповнення (рис. 2).

Ще одним свідченням впливу «вельбарців» на розвиток залізодобування та обробки заліза населенням лісостепової України передчерняхівського часу, на нашу думку, є матеріали розкопок пам'яток першої чверті I тис. н. е. поблизу с. Синиця Христинівського р-ну Черкаської області*. Вони є важливими з тієї точки зору, що тут уперше було виявлено залишки ковальсько-металургійного центру зазначеного часу, які дозволяють реконструювати не лише залізобудівні, але й ковальські горна, по суті, найдавніші з відомих (за винятком античних у Північному Причорномор'ї¹⁸) на території України, що значно збагачує наші знання про розвиток ковальсько-металургійної техніки східноєвропейськими племенами першої чверті I тис. н. е.

* Цей вплив мав, швидше, опосередкований характер, який визначався виникненням поблизу села ковальсько-металургійного комплексу, пов'язаного, як видно, з «робочими майданчиками» Уманського центру.

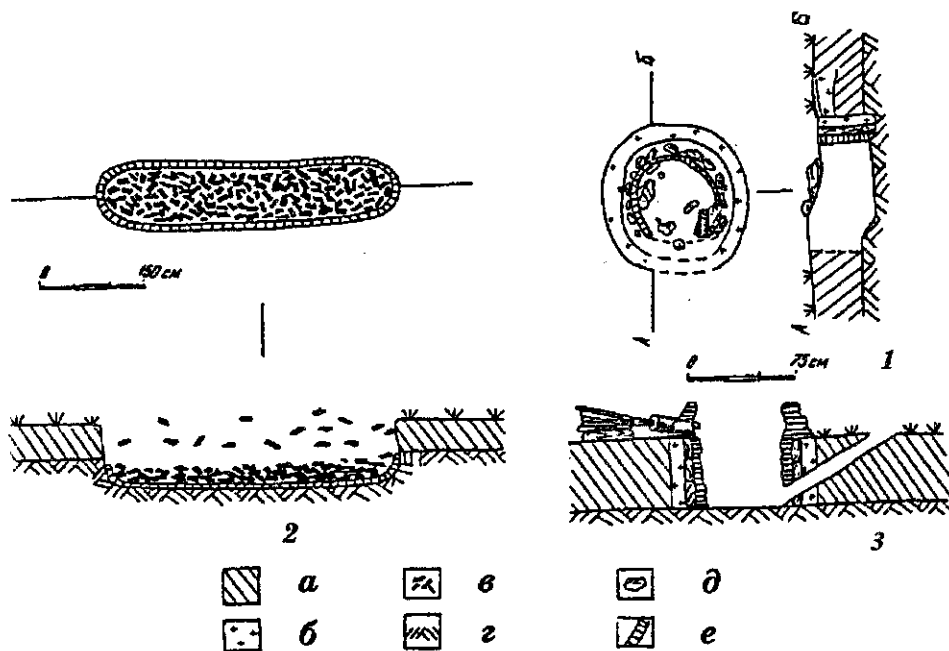

Рис. 3. Загальні плани та перерізи сиродутного горна (1) та вугільної ями (2) на виробничому центрі Синиця I (за В. В. Кропоткіним та В. Є. Нахапетян). Реконструкція горна (3) (за С. В. Паньковим). Умовні позначки: а — чорнозем, передматериковий шар; б — обпалений ґрунт; в — деревне вугілля; г — материк; д — каміння; е — глиняна обмазка.

Археологічні пам'ятки поблизу с. Синиця стали досить відомі завдяки розвідковим роботам В. В. Кропоткіна, проведеним у першій половині 70-х рр., та публікації їх результатів у журналі «Советская археология», № 3 за 1976 р. Зокрема В. В. Кропоткін та В. Є. Нахапетян, автори досліджень, подають досить детальні свідчення про знахідку сиродутного металургійного горна, його опис та реконструкцію. Як вказують дослідники, це горно було виявлене на поселенні черняхівської культури, що займало високий берег невеликої річки Синиця, притоки Південного Бугу¹⁹ (рис. 3, 1)*.

Місце знахідки вдруге обстежувалося співробітниками Історико-технічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1981 та 1982 рр. Унаслідок цих обстежень на поверхні пам'ятки було виявлено значні скупчення шлаку, уламків глиняних стінок горен з великою домішкою крупнотовченого кварциту в тісті (добре пропечених до теракотового кольору), а також уламків керамічних сопел з вогнетривкої глини. Кераміки на поверхні виявилось небагато, а гончарної не було зовсім. Крім того, встановлено, що подібний керамічний матеріал у великій кількості трапляється і на протилежному північно-східному березі озера (так званого Нового ставка, який був влаштований за допомогою дамби, що перекрила річище на початку 80-х рр.). За свідченням місцевих мешканців, під час спорудження дамби, ґрунт для якої брали з площі пам'ятки, що досліджував В. В. Кропоткін, було зруйновано декілька горен. Це були круглі ями заповнені шлаком. Отже, можна припустити, що в околицях сучасного с. Синиця розташовувалося дві пам'ятки — Синиця I, означена В. В. Кропоткіним як центр залізодобування черняхівського часу, та поселення Синиця II, де залишків металургійного виробництва практично не виявлено (рис. 4).

На жаль, на поселенні Синиця II, що знаходилось на північному похилому

* Дослідження цієї пам'ятки набуває важливого значення у зв'язку з тим, що вона, за відсутністю достатньо збережених комплексів залізодобувного виробництва племен черняхівської культури, на пропозицію деяких дослідників, приймається за еталон розвитку чорної металургії на території України в часи побутування черняхівських племен. Див.: Терехова Н. Н. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе.— М., 1997.— С. 112.

березі «Нового ставка», проти металургійного центру Синиця I, здійснити розкопки нам не вдалося і тому пам'ятку представлено підйомним матеріалом.

Унаслідок неодноразового обстеження площі поселення Синиця II було зафіксовано, що підйомний матеріал залягає окремими скупченнями площею у середньому 5×5 м. Зокрема, нами було зафіксовано 5 таких скупчень, очевидно, на місцях розташування жител. Тут підйомний матеріал подано уламками ліпної кераміки, шматочками печини і обпаленої глиняної обмазки, невеликою кількістю кісток свійських тварин і поодинокими дрібними вуглинками. Між скупченнями знахідки трапляються зрідка.

Крім кераміки, під час огляду площі поселення було знайдено невеличку бронзову спіраль та уламок пастової намистини. Виходячи з підйомного матеріалу, керамічний комплекс поселення представляє велику кількість варіантів і типів переважно ліпного посуду, за винятком фрагментів амфор, з різноманітно обробленою поверхнею і орнаментом. Незважаючи на те, що обстеження площі поселення відбувалося неодноразово, крім фрагментів амфор виявлено лише один уламок гончарної кераміки і той дуже невиразний.

Статистичний підрахунок зібраної кераміки вказує, що основний її відсоток належить посуду пізньозарубинецького типу, який, ймовірно, було залишено основним населенням поселення Синиця II.

Фрагменти переважно такої ж кераміки виявлено і на виробничому центрі Синиця I, що розташовувався через річку (а зараз через ставок) проти поселення Синиця II. Близько 10% керамічного комплексу цього поселення припадає на кераміку, що не належить до пізньозарубинецької культури. Отже, виходячи з наявних фрагментів, кераміка поселення представлена наступними типами.

1. Чорнолощена кераміка найбільш різко та чітко виділяється в колекції. Більшість її, зважаючи на вінця та вигин тулуба, належить гостропрофільованим мискам з перегином ребра у верхній частині під вінцями. Усього було знайдено 43 фрагменти чорнолощеної кераміки. З них 12 вінець, 28 стінок та 3 денця. 6 з 12 вінець належать гостропрофільованим мискам.

А. Гостропрофільовані миски, виходячи з діаметру вінець, мали широко відкриту форму, а профіль стінок показує, що вони були невисокими. У графічній реконструкції діаметр мисок складав близько 25 см з висотою близько 8—10 см. Загалом миски однотипні і лише незначні відмінності спостерігаються на зрізі та профілюванні вінець — зріз буває більшим або меншим, граненим або кутовим, а профіль, особливо перехід до ребра, більш гострим або дещо заокругленим.

Один фрагмент вінець належить невисокій широковідкритій мисці з гострим ребром та характерною Х-подібною ручкою-вушком.

Є також миски з дуже профільованим, але плавним перегином тулуба.

Більша частина мисок має добре лошіння з обох боків. У тісті спостерігаються домішки дрібнозернистого кварциту, органіки, дрібного піску. Випал скрізний, добрий.

Б. Чорнолощені миски з вертикальними вінцями і горизонтально зрізаним верхом. Частина з них має різкий вигин вінець та майже горизонтальну стінку з невеликим нахилом до денця. Є деяка кількість мисок з ребристим вигином тулуба.

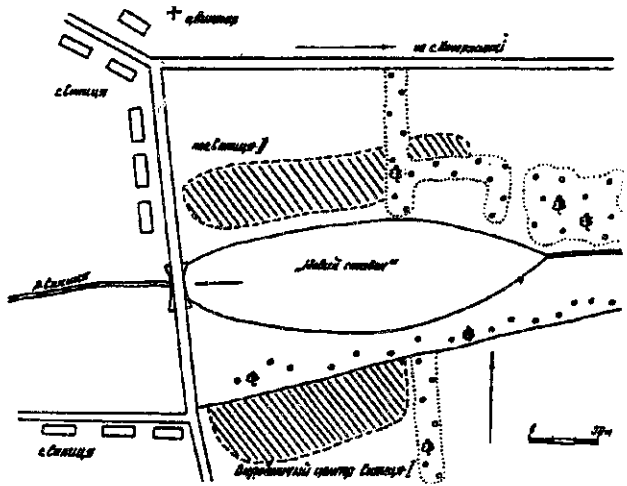

Рис. 4. Ситуаційний план розташування пам'яток поблизу с. Синиця.

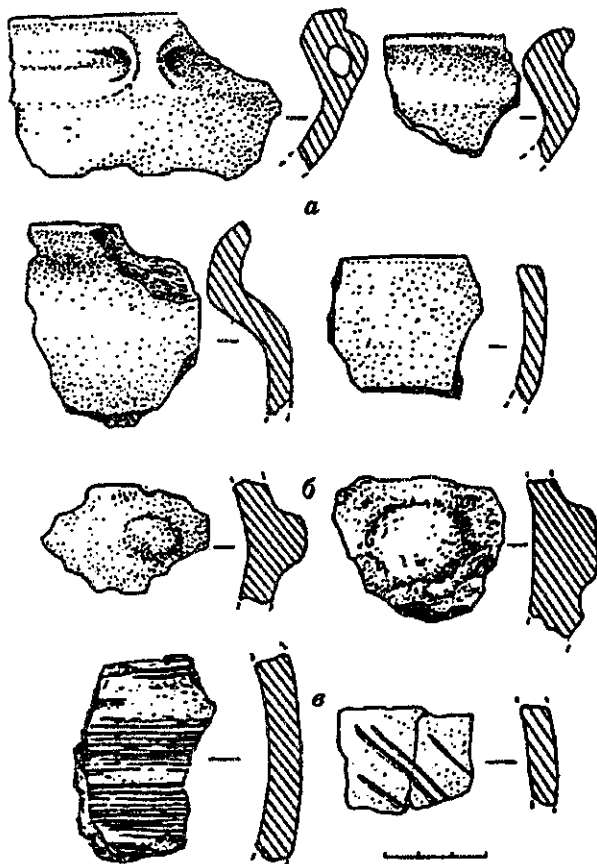

Рис. 5. Зразки кераміки з поселення Синиця-II.

До групи чорнолощених посудин належать також фрагменти двох високих дещо відігнутих вінець від невеликих кувалів. Лощина їх поступається лощині мисок, але технологія тіста ідентична (рис. 5а).

2. Кераміку з шерехатою поверхнею представлено вінцями, стінками та денцями плоскодонних горщиків з великою домішкою крупнотовченого кварциту в тісті. З комплексу цієї кераміки можна виділити принаймні три типи посудин.

А. Плоскодонні горщики, зовнішня поверхня яких має рожевий, світло-жовтий та цегляний кольори. Виходячи з наявних вінців, стінок та денців, цю категорію посудин подано: горщиками вдовжених пропорцій з невеликими слабовідігнутими вінцями, прикрашеними по зрізу насічками на відстані близько 1 см одна від одної; горщиками з такими ж вінцями, але без насічок; товстостінними горщиками з прямими або дещо увігнутими до середини вінцями.

Зважаючи на фрагменти стінок, деякі посудини цього типу були прикрашені по тулубу наліпами-валиками з заціпами та наліпами, які імітують ручки.

Випал посудин нерівномірний, внутрішня поверхня, здебільшого, темного кольору. За зломом, горщики пропечені погано та нерівномірно.

Б. Плоскодонні горщики світло-сірого, попелястого кольору з більш-менш заглаженою поверхнею.

Наявні фрагменти дозволяють вважати, що ці горщики представлено двома типами: з невисокими дещо відігнутими або прямими вінцями та товстостінні з такими ж вінцями, прикрашеними по тулубу наліпами, що імітують ручки). Тісто цих посудин також містить домішку крупнотовченого кварциту, а випал більш рівномірний, ніж у першому випадку. За зломом, фрагменти здебільшого однотонні (рис. 5б).

В. Посудини зі штрихуванням по тулубу.

Цю категорію подано лише стінками у кількості 7 екз. 4 фрагменти з дрібним, старанним штрихуванням, що складає враження імітації, наслідування першому варіанту. Тісто цих посудин таке ж саме, як і попередніх типів. Внутрішня поверхня трьох фрагментів зі старанним штрихуванням — чорнолощена або добре підлощена, випал скрізний, рівномірний, у інших — світла або темна, випал нерівномірний (рис. 5в).

3. Амфорна кераміка представлена здебільшого стінками червоно- та білогоглиняних амфор. Є кілька вінців та уламків ручок.

Отже, можна сподіватися, що широкі польові дослідження поселення Синиця II із залученням фахівців у галузі вивчення етнокультурної історії України першої половини I тис. н. е. дозволять встановити не лише його культурну на-

лежність і хронологічні рамки, а й економічні та культурні зв'язки його мешканців. Та вже зараз, з великою долею ймовірності, можна стверджувати, що ніякого відношення до класичної черняхівської культури воно не має.

Попередньо, за складом керамічного матеріалу, майже повною відсутністю гончарної (за винятком античного імпорту) кераміки, присутністю пізньозарубинецької, а також, за визначенням Д. Н. Козака та Р. В. Терпиловського типу Поенешті-Лукашівка*, можна припустити, що це поселення було багатощаровим і його основний шар був залишений пізньозарубинецькими племенами. Але ще раз треба нагадати, що остаточні висновки щодо культурної атрибуції та хронології цього поселення можна буде робити лише після його ретельного польового та лабораторного вивчення.

Важливість дослідження поселення Синиця II полягає ще і в тому, що саме його мешканцям, як видно, належав виробничий центр, розташований на протилежному південному березі р. Синиця і матеріали якого безпосередньо пов'язані з темою нашої розвідки.

У 1981—1982 рр. унаслідок візуальних обстежень було з'ясовано, що площа комплексу Синиця I, обмежена розкиданим археологічним матеріалом, становить близько 3000 м². Ділянка комплексу, що збереглася, простягалася на 100 м уздовж берега річки і обмежувалася з одного боку присадибними ділянками, а з іншого — лісозахисною смугою. Вглиб археологічний матеріал траплявся, приблизно, на 30 м.

1988 р. на комплексі Синиця I було закладено декілька шурфів, які виявили об'єкти, пов'язані з металургійним виробництвом. Зокрема, при закладанні шурфа 1/88 було виявлено яму, призначену для отримання деревного вугілля. За конструкційними особливостями вугільна яма мала форму витягнутого овалу, орієнтованого за лінією північ—південь, довжиною 4, шириною 0,6 та глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. Дно і стіни її були вимашені шаром білої глини товщиною 0,05 м. Заповнення ями, яке фіксувалося з рівня 0,5 м від сучасної поверхні, на 0,1 м складало деревне вугілля, у вигляді випалених стовбурів дерев, великих галузок та плах (рис. 3, 2).

Шурф 3/88 уже на першому штику дозволив виявити скупчення шлаків, шматочків глиняної обмазки, уламків стінок горен та сопел, а на глибині 0,3 м від сучасної поверхні — розвал глинобитної шахти горна. Грунт навколо розвалу був обпалений до інтенсивно-червоного кольору. Тут такі у великій кількості знаходилися невеличкі шматочки залізного шлаку, окисованого заліза та деревного вугілля. Виходячи із фрагментів, що збереглися, наземна частина горна була виконана з глини з великою домішкою крупнотовченого кварциту. За формою вона нагадувала дещо відігнуті назовні під невеликим кутом вінця горщика (рис. 6).

1989 р. на площі виробничого центру було закладено 10 пошукових траншей та два розкопи. Як наслідок, у траншеї 6/89 виявлено овальну яму, заглиблену в

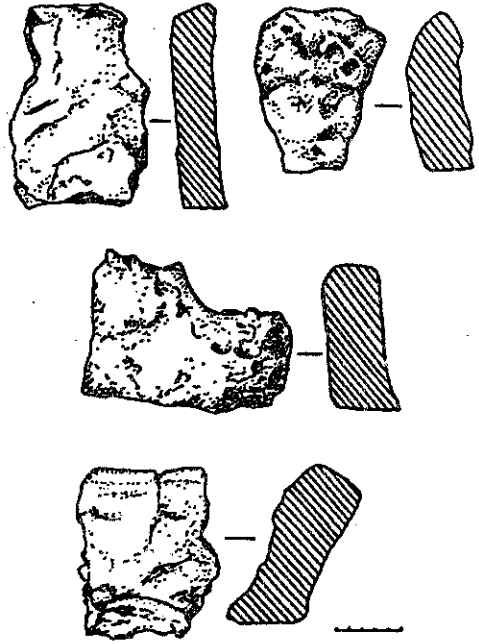

Рис. 6. Уламки надземних шахт горен з виробничого центра Синиця-I.

* Щиро дякуємо дослідникам за допомогу у визначенні культурної приналежності кераміки з поселення Синиця II. На їх думку, керамічний комплекс поселення вказує, принаймні, на присутність шару кінця II — I ст. до н. е.

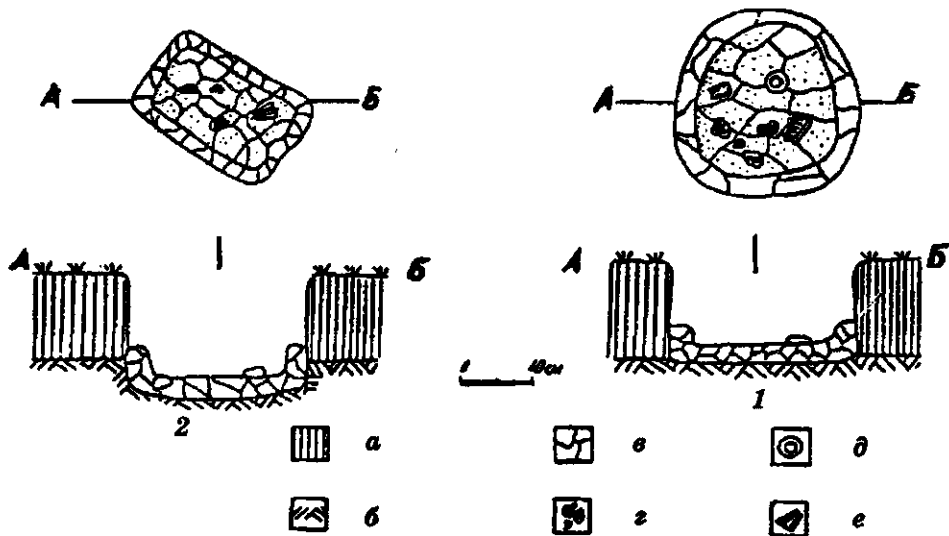

Рис. 7. Плани та перерізи горен № 4 (1) і 5 (2). Умовні позначки: а — чорнозем, передматериковий шар; б — материк; в — глиняна обмазка; г — шлак; д — тигель; е — сопло.

материк на 0,15 м, що слугувала, очевидно, для скидання металургійних відходів. Заповнення складали дрібні шматочки шлаку, печини, вуглики, попіл.

У розкопі 2/89 виявлено залишки дуже зруйнованого металургійного горна, заглибленого на 0,5 м від сучасної поверхні. Горно мало овальну, наближену до круглої, форму діаметром 0,7 м за лінією схід-захід та 0,5 м за лінією північ—південь. Його стінки та дно були вимашені шаром глини товщиною до 10 см. Глина дуже випалена, пропечена. Материкова основа горна під шаром глини мала інтенсивно червоний колір. Заповнення складали великі шматки шлаку, обмазки, обпалені і необпалені кістки свійських тварин.

Унаслідок закладання пошукової траншеї 7/89 було виявлено ще два об'єкти, пов'язані з видобуванням або обробкою заліза.

Залишки першого горна, який отримав порядковий номер 4, являли собою овальну, наближену до круглої пляму обпаленої глини товщиною 10 см діаметром близько 1 м. По її краях збереглися «бортики» заввишки 7—10 і завтовшки до 10 см. Пляму можна інтерпретувати як нижню глиняну основу заглибленого у ґрунт, швидше ковальського, ніж металургійного, горна, що підтверджує присутність невеликої кількості шматків залізного шлаку, який знаходився на поверхні основи, уламок глиняного сопла та чашкоподібного глиняного тигля (або лячки) діаметром 7 см з товщиною стінки — 5 см. Глибина залягання глиняної основи горна становила 0,5 м від сучасної поверхні, тобто основа практично знаходилася на материк (рис. 7, 1).

Друге горно, порядковий номер якого 5, розташовувалося неподалік від попереднього. Від нього також збереглася глинобитна основа, глибина залягання якої становила 0,45 м від сучасної поверхні, а товщина — 10 см. На поверхні глиняної основи було виявлено невелику кількість залізних шлаків і уламок сопла. На відміну від попереднього випадку, ця основа мала прямокутну форму розмірами 0,75×1 м (орієнтована за довгою віссю за лінією схід — захід). Основа зберегла «бортики» висотою і товщиною до 10 см (рис. 7, 2).

Під час польового сезону 1990 р. було виявлено ще ряд об'єктів, пов'язаних з видобуванням та обробкою заліза. Зокрема, у розкопі 1/90 у квадраті 7Г виявлено розвал наземної частини горна, навколо якого концентрувалися залізні шлаки, деревне вугілля, кераміка; у квадратах 4АБ — материковий викид довжиною близько 1,75, шириною 0,25 і товщиною 0,25 м, орієнтований за лінією схід — захід. Другий та третій штики поряд з викидом були насичені шматками деревного вугілля і шлаків. Викид було перерізано більш пізньою ямою, що доходила до материка і була дещо заглиблена в нього. Як видно, цей викид походив від вугільної ями, дослідженої у 1988 р.

У розкопі 3/90 вже на першому штику в південно-східному куті було зафіксовано велику концентрацію шлаків, вугілля, уламків глиняних сопел, стінок горна та глиняної обмазки. По мірі заглиблення ця концентрація зростала і після другого штика було виявлено і оконтурено суцільний завал з вищеперелічених залишків. Розбирання завалу показало, що він походить від зруйнованого горна, визначеного нами як ковальське. Воно отримало порядковий номер 6, являло собою яму неправильної круглої форми діаметром близько 1,15 м за лінією схід — захід та 1 м за лінією південь — північ. Переріз горна дозволив виявити, що дно його було прямим, дуже пропеченим. Воно фіксувалося на глибині 0,55 м від СП і досягало материка. З південного боку стінка горна мала похилу «сходинку» висотою 0,25 м, що доходила до передматерикового шару. Гадаємо, «сходинка» була наслідком зруйнованого вустя горна. Стінки поглибленої частини горна у деяких місцях зберегли обкладку глиняними «цеглинками» і обмазку товщиною шару до 10 см (рис. 8).

У заповненні горна було виявлено 40 фрагментів масивних глиняних сопел з домішкою крупнотовченого кварциту в тісті, велику кількість шматків глиняної обмазки, обпаленої до інтенсивно-червоного кольору з відбитками пальців та без них, 2 фрагменти глиняних «цеглинок», 4 фрагменти колошникової, наземної частини горна, декілька великих шматків залізного шлаку та 4 шматочки окисованого заліза. Крім цього, в заповненні поглибленої частини горна знаходилося декілька фрагментів ліпної кераміки з великою домішкою кварциту в тісті, а також уламок ручки амфори. У горні і навколо нього, особливо зі східного боку, відзначалося багато шматочків деревного вугілля та інтенсивна обпаленість ґрунту.

У цьому ж розкопі, на відстані 3,25 м на північний захід від горна № 6, у квадраті 1А—1Б—2А—2Б виявлено господарську яму круглої форми. Стіни ями були прямими, плавно заокругленими до дна. Дно рівне. Діаметр ями становив 1 м за лінією схід — захід і близько 1 м за лінією північ — південь. У заповненні на глибині 0,65 м від сучасної поверхні знайдено фрагмент ліпного посуду та кістку тварини. Сліди обпаленості, залишки металургійного виробництва, пов'язані з цією ямою, були відсутні.

Горно № 7 було виявлено в розкопі 4/90. Суцільний завал із фрагментів сопел, уламків стінок горна, глиняної обмазки, шматочків деревного вугілля, шлаків, окисованого заліза, фрагментів кераміки фіксувався вже на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Завал мав витягнуту форму завдовжки близько 3 м та ширину в центральній частині — 1,5 м, орієнтований за лінією схід — захід. Розчистка показала, що він перекривав круглу горнову яму, заглиблену на 0,55 м від сучасної поверхні. Діаметр ями — 1,40 м, стіни прямі, дно рівне. Стіни, що зберегли у деяких місцях обкладку «цеглинками» та глиняну обмазку товщиною до 10 см, та дно ями були добре пропечені. Вміст горнової ями і завалу складала понад 70 фрагментів масивних глиняних сопел з великою домішкою кварциту в

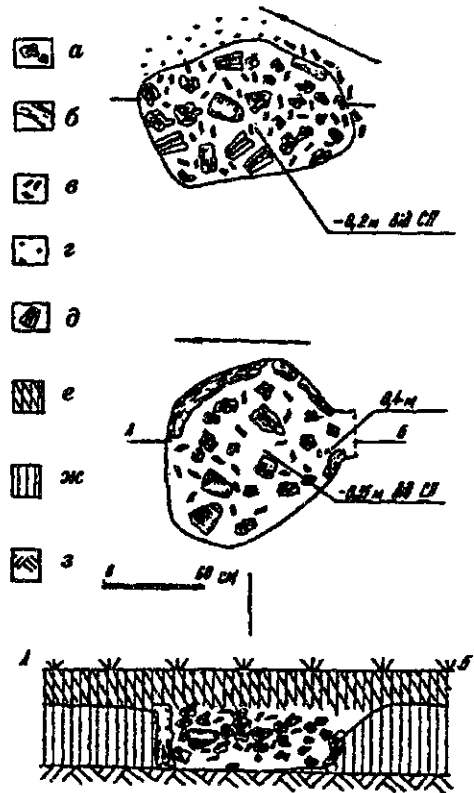

Рис. 8. Розвал горна № 6. План і переріз. Умовні позначки: а — шматки обмазки, шлак; б — обмазка стінок; в — деревне вугілля; г — сліди обпаленості; д — сопло; е — орний шар; ж — чорнозем, передматериковий шар; з — материк.

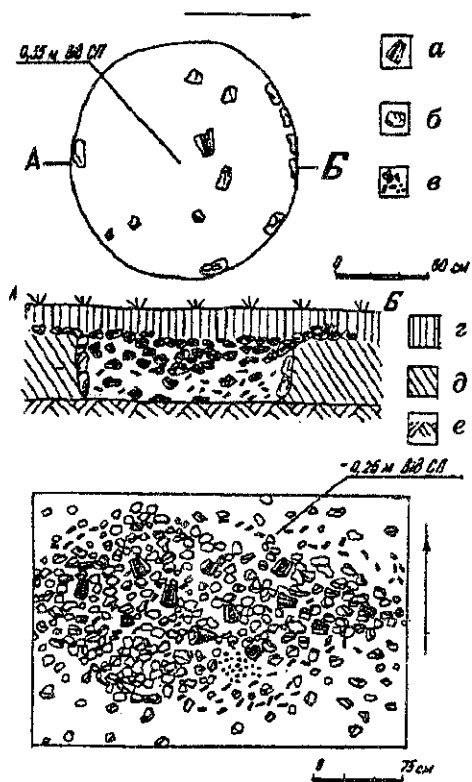

Рис. 9. Розвал горна № 7. Загальний план і переріз. Умовні позначки: а — сопло; б — глиняна «цеглинка»; в — шматки обмазки, вугілля, шлаку, заліза; г — орний шар; д — чорнозем; е — материк.

Із залізодобувними можна пов'язати горно, досліджене у першій половині 70-х рр. В. В. Кропоткіним, горно № 3, виявлене під час розкопок Історико-технічної експедиції у 1989 р. і, можливо, декілька горен, знищених при спорудженні дамби ставка. За конструкцією це були циліндричні ями, глибиною до 0,6 м, обкладені по стінах плитами вапняку і вимашені глиною (або просто вимашені). Над ними з глини споруджувалися невисокі наземні шахти, що виконували роль колошника. Ці шахти мали форму вінець посудин. Дуття здійснювалося через сопла, послідовно, через стінку наземної шахти та спеціальний повітроводувний канал, який був пробитий під нахилом у ґрунті і виходив до дна горнової ями. Шлаковипуски у цих горен були відсутні, отже, вони належали до типу багаторазових без використання шлаковипуску. Виходячи з робочого об'єму (близько $0,3 \text{ м}^3$), їх продуктивність могла досягати 10—15 кг заліза за одну плавку (при 25—30% виходу заліза з руди)**.

Поряд із горнами для видобування заліза тут було виявлено і горна для його обробки. До висновку про те, що частина з них пов'язані з ковальською обробкою заліза нас підводять наступні спостереження. В археологічному відношенні стародавні ковальські горна являли собою, найчастіше, розвали з обпаленої глини, попелу та вугілля, перемішані з невеликою кількістю шлаків, які перекривали прості поглиблення в ґрунті. За етнографічними матеріалами, у пізніші часи

тісті, величезна кількість фрагментів глиняної обмазки з відбитками пальців та без них, фрагменти наземної частини горна-колошника, уламки глиняних «цеглинок», невелика кількість кісток свійських тварин*, шлаки²⁰ (рис. 9).

Отже, металургійний центр поблизу с. Синиця (Синиця I) в наш час представлений залишками 7 горен, вугільною та двома господарськими ямами. Якщо брати до уваги горна, знищені під час спорудження дамби ставка, а також те, що площа поселення досліджена далеко не повністю (на 1990 рік близько 130 м^2), можна вважати, що цей виробничий осередок був досить представним серед його подібних. Його унікальність полягає також і в тому, що під час розкопок було виявлено, по суті, найдавніші для території лісостепової України ковальські горна, залишки яких дозволяють провести їх реконструкцію і значно збагатити наші знання про розвиток техніки та технології отримання і обробки сировинного заліза племенами, що мешкали в зазначеному регіоні в передчерняхівський час.

Уже зараз можна зробити висновок, що на центрі Синиця I видобували і обробляли залізо, що визначається присутністю як залізодобувних, так і ковальських горен (рис. 10).

* За визначенням О. П. Журавльова — п'ясткова кістка і перша фаланга коня.

** Методику визначення продуктивності стародавніх сировидувних горен див.: Недопако Д. П., Паньков С. В. О масштабах производства железа на Лютежском центре черной металлургии первой четверти I тыс. н. э. // Новые методы археологических исследований.— К., 1983.— С. 193—204.

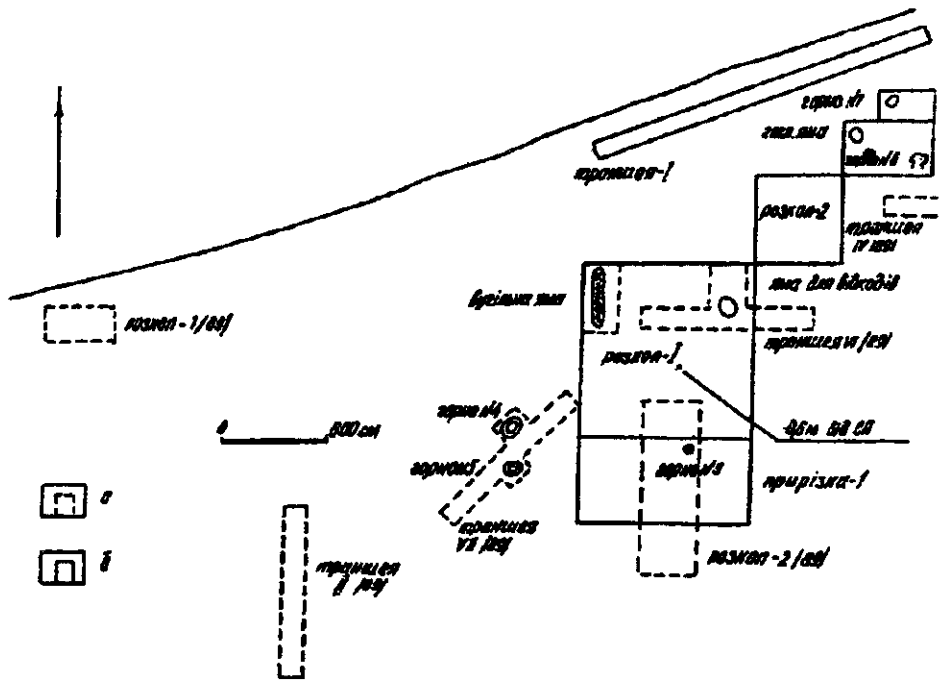

Рис. 10. Загальний план ділянок і об'єктів, досліджених на території виробничого центру Синиця I.

найпримітивніші ковальські горна влаштувалися шляхом обкладання цеглою ґрунтових ям. Іноді ці ями мали невеличкі глинобитні стінки²¹.

Характеристики залишків горен № 4, 5, 6 та 7 відповідають усім вищепереліченим ознакам і тому дозволяють ідентифікувати їх як ковальські. У горнах і поряд з ними було виявлено невелику кількість залізних шлаків, глиняні «цеглинки», якими обкладалися стінки, шматочки окисованого заліза, тигель із зашлакованою внутрішньою поверхнею. У реконструйованому вигляді ці горна уявляються нам як круглі або прямокутні за планом ями. Діаметр круглих ям сягав 1,5, а глибина — 0,5 м. У деяких випадках (горна № 4, 5), основа і стіни просто вимащувалися шаром глини товщиною до 10 см.

Облаштування горен № 6 і 7 було дещо складнішим. Під час їх спорудження в ґрунті викопували круглу (або прямокутну) яму діаметром 1,5 м з рівними стінами і дном. З одного боку яма мала вустя, що під нахилом виходило до дна. Стінки ями обкладалися глиняними «цеглинками» прямокутної форми довжиною понад 10, заввишки 6 і завтовшки 5—6 см. Зверху «цеглинок» наносився шар глиняної обмазки завтовшки 5 см. У багатьох випадках її шматки зберегли сліди пальців. Горна мали наземну частину, яка, судячи із залишків, була невисокою — до 30 см. Вона виконувалась дуже оригінально — у вигляді вінець посудини, дещо відігнутих назовні і загладжених. У деяких випадках «вінця» мали навіть характерні наліпи-прикраси. Дуття до горен здійснювалося за допомогою міхів крізь масивні вогнетривкі сопла. У реконструйованому вигляді ці сопла являли собою конічні трубки довжиною до 25 і товщиною стінки до 2,5 см. Діаметр каналу в робочій частині сопла складав 2,5 см, а в його «хвостовій» частині 7 см (тобто канал теж мав конусоподібну форму). За складом формувальної маси сопла виготовлялися з неозалізненої (коалінової) глини з домішкою кварцового піску, крейди та органіки. З такої ж глини виготовлялася обмазка, «цеглинки» та колошнікова частина горен* (рис. 11).

Привертає увагу те, що під час розкопок виробничого центру Синиця I практично не було знайдено не лише ковальських знарядь, але й виробів з металу. До того ж, розташування ковальських горен поза помешканнями, тобто без улашту-

* Визначення формувальної маси проведене А. О. Денисовою.

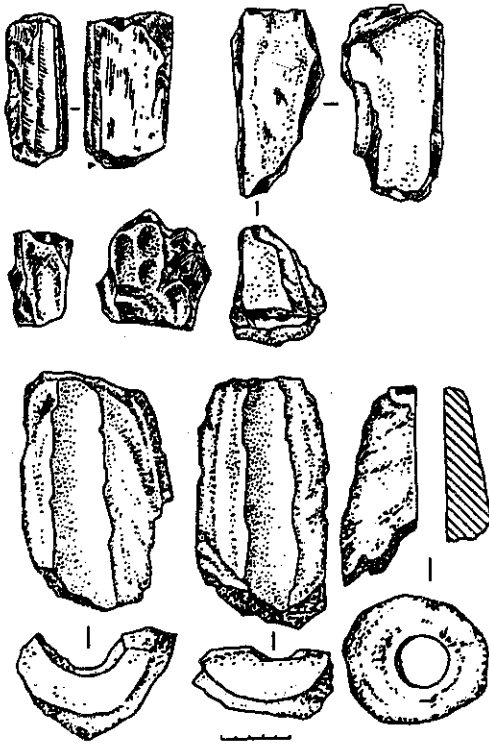

Рис. 11. Уламки керамічних сопел та «цеглинок», якими обкладалися стінки горен.

Отже, можна припустити, що у ковальських горнах виробничого комплексу Синиця I оброблялося залізо, видобуте також і на «робочих майданчиках» Уманського центру чорної металургії, найближчі з яких розташовувалися не далі як за 10 км від виробничого центру Синиця I і поселення Синиця II. Але той факт, що в об'єктах і культурному шарі пам'ятки Синиця I не було виявлено не лише ковальських знарядь, але й виробів із заліза (за винятком окисдованих шматочків металу), а самі горна знаходилися на відкритій поверхні (кузні не влаштовувалися) примушує вважати, що вони слугували для попереднього проковтування сиродутного заліза з метою формування товарних криць. Можливо, ці крищі, а також самі вироби будуть знайдені під час подальших розкопок виробничого центру Синиця I та поселення Синиця II. Безперечно, польові дослідження цього поселення нададуть важливий і цікавий матеріал, що дозволить реконструювати побут і культуру стародавніх металургів-ковалів, які, виходячи з наявних матеріалів, постачали залізом і залізними виробами значну частину навколишнього населення і, можливо, мали на цій основі контакти з племенами і народами, що побутували у північнопричорноморських степах і на узбережжі Чорного моря у відповідний час²³.

З іншого боку, прив'язаність центрів екстенсивного залізодобування (Уманського, Підвисоцького, Житомирського) до шляху просунення вельбарців-готів у Північне Причорномор'я і Крим, дозволяє ставити питання про запозичення місцевими пізньозарубинецькими племенами, завдяки безпосереднім контактам з представниками «першої хвилі» цього просунення, їх техніко-технологічних надбань у галузі отримання сиродутного заліза.

Матеріали, отримані під час дослідження поселення Синиця II та ковальсько-металургійного центру Синиця I поки що не дозволяють відносити їх до черняхівської культури²³ і примушують датувати їх більш раннім періодом, а наявність на поселенні Синиця II кераміки типу Поєнешті-Лукашівка свідчить про зв'язки або просунення в Центральну Україну племен, ареал яких до того часу обмежувався зі східного боку територією Придністров'я²⁴.

вання кузень, не є характерним для стаціонарного ковальського виробництва. Все це вимагає пояснень, які, на нашу думку, можуть бути співвіднесені з умовами існування Новоклинівського центру чорної металургії. Вивчення залишків цього центру призвело дослідників до висновку, що масштабне залізодобування здійснювалося на «робочих майданчиках», які знаходилися поза межами місць постійного побутування ремісників-металургів, а ковальська обробка заліза — на поселенні Галіш-Ловачка — великому металообробному і торговельному центрі латенських племен Закарпаття останньої чверті I тис. до н. е.²².

Схожа ситуація спостерігається і в районі Умані. Але тут вона стосується племен пізньозарубинецького часу. Керамічний комплекс, що був виявлений як на «робочих майданчиках» Уманського центру, так і на виробничому комплексі Синиця I та поселенні Синиця II, де, як видно, і розташовувалися житла металургів-ковалів, свідчить про те, що ці пам'ятки одночасні і були залишені тими ж самими племенами.

Примітки

¹ *Паньков С. В.* Металлургия железа племен Восточной Волыни (Житомирщины) рубежа и первой половины I тыс. н. э. // *СА.*— 1992.— № 1.— С. 192—197.

² *Бидзіля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В.* История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э.— III в. н. э.).— К., 1983.— С. 41—48.

³ *Паньков С. В., Недопако Д. П.* Нові дослідження пам'яток стародавньої чорної металургії в Центральній Україні // *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*— Луцьк, 1993.— С. 85.

⁴ *Бідзіля В. І.* З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери // *Археологія.*— 1970.— Вип. 24.— С. 32—48.

⁵ *Бідзіля В. І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1971; *Бидзіля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В.* Указ. соч.— С. 41—48; *Паньков С. В.* Чорна металурія населення Українського Лісостепу (перша половина I тис. н. е.).— К., 1993; *Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В.* Чорна металурія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі.— К., 1996.

⁶ *Alexander J.* The spread and development of iron-using in Europe and Africa // *Proceeding of the 8th Panafrican Congress of Prehistory and Quaternary Studies Nairobi.*— Nairobi, 1980; *Alexander J.* The Coming of iron-using to Britain // *Frühes Eisen in Europa.*— Shafthausen, 1981; *Hjärthner-Holdar E.* Järnets och jam-metallurgins introduktion i Sverige.— Uppsala, 1993.

⁷ *Бідзіля В. І.* З історії чорної металургії Карпатського узгір'я...— С. 32—48.

⁸ *Козак Д. Н.* Вельбарская культура // *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.*— К., 1985.— С. 68—75.

⁹ *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.

¹⁰ *Wolagiewich R.* Kultury oksywska i wielbarska // *Prahistoria Ziemi Polskich.*— Т. V.— S. 135—190; *Kokowski A.* Zagadnienie kregow kamiennych w srodkowej strefie Pojezierza Pomorskiego // *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica.*— 1987.— 8.— S. 63—79.

¹¹ *Бірбрауер Ф.* Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // *Археологія.*— 1995.— № 2.— С. 38, 39; *Магомедов Б. В.* Вельбарские элементы в черняховских памятниках Южного Побужья // *Kultura wielbarska w meodszym okresie rzymskim.*— Lublin, 1989.— S. 225.

¹² *Хавлюк П. И.* Вельбарские памятники на Южном Буге // *Kultura wielbarska w meodszym okresie rzymskim.*— Lublin, 1988.— S. 142.

¹³ *Магомедов Б. В.* Указ. соч.— С. 226.

¹⁴ *Бірбрауер Ф.* Вказ. праця.— С. 36—39.

¹⁵ *Voss Olfert.* Jernproduktionen i Danmark i perioden 0—550 e. Kr. // *Jysk Arkaeologisk Selskabs Skriftet.*— ISSI.— XXVIII.— S. 171—184.

¹⁶ *Паньков С. В.* Про стан залізодобування в античному виробництві Північного Причорномор'я // *Археологія.*— № 2.— 1996.— С. 50,51; *Алексеев Е. М., Розанова Л. С., Терехова Н. Н.* Горгиппия: продукция железоделательного и железообрабатывающего ремесла // *РА.*— 1994.— № 3.— С. 152—175.

¹⁷ *Магомедов Б. В.* Указ. соч.— С. 226.

¹⁸ *Паньков С. В.* Про техніко-технологічне спорядження античного залізодобувного та обробного виробництва Північного Причорномор'я // *Мир Ольвин.*— К., 1996.— С. 168—171.

¹⁹ Кротокин В. В., Нахапетян В. Е. Новый центр железоделательного производства III—IV вв. н. э. в бассейне Южного Буга // СА.— 1976.— № 3.— С. 317—324.

²⁰ Бидзіля В. И., Паньков С. В. Отчет о работе Историко-технической экспедиции в 1988—1989 гг. // НА ИА НАНУ.— Ф. эксп. 1989/32.— 39 с.; Паньков С. В., Недопако Д. П. Отчет о работе Историко-технической экспедиции в 1990 году // НА ИА НАНУ.— Ф. 1990/32.— 17 с.

²¹ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка Древней Руси // МИА.— 1953.— Вып. 32.— С. 56, 57.

²² Бідзіля В. І. Поселення Галіш-Ловачка // Археологія.— 1964.— Вип. 17.— С. 92—143.

²³ Паньков С. В. Про стан залізодобування в античному виробництві...— С. 50, 51.

²⁴ Пачкова С. П. Культура Поенешти-Лукашевка // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 17.

С. В. Паньков

ЭКСТЕНСИВНОЕ ПРОИЗВОДСТВО ЖЕЛЕЗА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ I ТЫС. Н. Э.

В статье освещаются результаты полевых исследований памятников первой четверти I тыс. н. э., выявленных у с. Синица Христиновского р-на Черкасской обл. Материалы представляются важными с той точки зрения, что здесь впервые был обнаружен кузнечно-металлургический центр, остатки которого позволяют реконструировать не только железоделательные, но и кузнечные горны, по сути, древнейшие из известных на территории лесостепной Украины.

Существование этого комплекса предлагается связывать с деятельностью Уманского центра экстенсивной черной металлургии, снабжавшего сыродутным железом население северопричерноморских степей и побережья Черного моря периода римской оккупации. Ставится также вопрос о связи между организацией на территории Украины центров экстенсивной железнорудной первой четверти I тыс. н. э. (Житомирского, Уманского и Подвысоцкого) и проникновением на Волынь и Южное Побужье первой волны готов.

S. V. Pankov

ON THE IRONMAKING AT THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE FIRST MILLENNIUM AD, IN THE CONTEXT OF THE GOTHIC INVASION

The paper presents the results of the field investigation of archaeological sites near Sinitsa village (Khrystynivka region, Cherkasy oblast). Blacksmith and metallurgical center that was found there contributes to the greatest interest those materials hold today. The remnants of the center open up possibility to simulate not only the ironmaking forges, but also the smith hearthes – the most ancient known at the territory of Ukraine's Forest-Steppe.

The author proposes to consider this complex as closely connected with the Uman center of extensive ferrous metallurgy. In the period of Roman occupation, the iron produced in the center was delivered to the population of the Northern Black Sea Steppe and Northern Black Sea Coastland. This raises the question as to whether there existed an interaction between the process of establishing of extensive ironmaking centers (Zhytomyr, Uman, Pidvysotske) at the territory of Ukraine in the first quarter of the first millennium AD and the Goths first invasion into Volyn and South Bog region.

Одержано 10.12.97.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО
КУРГАНУ

А. О. Іллінський, В. Ю. Мурзін

У 1954 р. відбулася знаменна для розвитку сучасного скіфознавства подія. Після тривалої, майже півсторічної, паузи було досліджено нову поховальну пам'ятку вищої скіфської аристократії — Мелітопольський курган IV ст. до н. е. Ці дослідження, що нерозривно пов'язані з ім'ям Олексія Івановича Тереножкіна, завершилися надзвичайно важливими результатами. Йдеться навіть не стільки про славнозвісний горит, який є чудовим витвором стародавнього ювелірного мистецтва. Вірніше, не тільки його.

Серед науковців того часу не було практично жодної людини, яка була б знайома з «царськими» курганами скіфів «живцем». Більш того, не дуже широким було й коло фахівців, які взагалі мали практичний досвід розкопок степових скіфських курганів — адже початок їхнього широкого дослідження припадає на пізніший час, приблизно на кінець 60-х рр. Саме тоді на власному досвіді сучасні археологи усвідомили, що розкопки скіфських курганів, особливо великих

Рис. 1. О. І. Тереножкін (50-ті роки).

© А. О. ІЛЛІНСЬКИЙ, В. Ю. МУРЗІН, 1999

«Археологія», № 3, 1999 р.

97

Рис. 2. В. А. Іллінська (кінець 40-х — початок 50-х років).

курганів, дещо нагадують досить складне виробництво або будову, та потребують величезної організаторської роботи. Один з авторів цієї публікації пам'ятає, як під час доліджень Гайманової Могили виникли значні труднощі з проходженням глибоких та складних катакомб. На допомогу приїхав Олексій Іванович і за його порадами начальник експедиції В. І. Бідзіля «дістав» ліс для кріплень, електролебідку, запросив на роботу професійних шахтарів. Справа негайно зрушила з місця. Але всі ці звичні зараз заходи та прийоми роботи були буквально вистраждані Олексієм Івановичем під час розкопок Мелітопольського кургану. Без них не було б ні Товстої та Гайманової Могили, ні Бердянського кургану, ні Чортомлика та інших нині широко відомих курганів скіфської знаті. Про те, як важко відбувався процес пошуку цих методів, і йдеться у листах, які пропонуються читачеві. Вони зберігаються зараз у приватному архіві А. О. Іллінського — сина О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської і охоплюють період з 30 травня, коли за дорученням Президії Академії наук України О. І. Тереножкін виїхав до місця випадкової знахідки золотих платівок, до початку вересня, коли роботи закінчилися. Через брак місця ми в хронологічному порядку публікуємо мовою оригіналу тільки їхню першу половину — до тріумфального відкриття горита.

Листи написані Олексієм Івановичем до дружини і наукового однодумця — Варвари Андріївни Іллінської («Дорогая Варварушка» или «Варенька» — звертався до неї Олексій Іванович). Він регулярно надсилав їх спочатку до Києва, а потім до с. Ушкалки, де на розкопках відомого поселення працювала влітку 1954 р. Варвара Андріївна. Якщо виокремити особисті моменти (як це зробили автори публікації), то дані листи є по суті детальним та професійним щоденником археологічних досліджень. Але щоденником не сухим, що зазвичай надходить до наукового архіву, а повним емоцій та роздумів. Тому дана публікація видається нам особливо доречною — вона доповнює праці, присвячені Мелітопольському кургану¹ і історії його досліджень, в яких, крім Олексія Івановича, брали участь співробітники Інституту археології Є. Ф. Покровська та Д. Т. Березовець.

7. VI. 54*

«Благодаря твоему предупреждению, моя встреча с П.П.** прошла гораздо благополучнее, чем это могло быть при других обстоятельствах.

Приехал он еще в весьма возбужденном состоянии. При встрече им была изложена вся система намеченных действий: комиссия, большой размах работ, кино съемка, надлежащая помпа. Умалчивалось лишь о том, что начальником экспедиции будет П. П., но сделан намек достаточно отчетливый относительно необходимости моего отъезда в Киев в связи с подготовкой отчетного сборника. Все выслушал я с необходимым спокойствием. После дня некоторого охлаждения умов, изложил свою точку зрения на курган и высказал опасения относительно его безукоризненных добродетелей. Разговор этот состоялся 2 июня...

3 июня генералитет дважды был на раскопках. П. П. много мудрил по поводу погребенной почвы, отрицая ее факт. Заставлял меня делать разрезы в местах, которые не были мне нужны. Чем больше он знакомился с насыпью, тем решительнее чувствовалось, как он изменял свое отношение к кургану. Существование одной огромной мины, шедшей прямо во входную яму, сверху, и слишком отчетливо наблюдаемую, повергло его в смущение. Кроме того, он сам нашел один узкий ход, который, как я выяснил, был вторым грабительским лазом...

После того, как П. П. почувствовал, что, по всем правилам археологии, и здесь производится обычная покупка kota в мешке, приезд комиссии был отложен.

Гром-победная экспедиция оказалась таким вот образом отмененной, а я остался в совершенно неопределенной роли. В конечном счете, мне было предложено произвести раскопки кургана траншеей в 5 м ширины. На том мое начальство и уехало из Мелитополя, озорчившись само и так же озорчив меня...

Теперь немножко о кургане. Он находится недалеко от станции в пригороде Юровка, на ул. Первомайская, 45. Курган был от 5 до 6 м высоты. К моменту приезда от него оставалось не более 1/2 части. В северной части кургана, примерно в 5 м от центра, образовался провал, который и привлек внимание хозяина двора. Он там довольно умышленно начал рыть колодец, которым попал под свод осевшей катакомбы. Удалось ли ему что-либо найти и утаить, не знаю. Скоро об этом провале было сообщено в музей железнодорожной милицией.

Кулик*** вместе с хозяином начал углубляться под свод катакомбы и вот на глубине 5 м ниже поверхности они наткнулись на слой глины с песком, в котором на площади 1 кв. м. собрали 184 золотых украшения: начальную ленту, грушевидные подвески, бляшки с Гераклом, мужской головой, женской, лежащим львом и т. д.; ромбические бронзовые бляшки, колокольчики, железные гвозди. На этом они прекратили свой поиск и начали подавать сигналы о помощи. Помощь им действительно была нужна.

На останце я по-обычному заложил бровку с востока на запад и с севера на юг через условный центр.

Весь центр покрыт чередующимися пластами земли с камкой — морской травой. Таких слоев, по 15—20 см толщиной, от подошвы на высоту до 2 м, не менее 6. В юго-восточном секторе оказался большой проруб в виде ямы до 4 м длиной и 3 м шириной. Начал ее вскрытие. В большом количестве стали встречаться разрозненные кости коня и овцы...»

14. VI. 54

«На раскопки кургана определено Институтом всего 10 тыс. рублей (правда предварительно) и так же предварительно намечено, что мы их должны закончить к 25 июля. Необходимость преодолевать эти препоны, наряду с трудностями организации исследования вообще, обременяет и отягчает работу до крайности.

Копаем входную яму, прошли ее на 2 м ниже погребенной почвы. Колодец 4,5 м в диаметре, такая огромная труба. Встречаются уже и вывороченные кости человека из погребения...»

15. VI. 54

«Завалила нас совсем земля, которой нужно перевернуть целые горы. Сня-

* Кожному листу передле дата його написання.

** П. П. — П. П. Єфименко, на той час директор Інституту археології АН УРСР.

*** Ф. Ф. Кулик — директор Мелітопольського краєзнавчого музею.

ли насыть (основную часть), а сейчас сидим над громоздким погребальным сооружением. Вот круглая входная яма в центре. Непрерывно встречаются кости людей и животных. Видимо могила разрушена совершенно. Что же касается большой ямы, которая находится к северу от входной, то окопали ее края, чтобы стены не оползли. Получилась странная по размерам бездна, заполненная кубометрами земли. Нужно еще так много сделать, чтобы добиться каких-нибудь результатов. Хуже всего то, что откосы получились недостаточно отлогими. Нам для безопасности придется их расширить, если, конечно, все окажется глубже, чем это может казаться сейчас.

С большим трудом устанавливаем транспортеры (плохо, что они очень коротенькие) и электролебедку для добывания песка из входной ямы. Кажется завтра с утра она у нас начнет работать.

Безрадостно, что всю эту громоздкую работу может быть придется проделать почти исключительно ради выяснения устройства погребальных сооружений...»

17. VI. 54

«Главный нажим сейчас ведется на яму входного колодца. Вверху диаметр его был около 5 м, а сейчас, на глубине 3,5 м ниже погребенной почвы, дошел до 4 м. Через него насквозь ведет грабительский вертикальный ход, заполненный черной землей, камнями и костями. Камни уже стали встречаться более 70 см в поперечнике.

Яма катакомбы сверху нами окопана с устройством скосов, но чувствуется, в виду слабости песчаного грунта, что скосы еще придется сильно расширять.

Глубина ямы делает работу затяжной, т. ч. 15—20 июля для окончания работ на этом кургане может рассматриваться в качестве наиболее вероятного срока.

Электролебедка начала работать хорошо — таскаем землю из бездны...»

18. VI. 54

«Посылаю тебе черновик письма к П. П. Дела идут плохо. Так работать нельзя. Подвижность песчаного грунта не позволяет вести работы, а у меня нет указаний на широкие раскопки. П. П. связал по рукам и ногам. Сижу и даром провожу время вместо того, чтобы копать землю. Получается не экономия, а лишний расход средств.

«Директору Института археологии, действительному члену АН УССР, П. П. Ефименко.

При попытке углубления в провал над катакомбой боковые откосы, как это можно было ожидать, оказались чрезмерно крутыми. Началось растрескивание и сползание стенок ямы.

Нужно всю яму окопать широко, что потребует вскрытия западной части насыпи.

Вплоть до поступления от Вас распоряжения ограничимся только раскопками входной ямы. Я еще раз подтверждаю, что яма «катакомбы» не может быть раскрыта траншеей в 6 м, как это мы пытались по Вашему указанию сделать, ни в 8 м. Дальнейших работ я вести не могу вплоть до получения от Вас иных распоряжений.»

22. VI. 54

«В дирекции нашей, кажется, уже начинают понимать что мои требования более широких ассигнований на работу обусловлены не фантазией и упрямством, а сутью самого дела. Немножко еще на землекопов подкинули и я в скромных размерах снова приступил к яме, которую называю провалом катакомбы.

Во входном колодце продолжается завал из больших каменных плит. Идет седьмой метр от поверхности погребенной почвы, а от поверхности, с которой ведутся работы, это уже 8 метров. Получается страшноватый археологический цилиндр.

Было бы хорошо, если бы ты, едучи сюда, захватила выписки о богатых скифских могилах с описанием основных случаев, когда в недокопанных курганах крестьяне находили клады.

Коная на таком кургане, понимаешь причины, почему Веселовский далеко не всегда выдерживал раскопки до конца. Тяжело копать такие ямищи, на которые и смотреть страшно...»

23. VI. 54

«Раскопки идут медленно, но верно. Сегодня начали 11 м от отметки в центре (8 м от погребенной поверхности). В восточной части все идет завал из камней, однако наконец-то показалась верхняя часть входной галереи. Может быть, завтра дойдем до дна входной ямы, если не помешают камни. Они все прочь отброшены от входа. Галерея в верхней части не заполнена землей. Постепенно продумываю пути вскрытия катакомбы сверху. Ход из входного колодца идет прямо в ту сторону, где находится провал, в котором были сделаны находки вещей. Однако верх входа в подземелье находится уже на 1,5 м ниже уровня, на котором были найдены вещи. Поэтому все остается пока не вполне понятным. Подняты ли вещи на эту глубину грабителями?»

Нас оберегает милиционер. Если бы его не было, то горожане нам не давали бы работать. Особенно тягостны были первые дни. Сейчас милиция отбила охоту ходить зря. Это опасно и для людей, так как ямы стоят глубокие...»

24. VI. 54

«В глубокой яме находится немножко камки, дня через 4 начнем входить и в катакомбу. Если она начисто ограблена, то и забот, может быть, будет немного.

В яме, в которой сделал находки Кулик, в 1 м от его места, сегодня ставили крепь и в земле нашли 30 бляшек: бородастая голова, барс и лев, треугольники, пуговицы, розетки, пронизи. Так что какие-то находки эта камера обещает. Появляются просветы в работе.»

28. VI. 54

«Случай с этим курганом вышел неожиданный и тяжелейший. Я совсем не страивался на раскопки, а вот пришлось завязнуть в большой и крайне сложной работе. Не пришлось нам и дня вместе побыть, я все выгадывал часы и минуты, боялся оторваться от дел, а теперь невольно сожалею об этом.

Входная яма в колодец приводит меня в полное отчаяние. Она стала непривычно глубокой. Стало не только трудно, но и опасно иметь с ней дело. Того и гляди, что в нее или взрослый, или младенец полетит. Кругом домишки, бегают детвора и огородиться никак нельзя.

В колодце земли уже нет, идут сплошь каменные плиты. Пока мы их нанесем на план в разрезе, пока разобьем да вытаскаем...

Пытаемся влезть в яму «катакомбы» в пределах узкого раскопа, на котором настоял П. П. Но нам явно это не удастся и мы будем вынуждены решительно расширить раскоп. Я отстаивал перед П. П. смету в 25 тыс., но, кажется, и в эту сумму мы не вложимся.

Мы до крайней степени стеснены в площади, куда можно сваливать землю. Все кругом занято миниатюрными домишками и сарайчиками. Просто нет возможности нам развернуться...

Вчера не отослал письмо. Работали и сегодняшней, воскресный день. Чем глубже спускаемся вниз, тем медленнее идет дело. Перевалка становится выше, землю девать некуда. Маленькие транспортеры не помогают, а большая будет только через несколько дней. В колодце вышли на глубину 12 м от верха останца кургана, 9 м от погребенной почвы. Камни все продолжают. Жду с нетерпением, когда появится дно, а его все еще нет. В яме с катакомбой углубились на малой площади на глубину 7,5 м от верха останца кургана.

На всей площади вокруг провала идут трещины, т. ч. совершенно ясно, что углубляться без расширения площади раскопа будет невозможно. Теперь это уже разрешено П. П. Жаль, что это не было сделано вначале. Затянулась работа, получится много лишней перевалки земли.

Вот прошел уже месяц, но я не чувствую, что переломил курган. Нет возможности сломить его, наняв большое количество землекопов, так как некуда отваливать землю...»

1. VII. 54

«Копали, да и застряли и во входном колодце, и в яме с катакомбой. Глубины стали такие большие, а почва так растрескалась, что духу не хватает идти глубже. Топчемся несколько дней подряд на одном и том же месте. Не можем ничего придумать. Придумали пока такой выход. Привлекли к работе горного инженера (здесь оказался такой на пенсии) Забелина.

Вчера он составил расчет материалов, необходимых для проходки нижних

частей всех этих сооружений с помощью креплений, а сегодня придется начинать хлопоты о получении лесоматериалов. Забелина привлекаю в качестве лица, «которое будет вести в основном дальнейшие земельные выработки». Все приобретает совсем не археологический характер. Нам с такими глубинами не приходится иметь дело. К тому же, все усложнено рыхлостью грунтов. Скифский курган не такой орешек, который можно раскопать без большого труда.

Во входном колодце осталось всего 1,5—2 м, а мы их пройти не можем. В яме катакомбы осталось не более 1,5 м до места находок, а мы добраться до него без риска быть раздавленными как мыши, не можем. Вот уж подлинно «видит око, да зуб не имеет».

Топтание на месте угрожает мне тем, что вынужден остаться тут не до 15 июля, а до 1 или даже 10 августа. Все принимает еще более затяжной характер, чем я предполагал по первоначально, особенно под давлением начальства, которому дело показалось самым пустячным.»

Тут у листуванні наступає коротка пауза, оскільки по дорозі до с. Ушкалка В. А. Іллінська кілька днів гостювала у О. І. Тереножкіна в Мелітополі. Але згодом листування поновилося.

7. VII. 54

«Ты уехала позавчера утром. Прошло уже три дня, как тебя нет со мною... Разрешения на лес еще не получил. Звонил сегодня зампреду облисполкома. Обещает помочь.

Институт мрачно молчит. Псылал еще телеграммы, прося их решений, но они молчат — ни телеграмм, ни писем. Завтра буду звонить по телефону...

Одну лошадь разобрали. У нее на месте гривы, т. е. за затылком, найдены специально просверленная косточка, имеющая вид астрагала, большая пастовая бусина. Разобрали череп другой. У нее так же оказались в челке большая кость с дырочкой, астрагал с дырочкой и раковина. Удила большие с шипами, т. е. настоящие строгие. У одной длинные прямые, а у другой — сильно изогнутые. Разных бляшек собирается полно, но, жаль, много порченных окислением и изломами. Интересно, что нащечники здесь с фигурными краями и гравированными изображениями фантастической птицы, какие известны все серебряные.*

Докопался в яме с провалом катакомбы, идя ступеньками до низа. Там открывается широкий свод, глубоко уходящий под стенку. Все заполнено внизу песком и комьями глины. Перспектива большой работы, много нужно положить труда, чтобы раскрыть эту махину...»

11. VII. 54

«Наконец-то, после бомбардировки, получил телеграмму: «Трудосоглашение инженером Забелиным утверждаю. Обеспечьте все меры техники безопасности. Ефименко.» Снова наступает какое-то движение вперед. Здравый рассудок побеждает...

Возможно, завтра удастся получить лесоматериалы и завтра начнем входить во внутрь своих таинственных нещер.

Относительно устройства насыпи удалось сделать одно интересное наблюдение. Помнишь, около могилы с конем стенки были как бы выложены из разноцветных плиток. Так вот, из стены выкатился ком, который оказался самым подлинным вальком, сбитым очень плотно. Теперь становится все ясно. Основание кургана не насыпь, а сплошная глинобитная кладка.

Курган не только не насыпали, но его в прямом смысле строили. В пойме Молочной заготавливали вальки, сушили их там, везли на волах на место сооружения кургана. Везли с моря камку, у Шульговки ломали камень и везли его так же сюда. Хлопот было вокруг кургана масса. Все это очень своеобразно и крайне непривычно для нас, представлявших, что курган просто насыпается.

Тяжеловато, что дело идет крайне тягуче, что никак не поймешь, когда же наступит должный перелом в работе. Даже странно, что еще не добрался до места, откуда происходят находки золотых вещей, а ведь это так рядом.

Завтра весь день уйдет на беготню по поводу лесоматериалов. После завтра, возможно, начнем крепить колодец, а там целую неделю раскапывать его. Никуда я отсюда за все лето не выберусь...»

* У даному випадку нащечники були бронзові.

16. VII. 54

«Во двор навезены бревна березовые, сосновые, длинные и короткие, доски. Все как на строительстве. Стучит топор плотника. Позавчера сделали крепление в колодце и начали по этому колодцу углубляться. Работали так и вчера. Еще углубились сантиметров на 70. Камни и мучительная камка все еще продолжают. В подземный ход пока не идем. Что покажет нынешний день? Этот колодец извел меня основательно.

Не менее туго поддается и яма катакомбы. Полагаю, что дня только через два я смогу углубиться уже и в самой яме, пройдя ее так же с креплением.

Вообще говоря, курган этот здорово хитрый. Сейчас начинает казаться, что имею дело с двумя, а не с одним погребальным сооружением*, хотя этому есть и противоречащие данные.

Дело в том, что помимо входного колодца и идущего вокруг него выкида, на противоположной стороне «катакомбы» (помнишь, там, где как бы вертикальный ход кладовщиков) обнаруживается второй, лишь чуть меньший выкид глины. Глубина находок золотых вещей на несколько метров выше дна колодца входной ямы с колодцем.

Начинает казаться, что здесь могла быть следующая история: сначала был сооружен маленький курган с катакомбой, в которой и были сделаны находки золотых вещей, а затем он был засыпан большой насыпью, когда была вырыта глубокая катакомба, которая прошла под первой, глубже ее. Может быть, все это окажется дикой фантазией, но пока так кажется. Посмотрим в ближайшии дни, какая будет устанавливаться связь между входным колодцем и ямой катакомбы.

Теперь с креплением дело приняло гораздо более безопасный характер. Действительно, крепление очень серьезная вещь. Знание того, как нужно идти с креплением, может быть и еще когда-нибудь пригодится**.

Дмитрия Тарасовича (Березовца — Авт.) проводил, остались теперь я, Евгения Федоровна (Покровская — Авт.), инженер Забелин и Михаил Васильевич (Бузин — Авт.).»

17. VII. 54

«Работа наша продвигается черепашьими шагами, но все же более уверенно. Весь колодец укрепили, так что в нем идти теперь глубже не страшно. С той глубины, на которой ты сидела, мы понизились еще на 1,5 м. Стало глубже и было бы очень страшно от нависающих земельных глыб. Там где вход, было бы всего опаснее. Бревнышки же так все расперли, что не возникает даже мысли о какой-либо опасности. Оказывается, что крепление совершенно реальная вещь, пользоваться которой при небольшой сноровке совсем не трудно. Все продолжают идти камни, камка мучительная и земля. Никаких находок более не встречается. Дна все нет, а мы уже на глубине 12,7 м от верхней точки (9,7 м от погребенной поверхности).»

18. VII. 54

«Идут дни томительных раскопок. Снова углубляемся в той и другой яме, но провета еще нет. Пора бы кончиться яме колодца, но все еще идут камни и морская трава. В той же яме, где были находки, все еще много земли. Нужно вычерпывать, прежде чем можно будет серьезно опускаться вниз. Не пускают трещины, образовавшиеся над широким подземельем.

Все окружающие ждут от раскопок эффекта, а его все нет. Нам то это привычно, но публика, жаждущая зрелищ, ждет с нетерпением.

Закидываю свой невод, а он, видимо, пошлет мне только морскую траву с камнями, золотой же рыбки вновь не будет. Глухо, глупо, тоскливо, тоскливее, чем на глевахском кургане***.»

19. VII. 54

«И нынешний день не принес перелома. Во входном колодце пришлось наблюдать следующее. То, что нами воспринималось в качестве подземного хода,

* Ця здогадка Олексія Івановича потім повністю підтвердилась.

** І тут Олексій Іванович мав рацію — без його досвіду організації подібних робіт не було б успішних розкопок Гайманової та Товстої Могили, Бердянського кургану, Чортомлики та багатьох інших скіфських курганів.

*** Курган поблизу с. Глевах під Києвом досліджувався під керівництвом Олексія Івановича в 1950 р.

оказалось широкой пробоиной грабительского хода. Яма же входного колодца снова продолжается вниз. Вот такая гнусная история. Ход бездонный, на сегодня мы находимся на отметке 13,5 м ниже отметки в центре. С креплением появилась хорошая уверенность и необходимое спокойствие в работе. Начали мы креститься и в яме катакомбы. Никогда не чувствовал себя так сильно подавленным большими объемами земельных работ. Катакомба, в которую ведет глубокий колодец, к сожалению, также будет не пустая, а заполненная землей, которая проникла в нее через входной колодец. Трудный случай в археологии!»

20. VII. 54

«Днепра рядом нет, даже Молочная в 5 км. Далеко, недостижимо далеко. Кругом вечный гомон до предела перенаселенного рабочего поселка, вой и брех собак, непрерывная болтовня про золото и «разочарование» болельщиков археологии. Вдали грозное око начальства, руководящего раскопками. Привык ко всей этой гадости и терплю ее как мышка, попавшая хвостом в капкан. Прыгаю, мечусь, но и хвост оторвать не хочу.

Крепление в таких ямах единственное спасение. Забелин ведет его умело, тщательно, с безусловной ответственностью. Первый раз вижу, как это делается. Дело простое, когда-то может решительно пригодиться...»

21. VII. 54

«По колодцу проходим очень немного, кажется не более 0,5—0,7 м в день. Больно уже глубоко, долго идет подъем земли. Сейчас глубина 13,5 м. Закрепились в яме колодца весьма основательно, никакой опасности в работе нет.

Так же закрепляемся в яме с катакомбой. Теперь начинаем взгрызаться в нее. Четче определяется контур наших работ в пределах этой ямы.»

22. VII. 54

«Вчера вновь немного продвинулись. В колодце идем медленно, но совершенно уверенно к дну. Кажется, оно будет очень близко. Может быть, будем на дне нынче, вернее завтра. Плит больше нет, идет сплошная камка и мелкий камень.

Труднее идет дело в провале катакомбы. Крепиться там сложнее — мучают трещины, которыми изрезана земля. Все же отпускаемся и в этой яме. До места находок осталось не более 80 см.»

24. VII. 54

«Во входном колодце — 14 м от нолевой отметки, в западной стене открылось отверстие, ведущее в погребальную камеру. Видно помещение, приблизительно 4,5 м длины и до 4 м ширины, отчасти засыпанное землей. Во входном колодце нужно пройти еще метра два до дна. После того начнем проникать в камеру.

Теперь уже нет оснований особо сомневаться, что верхняя яма является самостоятельной катакомбой с отдельным входом. Над ней то и был первоначальный курган. В этой яме мы достигли сейчас глубины, на которой Кулик нашел вещи.

Наступило рабочее утро. Все копают на яме верхней катакомбы. Выкидываем землю по лестнице ступеньками, которые вырыты амфитеатром.

Работа идет крайне медленно. То, что выроет один человек, выбрасывается вверх 7—8 людьми.»

27. VII. 54

«Мы на дне глубокого колодца. Камни все выброшены. Чисто. Входим с большим трудом в нутро камеры, в которую когда-то вошли и грабители. Нисмотря на чудовищную глубину, камера была какое-то время открыта грабительским ходом, через который вовнутрь проник ил и песок. Песком замело бранные остатки покойников, которые, очевидно, будут разбросаны по всему помещению. Уже во входе торчат человеческие кости, а что-то будет впереди...»

Добрались мы наконец до того места, откуда Кулик надергал золота: здесь идет настоящая золотая лихорадка. Вещи рассеяны в рыхлом завале на какой-то неизвестной нам еще высоте над дном катакомбы. «Добыча» идет второй день. Вчера просеивали нарытую землю, а нынче копали нетронутую. Вскрыли вчера квадратный метр при толщине 30—35 см и добыли из него 70 бляшек. Всего их уже 150 штук, а у Кулика 194, так что эта пещера уже дала 344 бляш-

ки. Все идет рассеяно. Пока ничего не поймешь. Все роды украшений, какие были у Кулика, у нас уже есть.

Просеиваем землю через решета и добываем золото. Дело оказывается крайне канительным. Земля просеивается медленно. Много нужно работать и над инвентаризацией этого множества капризных вещей. Вот когда нужны умеющие, хорошие руки, а их то и не хватает.»

28. VII. 54

«Сегодня продолжалась золотая горячка. Разрабатывались соседние клочки земли в той же нише на глубине 8—8,5 м. В общем, к концу дня собрали более 200 всяких бляшек, бусинок и подвесок. Очень жалко, что все это рассеяно, так что нам не придется увидеть самого погребенного, обложженного золотом и серебром. Грабители побывали и в этой гробнице, но справиться, очевидно, с массой обвалившихся грунтов не смогли, а может быть и едва унесли ноги из этого места.

Ковыряться не даю, смиряю золотую лихорадку, ведя раскопки в меру своих сил планомерно.

Леонид Петрович (Забелин — Авт.) устроил в погребальной камере хорошее крепление. Теперь к ней не страшно не только подходить, но в нее можно уже входить. Сегодня ползал по верху осыпи во все стороны. Камера очень маленькая, всего 4 м длины и 3 м ширины. Как жаль, что она будет представлять жалкую картину полного опустошения.»

29. VII. 54

«Через полчаса и за работу снова примемся. Все же мне очень жаль, что ты не со мной, хоть и тягостны раскопки. Все же тебе следовало бы быть здесь, чтобы присмотреться к материалам, к характеру памятника и к способу исследования с креплением, без которого такие погребения копать просто нельзя...»

30. VII. 54

«Хотя я был намерен немножко охладить золотую лихорадку, но случилось так, что она трясла нас и сегодня. Копали пару квадратов толщиной до полуметра. Выбираем и просеиваем, как это делали все дни, к концу дня заинвентаризовано было уже 500 бляшек с лишком, да с полсотни осталось незаинвентаризованными. Евгения Федоровна уже писать не может. Собственно, богат был один квадрат, в нем собрано более 200 бляшек. Как глубока катакомба, сказать еще не могу. Сейчас мы работаем на глубине 6 м ниже поверхности погребенной почвы. В небольших ямках дно пока не прощупывается. Теперь четко обозначилась у этой могилы входная яма на северной стороне, вырисовывается уже и контур катакомбы, на стенах которой появились следы тесла. Камера изрядная (около 7 м длины и 3—3,5 м ширины).

Очевидно, грабители проникли в камеру, когда она уже была обвалившейся. В меру возможностей своих они ее перерывали, но были стеснены пространством и темнотой. По-видимому, дорывались они до пола, тащили оттуда вещи, кости людей, перемешивая все с землей, и, хоть частично ограбили, взять всего не смогли. Гривны, обкладки, браслеты — это они вероятно вытащили, а всякую мелочь во множестве растеряли.

Встречаются и обломки греческих расписных сосудов, но нет пока никакого оружия, даже стрел рассыпанных не встречается. Глядишь, до колчанов не добрались, или вытащили их целиком.

Работа по раскопкам раскинулась уже на три двора. В катакомбе глубоко колодца хорошо закрепились и ходил там свободно. Теперь еще денек и там можно будет начать расчистку остатков погребения. Там так светло от большой лампы, что лучше, чем днем. Жаль, илом и песком все замыто. Время бежит отчаянно быстро. Сегодня исполнилось 2 месяца, как я выехал из Киева. Начинается третий месяц путешествия. Раньше двадцатого не выберусь, сил не хватит. Знаешь, начинает закрадываться мысль, что могила может оказаться в какой-то части и совсем нетронутой, например там, где всякое хозяйство в виде котлов и амфур — нет обломков последних.

Спасибо за частые письма, они все такие отрядные, теплые и хорошие...»

1. VIII. 54

«В золотой катакомбе снова просеивал землю. Бляшки уже надоели. Их на-

бралось уже 700, а видно будет за тысячу*. Все они с чисто греческими мотивами. Из новых — Афина в львином шлеме и голова Горгоны.

Наступает время, начинаю думать, в каком порядке буду заваливать свои чудовищные ямки...»

3. VIII. 54

«Немножко расчистили пол в задней части глубокой катакомбы. Картина самая безрадостная. Дно затянуто тонким слоем ила и песка, а под ним встречаются бронзовые и костяные наконечники стрел, чешуйки от панциря, ребра овец, тончайшие листочки золотой отделки: жалкая картина.

При входе будет находиться безобразная груда человеческих костей и всякой дряни, какая не понадобилась хищникам.

Сегодня и еще пару-тройку дней не станем разрабатывать, наверно, своих приисков. Будем расчищать дно глубокой катакомбы и нишу, вырубленную габителями. Только вчера установили, где в золотой катакомбе находится дно — на глубине 1—0,8 м ниже поверхности, до которой мы дошли.

Близиться финал работ, что то он нам даст?»

5. VIII. 54

«Сегодня Евгения Федоровна вместе с двумя работницами, с самыми лучшими, закончила расчистку катакомбы в глубоком колодце. Картина открылась самая безрадостная. Маленькая камера, имеющая всего 4 м длины и 2,5 м ширины, высота около 2,5 м. На полу жалкие остатки древностей. Разбросанные бронзовые и костяные наконечники стрел, овечьи астрагалы и куски щитков от панциря, скелеты сброшены ко входу, все раздавлено и разбросано; кости коня, овцы, обрывки жалкие золотых пластиночек — оковок, толщиной в лист бумаги, целый листок (как от лаврового венка). Только одна большая, к сожалению, гладкая золотая пластина, которая была к чему-то прибита золотыми же гвоздиками. Пластинка эта 8,5 см в поперечнике. Остается еще расчистить габительский ход и посмотреть, что брошено или затеряно в нем.

Часть плана могилы сняли еще вчера. После работы я и Евгения Федоровна снова принялись за план. Я зарисовываю все предметы и остатки костей людей и животных, а Евгения Федоровна пишет этикетки и заворачивает находки.

Невольно мое внимание привлекло небольшое понижение в полу катакомбы перед входом. Порылся в нем ножом, глина идет обыкновенная, но чуть рыхлее... Еще роюсь, и... нож упирается в твердое... отворачиваю чуть землю — блеснуло золото! Верю своим глазам и осязанию. Открываем все большие и большие, а оно все тянется в длину. Открываются части великолепного греческого орнамента в виде пальметт, растительных побегов. Распространяется в ширину. Догадываемся, что перед нами самая настоящая обкладка горита. Грифоны, терзающие какую-то животину, сцена глубоким рельефом, самым великолепным из греческой мифологии. А по гориту идут, это поверх него, ряды неприкрепленных квадратных бляшек (числа их не знаю, но более 10-ка) с изображением скифа, пьющего из ритона перед богиней. Сбоку много какой-то тонкой бронзы, все это не сон, а подлинная явь, реальность. Видели сами, разгребали землю дрожащими от волнения и радости ножами.

Когда первый пыл прошел, то стали думать, что же с ним делать. Ясно стало только одно, что трогать нельзя никак, ни при каких обстоятельствах. Единственным путем для нас в этом случае могла быть лишь выемка с грунтом в монолите. Покрыли этот великолепный горит, роскошь чертовенную, бумагой и снова засыпали землей. Спасибо, что все это лежит в недрах, глубоко под землей, а наверху стоит милицейский пост. Выбрались мы из ямы в девятую часу удивленные и взволнованные.

Пока не знал, что здесь в земле лежит настоящее сокровище искусства в драгоценном металле, был сравнительно спокойным, ну а теперь спокойствие исчезло. Оно лежит все еще на воле. Выхватывать вещь из земли с риском нанести ущерб чему-нибудь из ее сопровождения, показалась мне все же рискованным. Завтра срочно делать ящик и за выемку этого необыкновенного дара скифов. Куда деть этот «монолит», пока и не знаю. Вещь волнующая, первостепенная. Одна эта находка оправдывает все ужасное мое предприятие со всей его громоздкостью и трудностью. Катакомба, казавшаяся совершенно ничемнейшей, безрадостнейшей, наградила необычайно. Трудно передать

* Всего их тут згодом виявилось близко 4 тис. загалною вагою 1,6 кг.

тебе мою радость. Уже слишком большой и многотерпеливый труд... пришлось вынести в течении этого времени. Вот и награда за этот труд... Задача благополучно достать эту драгоценность из земли и так же благополучно доставить ее до места назначения. Задача, которая мне так же представляется совсем нелегкой.

Сохранность накладки самая изумительная, какую только можно себе представить, нет ни трещинки, ни надлома. Все бляшечки целехонькие, лежат на своих подлинных местах. Все такое, как будто бы вышло только сейчас из рук художника-ювелира.

Видел настоящее скифское золото в земле. Как жалко, что тебя не было со мною, чтобы вместе порадоваться всему этому, что пришлось видеть. Находка существенно меняет положение многих вещей. Это уже не пригоршня золотой мишуры...

12 часов. Сменился пост. Наказывал, чтобы дежурство нес со всей серьезностью. Боюсь куль-обской истории печальной, когда из-за того, что не было охраны, погибла часть сокровищ скифского царя. Конечно, я «обладатель» только частицы такого сокровища, но и она дорога для меня. Длину накладки не смерили, но она не менее 40 см — 45 см, а в ширину до 20 см. Так и лежит она в земле, напоминая о славных временах скифов. Ожидает. Лежит вещь глубоко в сырой земле (от поверхности подкурзанной 12,5 м), мы по ней ходили и все тужили, что ее нет.

Есть, родная, чему порадоваться. Оказывается, дело не совсем глевахское. Исследователь обязан быть терпеливым и стойчески выдерживать неудачи, терпеливо снося их. Пришло время, пришла и удача....

Попрыгал, поскакал, бессовестно нахвастался перед тобой (перед кем же мне еще хвастаться?!).

Сейчас уже раннее утро. Готовится ящик для монолита. Столяр строга-ет доски, которые так удачно были куплены вчера же.

Целую тебя родную крепко и радостно. Порадуйся со мною.

На полях приписано: «Про находку никто пока не знает, кроме меня и Жени. Хорошо было бы ее утаить от рабочих, но как? Не хочется рассказывать про нее по всему городу без времени.»

Потім були ще листи до Варвари Андріївни — спочатку з Мелітополя, де Олексію Івановичу судилося відкрити у «золотій», як він її називав, катакомбі багате поховання скіфської цариці, а потім з Києва, де знайдені речі треба було здати до Історичного музею. Тому останню крапку ставить лише лист від 25. IX. 54:

«Только вчера нашитые на планшеты вещи отвезены в сейф музея и я почувствовал себя совершенно свободным...»

Підсумовуючи ту драматичну та напружену історію досліджень, про яку розповідають листи Олексія Івановича, слід зауважити, що деякі професійні суперечки з колегами, зокрема П. П. Єфименком, були обумовлені і складним характером пам'ятки, і відсутністю необхідного досвіду. Не випадково ніхто з фахівців навіть приблизно не уявляв реального терміну розкопок, закінчення яких дедалі більше відсувалося.

А втім, процитовані вище листи досить виразно відображають внутрішній стан Олексія Івановича під час цієї експедиції — від спустошливої втоми до однієї з найрадісніших у його житті подій, розкривають його розуміння сутності фаху археолога і ті високі вимоги, які він ставив до себе.

Сподіваємося, що публікація цих листів стане ще одним вшануванням доброї пам'яті двох видатних археологів та чудових людей — О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської.

Примітки

¹ Покровская Е. Ф. Мелитопольский скифский курган // ВДИ.— 1955.— № 2; Тереножкин А. И., Мозалевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.

Одержано 15.01.98.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

СКАРБ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ІЗ ХУДЛОВА

Й. В. Кобаль

У червні 1996 р. приблизно за 2 км на північний схід від с. Худлов Ужгородського р-ну Закарпатської обл. на схилі гори Борлог місцевими мешканцями випадково було знайдено скарб бронзових предметів. Стародавні речі виступали із землі, що, ймовірно, пов'язано з ерозією ґрунту. Більш детальні відомості про умови знаходження скарбу, на жаль, відсутні.

До складу скарбу входило 15 предметів, однак з часом два з них — розламаний меч і пошкоджена шпилька — загубилися. Загальна вага знайдених речей становила близько 5,64 кг, а без втрачених виробів — 5,15 кг.

Худловський скарб складався з 3 мечів, 3 бойових сокир з дископодібним обухом, 5 рукозахисних спіралей та 4 шпильок. Нижче ми подаємо опис знайдених речей.

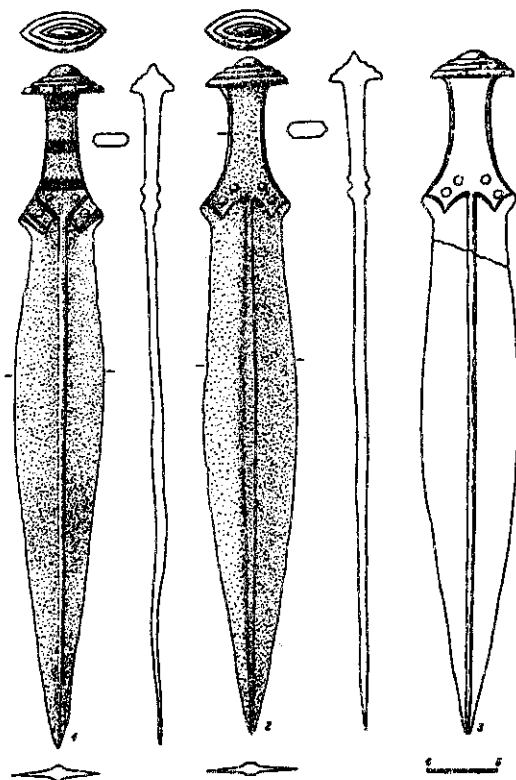

Рис. 1. Бронзові речі із Худловського скарбу (1—3).

© Й. В. КОБАЛЬ, 1999

1. Меч із гостроовальною шляпкою, яка від краю ступінчасто зіймається до центру. По полях шляпка прикрашена групами (по 3 з обох боків) вертикальних, паралельних ліній (по 4 в одній групі). Руків'я плоске, у розрізі прямокутне. Орнаментация поділена на три зони паралельними лініями знизу і зверху, до яких горкаються направлені вершинами до лінії напівкруглі, з'єднані між собою, дуги. Нижня частина руків'я має чотири псевдошпальти. Останнє безпосередньо нижче руків'я звужується, а потім, у верхній треті, сильно розширюється, і далі до гострого вістря поступово звужується. Міцне центральне ребро поділяє лезо навпіл. Меч покритий темно-зеленою, гладенькою патиною, місцями коричневого кольору з нальотом невідомого походження. Подекуди патина пошкоджена, можливо уже в наш час. Ливарні рубці, сліди яких помітні на руків'ї і нижній частині шляпки, старанно зачищені. Дещо деформованою виявилася нижня частина леза. Але визначити стародавня це деформація чи сучасна важко. В цілому меч справляє враження досконалого, добре виконаного виробу. Його розміри: довжина 50 см, діаметр шляпки 6,2×3,4 см, її висота 2,7 см, ширина руків'я посередині — 2 см, ширина нижньої частини 6,2 см, максимальна ширина леза 6,2 см. Вага — 480 г (рис. 1, 1).

2. Аналогічний до попереднього меч з тією лише різницею, що він дещо грубішої роботи. Ливарні рубці на ньому ледве

зачищені, а на руків'ї відсутня орнаментация. Крім того лезо меча менш звужене у верхній частині, а рубець, що тягнеться посередині, не гранчастий, а плоский. Даний меч також цільнолитий зі злегка деформованим лезом. Вкритий патиною світло-зеленого кольору, яка поступається за якістю патині першого меча. Має наліг коричневого кольору. Розміри меча: довжина 49,5 см, діаметр шляпки 6,2×4 см, її висота 2,5 см, ширина руків'я посередині 2,4 см, ширина нижньої частини 6,2 см, максимальна ширина леза 6,2 см. Вага 490 г (рис. 1, 2).

3. Меч аналогічний до двох попередніх. У місці переходу руків'я в лезо він розламаний на дві частини. На жаль, виріб на сьогоднішній день втрачений. За розмірами він відповідає двом попереднім (рис. 1, 3).

4. Бойова сокира. Бронза. Обух у вигляді диска з гострим шпилем по центру, навколо якого розташовані 6 напівсферичних горошин. Шийка сокири відносно коротка, шестикутна у розрізі. Втулка кругла, трубкоподібна з кільцевими потовщеннями на плічках. Лезо довге, зігнуте, чотирикутне в перерізі, з бортиками по краях, поступово розширюється донизу. Бортики по середині втулки утворюють прямокутну арку, що з'єднується з шийкою. Вістря сокири майже пряме, злегка ввігнуто. Сокира добре збереглася, ливарні рубці зачищені. Предмет покритий темно-зеленою патиною місцями з нальотом коричневого кольору. Розміри: довжина 25,5 см, діаметр диска 5,4 см, висота шпильки 2 см, довжина втулки 6,8 см, діаметр втулки 2,8 см, ширина леза біля вістря 2,5 см. Вага 480 г (рис. 2, 1).

5. Бронзова бойова сокира, аналогічна попередній. Різниця лише в окремих деталях: більш масивний шпиль, шийка у розрізі має менш чіткі контури, а на втулці є невеликі пошкодження. Патина темно-зелена, ливарні рубці зачищені. Довжина 26,2 см, діаметр диска 5,5 см, висота шпильки 1,7 см, довжина втулки 7 см, діаметр втулки 2,4 см, ширина леза біля вістря 3,8 см. Вага 500 г (рис. 2, 2).

6. Бойова сокира подібного типу. Збереглася фрагментарно — відсутній дископодібний обух. Патина темно-зелена, є коричневий наліг, ливарні рубці зачищені. Довжина 24 см, довжина втулки 7 см, діаметр втулки 2,2 см, ширина леза біля вістря 3,7 см. Вага 380 г (рис. 2, 3).

7. Бронзова рукозахисна спіраль. Виготовлена з круглого в перетині джгута. Складається з двох спіралей: великої і малої, які з'єднуються S-подібним переходом. Центральна частина великої спіralі закрита бронзовим напівсферичним гудзиком, який має знизу стрижень-фіксатор з трьома відростками. Спіраль збереглася відносно добре. Незначна деформація є тільки на окремих витках. Предмет вкриває красива, темно-зелена патина. Розміри: загальна довжина 25,5 см, діаметр великої спіralі 14,5 см, діаметр джгута (максимальний) 1 см. Вага 780 г (рис. 3, 1).

8. Аналогічна рукозахисна спіраль, яка, судячи за направленістю S-переходу, складає пару першій. Відсутнім є лише гудзик, що закривав центр великої спіralі. Предмет вкритий темно-зеленою патиною гарної збереженості. Розміри: довжина 25,2 см, діаметр великої спіralі 15,5 см, діаметр джгута 0,9—1 см. Вага 720 г (рис. 3, 2).

9. Така ж рукозахисна спіраль, але менших розмірів. Крім того, кільця великої спіralі зміщені в одну сторону, а гудзик з напівсферичною голівкою має на стрижні-фіксаторі лише два відростки. Патина темно-зелена, шорстка, місцями пошкоджена і там помітна іржава поверхня. Розміри: довжина 18 см, діаметр великої спіralі 14,5 см, діаметр джгута 0,8 см. Вага 530 г (рис. 3, 3).

10. Аналогічна рукозахисна спіраль. Частина зовнішнього витка великої спіralі і S-подібний перехід — деформовані. Останній ще й пошкоджений — з нього обрита темно-зелена патина і в цьому місці поверхня предмета шорстка. Посередині спіralі гудзик зі стрижнем з трьома відростками. Розміри: довжина 18,5 см, діаметр великої спіralі 11,5 см, діаметр джгута 0,8 см. Вага 330 г (рис. 3, 4).

11. Подібна до попередньої рукозахисна спіраль. Деформована. Патина темно-зелена, є коричневий наліг. Розміри: довжина 17 см, діаметр великої спіralі 9,5 см, діаметр джгута 0,8 см. Вага 225 г (рис. 3, 5).

12. Бронзова шпилька. Головка у вигляді сплющеної кульки, нижче — диск, а ще нижче чотири протуберанці із напівсферичними за формою кінцями. Тіло шпильки стрижнеподібне, кругле у розрізі. Шийка і голівка — деформовані. Це стосується і нижньої частини тіла, яке тут втрачає свою стрункість. Предмет вкриває темно-зелена благородна патина, яка біля вістря пошкоджена і шорстка. Розміри: довжина 46 см, діаметри — голівки 1,1, диска 3, голівки протуберанців 1, тіла 0,5—0,6 см. Вага 90 г (рис. 2, 4).

13. Аналогічна шпилька. Деформована в тих самих місцях, що і перша. Характер патинізації по-

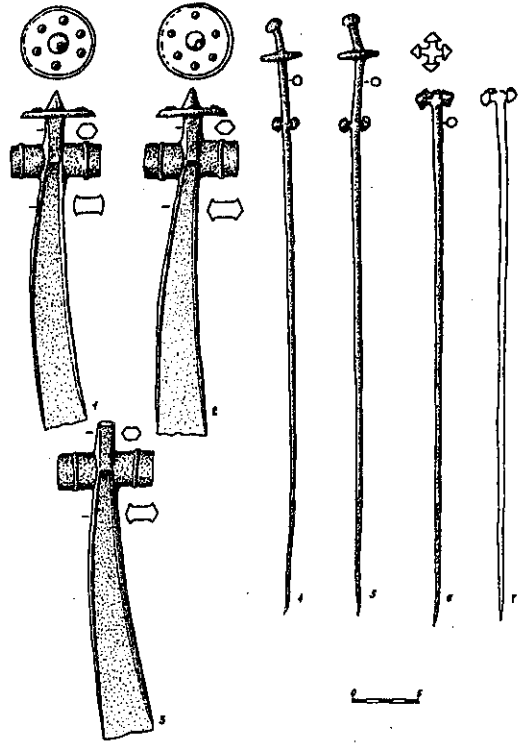

Рис. 2. Бронзові сокири (1—3) та шпильки (4—7) із Худловського скарбу.

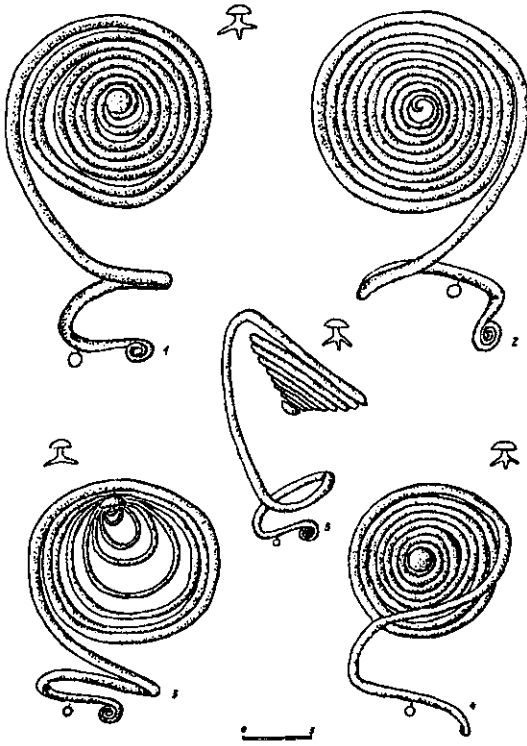

Рис. 3. Бронзові рукозахисні браслети із Худловського скарбу (1—5).

ним руків'ям, які відомі у літературі за фахом під назвою тип Апа, Ау, Валсемегле, Шпатценгаузен, Зайта². Між тим, у плані типології це доволі гетерогенна група мечів, серед якої можна виділити кілька варіантів. На це вказав, до речі, Б. Хенсель, зарахувавши знахідки із області Сату-Маре, яка, як ми щойно бачили, майже тотожна худловським, і Лівади (Румунія) до мечів типу Апа варіанту Лівада⁴.

Проте меч із Лівади хоч і представляє частину типологічного ланцюжка, який привів до наших мечів, все ж, значно відрізняється від них.

Виходячи з цього, а також враховуючи, що скарб із Худлова, який представляє собою закритий комплекс, включає аж 3 такі мечі, пропонуємо в подальшому називати аналогічні мечі худловським типом. Територіально цей тип поширений у Верхньотисському регіоні. Хронологія досліджуваних мечів тривалий час була невизначеною, оскільки не було знахідок у закритих комплексах. Дослідники, виходячи з типологічної близькості меча з області Сату-Маре до мечів типу Апа, Ау Зайта, датували їх середнім бронзовим віком, горизонтом скарбів Косидер або трохи пізніше⁵. Та худловський скарб вніс свої корективи, тому що за складом він є типовим комплексом опайського горизонту пізнього бронзового віку, швидше за все, його класичного періоду, який синхронний старшій фазі періоду ВД (за Рейнеке) у Центральній Європі⁶.

Другу групу бронзових предметів скарбу, які мають глибокі місцеві традиції, складають бойові сокири з дископодібним обухом. Їхня типолого-хронологічна класифікація на сьогоднішній день добре розроблена⁷. Згідно типологічної схеми О. Вулпе, худловські екземпляри належать до типу В3 варіанту Тиргушор (підваріант Доменешті), який відповідає типу Еа за Можоліч і типу В3с за схемою Нестора⁸. Тільки на Закарпатті є відомості про понад 50 бойових сокир цього варіанту. Як показали наші дослідження саме тут і в північній частині області Саболч-Сатмар-Берег (Угорщина) знаходився центр їхнього виробництва⁹. Вказані вироби типові представники опайських бронз, яким вони хронологічно і відповідають.

До третьої групи виробів місцевого походження відносяться рукозахисні спіралі (рис. 3, 1—5). Усі вони належать до типу, зародження якого на досліджуваній території сягає середнього бронзового віку і який відомий за скарбами косідерського часу (період ВВ₁) із Підгорян (Мукачєво) і Колодного (Загаття)¹⁰. За хронологією вони належать до пізнього бронзового віку, опайського горизонту скарбів¹¹.

Як зазначалось вище, бронзові шпильки (рис. 2, 4—7), належать до типу, який не має генетичних коренів на досліджуваній території. Основний ареал їхнього поширення знаходиться далеко на сході, поза Карпатським басейном, на території поширення культури Ноа. Саме тут вони відомі як зі скарбів, так і з поселень¹², у зв'язку з чим ці своєрідні прикраси отримали назву тип Ноа. Згідно з класифікацією, запропонованою німецькою дослідницею А. Хохштеттер, шпильки типу Ноа, які представлені і в худловському скарбі, належать до типу 3 варіанту¹³. Більшість їх походить із скарбів: Опай¹⁴, Обава III¹⁵, Белчуг¹⁶, які датуються періодом ВД, горизонтом скарбів Опай—Уріу—Доменешті¹⁷. Таку ж хронологію має і шпилька із змішаного піліньсько-станівського могильника поблизу Земплінських

дібний. Розміри: довжина 45 см, діаметр — голівки 1,2, диска 2,8, голівки протуберанців 1, тіла 0,5 см. Вага 110 г (рис. 2, 5).

14. Шпилька аналогічного типу. Фрагментарна. Відсутня шийка, диск і голівка пошкоджені ще в давнину. Патина і характер нижньої частини тіла, як і в попередніх шпильок. Різниця лише у формі голівок протуберанців, які в даному випадку не напівсферичні, а конусоподібні. Розміри: довжина 40 см, діаметри — голівок протуберанців 1, тіла 0,5 см (рис. 2, 6).

15. Шпилька з відламаною шийкою, диском і голівкою. Така, як і попередня (рис. 2, 7). Втрачена.

Серед бронзових виробів худловського скарбу можна виділити дві групи предметів, які різняться за походженням. До першої належать типи, які представляють місцеву металообробку, а до другої — ті, що виникли під зовнішнім впливом.

Однією із найбільш цікавих груп виробів скарбу безперечно є мечі (рис. 1, 1—3). Це перша знахідка подібних виробів на території Закарпаття. Серед найближчих аналогій, як типологічно, так і за окремими деталями орнаментації та розмірами слід назвати меч із області Сату-Маре, що на території сучасної Румунії¹. Близьким до них є також короткий меч із Угорщини, опублікований Т. Кеменце².

Власне кажучи, цим і обмежується коло знахідок мечів, близьких худловським. Хоча окремі морфологічні деталі, чи орнаментаційні особливості мають дещо більше аналогій. У першу чергу, слід звернути увагу на цілу серію мечів з ціль-

Копчан¹⁸ (Східна Словаччина). Оскільки майже всі шпильки даного варіанту поширені у Верхньотиському регіоні, то ми пропонуємо назвати їх верхньотиським варіантом.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, ми дійшли висновку, що скарб із Худлова представляє собою типовий комплекс опайського горизонту скарбів, який відповідає на території Закарпаття серії Крива¹⁹, тобто старшій фазі періоду ВД (за Рейнеке). Стосовно ж культурної належності — сказати щось певне важко, оскільки жодних супроводжуючих виробів (кераміки) з бронзовими предметами виявлено не було. Але, виходячи з датування скарбу (період ВД), його складу (серія Крива, опайський горизонт) можемо висловити припущення, що він в'яжеться із пам'ятками так званої чомонинської курганної групи²⁰, яка існувала у Верхньому Потиссі у період ВД (за Рейнеке) і за походженням (Суціу де Суз, Пілінь, Гайдубогош, Ноа, Комарово) носила синкретичний характер. Аналогічні скарби угорські вчені схильні пов'язувати з культурою Беркес²¹ або Беркес і Суціу де Суз²².

Дискусійною залишається проблема інтерпретації скарбів доби бронзи. Деякі вчені пов'язують їх з матеріальною сферою життя суспільства, а інші — з духовною²³.

Проведений нами аналіз закарпатських скарбів, який включав такі пункти як геоморфологічне середовище знахідки скарбів, умови зариття, склад, збереженість тощо, дозволив на даному етапі досліджень пов'язати більшість з них з виробничою сферою стародавнього суспільства²⁴. Проте, як зазначають окремі зарубіжні дослідники²⁵, не можна виключити, що деякі типи скарбів носили ритуальний характер і представляли собою жертву або дари богам. Серед ознак, які можуть вказувати на ритуальний характер скарбу, є місце знахідки: на горі (пагорбі) або її схилі (як і в Худлові), ритуальне пошкодження речей (цікаво, що у худловському скарбі із трьох мечів один зламаний, із трьох сокир одна теж зламана, із чотирьох шпильок дві зламані, причому ще в давнину, і з п'яти рукозахисних спіралей дві деформовані) та деякі інші ознаки. Таким чином, у випадку із худловським скарбом можна припустити й інтерпретацію, пов'язану з духовною сферою життя.

Отже, скарб із Худлова не тільки поповнив і без того солідний (понад 170) список закарпатських скарбів бронзової доби, але й значно розширив наші знання про глибину місцевих традицій бронзоліварного виробництва, хронологію окремих типів озброєння, зв'язки місцевого населення, а також заново поставив на порядок денний проблему інтерпретації бронзових скарбів.

Примітки

¹ *Mozsolics A.* Bronzefunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1967.— S. 164, 165.— Taf. 35; *Bader T.* Die Schwerter in Rumänien // PBF 4/8.— Stuttgart, 1991.— S. 54, 55.— Taf. 8, 29; *Kemenczei T.* Die Schwerter in Ungarn 2. (Volgriffschwerter) // PBF 4/9.— Stuttgart, 1991.— S. 11—13.— Taf. 5, 15.

² *Kemenczei T.* Op. cit.— Taf. 5, 14.

³ *Mozsolics A.* Op. cit.— S. 51—54; *Bader T.* Op. cit.— S. 37—57; *Kemenczei T.* Op. cit.— S. 8—13; *Hachman R.* Die frühe Bronzezeit Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen.— Hamburg, 1957.— S. 132—146; *Lomborg E.* Donauländische Kulturbeziehungen und frühen Nordischen Bronzezeit // AA.— 1959.— 30.— S. 72—98; *Kovacs T.* Zwei Vollgriffschwerter von Hajdusamson-Apa Typ aus Donau — Theisswischenstromgebiet // Fa.— 1994.— S. 55—64.

⁴ *Hänsel B.* Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken.— Bonn, 1968.— S. 25—32.

⁵ *Mozsolics A.* Op. cit.— S. 165; *Bader T.* Op. cit.— S. 54; *Kemenczei T.* Op. cit.— S. 12.

⁶ *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1973.— S. 112; *Novotna M.* Ein weiterer Hortfund aus der Gemeinde Gemer // Studienzur Metallindustrie im karpatenbecken und benachbarten Regionen.— Budapest, 1996.— S. 167.

⁷ *Nestor I.* Die verzierte Streitaxte mit Naakenscheibe aus Westrumänien // Marburger Studien.— Darmstadt, 1938.— S. 178—192; *Mozsolics A.* Bronzefunde des...— S. 33—49; *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde...— S. 15—22; *Vulpe A.* Äxte und Beile in Rumänien I // PBF 9/2.— München, 1970.— S. 66—99.

⁸ *Vulpe A.* Op. cit.— S. 86, 87; *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde.— S. 19; *Nestor I.* Op. cit.— S. 184.

⁹ *Кобаль И.* Бронзовые боевые топоры с диском на обухе и вопросы их хронологии.— Тез. докладов и сообщений совместной школы-семинара «Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и сопредельных регионов.— Ужгород, 1985.— С. 72.

¹⁰ *Балагури Э.* Бронзовый век // Древняя история Верхнего Потисья.— Львов, 1991.— С. 71; *Кобаль И.* Бронзовыеклады Закарпатья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 93, 94.

¹¹ *Mozsolics A.* Bronzefunde des...— S. 73, 74; *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde...— S. 62, 63.

¹² *Florescu A.* Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România.— Călărași, 1991.— Fig. 98; *Hochstetter A.* Eine Nadel der Noua — Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag der späten Bronzezeit im Karpatenbecken.— Germania, 1981.— 59.— № 2.— S. 239—259.

¹³ *Hochstetter A.* Op. cit.— S. 243, 245.— Abb. 5: 1—7.

¹⁴ *Mozsolics A.* Der Bronzefund von Opalyi // ААН.— 1963.— Т. 15.— Taf. 5: 5, 6.

¹⁵ *Bernjakovič K.* Bronzezeitliche Hortfunde vom rechtem Ufergebiet des oberen Theistales // SA.— 1960.— Т. 8.— S. 358.— Taf. 14, 6.

¹⁶ *Bader T.* Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei.— București, 1978.— Pl. 77, 15.

¹⁷ *Bader T.* Op.cit.— P. 100; *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde...— S. 67.

¹⁸ *Demeterova S.* Influence de la culture dev Suciul de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale // SA.— 1984.— Т. 32.— P. 36.— Pl. 6, 1.

¹⁹ *Кобаль И.* Бронзовые клады...— С. 94.

²⁰ *Кобаль Й.* Курганний могильник бронзового віку поблизу с. Чомонин на Закарпатті // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею.— Ужгород, 1996.— Вип. 2.— С. 195—210.

²¹ *Kemenczei T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarn.— Budapest, 1984.— S. 30, 33.

²² *Bona I.* A honfoglalás előtti kultúrák és népek.— Szabolcs — Szatmár — Bereg megye monographiaja.— Nyiregyháza, 1993.— S. 83, 84.

²³ *Soroceanu T.* Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen. Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten.— Bronzefunde aus Rumänien.— Berlin, 1995.— S. 15—58; *Mozsolics A.* Vervahr oder Opferfunde // ААН.— 1987.— Т. 37.— S. 93; *Bader T.* Neue Bronzefunde in Nordwestrumänien // Studien zur Metallindustrie im karpatenbecken und benachbarten Regionen.— Budapest, 1996.— S. 278—281.

²⁴ *Kobal' J.* Skarby brazowe Zakarpacia (Ukraina). Problem interpretacyi // Beitrage zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa.— Krakow, 1997.— S. 120—122.

²⁵ *Soroceanu T.* Op. cit.— S. 15—58.

Одержано 14.05.98

НОВІ АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЗІ СКІФСЬКИХ ПОХОВАНЬ

С. І. Андрух, О. П. Секерська

Визначення кісток тварин зі скіфських поховань провадилися здавна. Проте більшість подібних досліджень обмежувалась констатацією виду тварини, без вказівки на інші дані — вік, стать, частини кістяка тощо. В останні роки дослідники запропонували на підставі вивчення кісток тварин з поховань розв'язувати багато інших питань, серед яких — визначення фізичного типу тварин, складу харчування, сезону здійснення поховання, тризни та ін.¹

Метою даної праці є: використання кількісних даних кісткових решток для уточнення видового складу стада та, виходячи з цього, типу господарства окремих груп скіфів; уточнення специфіки напувної їжі у поховальному ритуалі; реконструкція фізичного типу окремих тварин; зіставлення даних археозоології з деякими ідеологічними уявленнями скіфів.

© С. І. АНДРУХ, О. П. СЕКЕРСЬКА, 1999

Важливість використання археозоологічних матеріалів є очевидною. Саме на їх підставі у сукупності з даними матеріальної культури, аналізом кліматично-географічних факторів та ін. Н. А. Гаврилук розробила базову концепцію розвитку економіки скіфів, провідною галуззю якої на певному етапі було скотарство². Перше зведення кісткових решток з 272 поховань (на обліку — 618 поховань з 34 курганных могильників) подано дослідницею у більш ранній праці³. Відзначимо, проте, що хоча розглянуті нею пам'ятки мають у своєму складі цікаві матеріали та «кооплюють практично всю степову Скіфію»⁴, вони представляють окремі її регіони дуже нерівномірно. Найбільша кількість їх міститься у Херсонській та Дніпропетровській областях, значно менше — у Запорізькій та Миколаївській, а Одеська область залишилася поза увагою. Водночас, накопичені та вивчені в останні два десятиліття археозоологічні колекції зі скіфських могильників дозволяють частково закрити лакуни, які є, та доповнити попередні дослідження.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу одержаних даних, треба підкреслити, що кістки тварин з поховань є особливою групою матеріалів, до інтерпретації якої слід підходити з великою обережністю. Через обмеження відомостей про традиції вона не дає, як правило, відбиття реальної картини скотарсько-мисливської діяльності населення, але принаймні дозволяє простежити основні напрямки у розвитку господарства.

У цій праці використано археозоологічні колекції з територіально віддалених скіфських могильників — Мамай-гора, розташованого поблизу Кам'янського городища, та групи з Дунай-Дністровського межиріччя⁵. Видовий склад тварин та кількість визначених решток сумарно наведено у табл. 1, в якій враховано всі категорії матеріалу — кістки тварин, що супроводжують господарів, залишки напутньої їжі та тризни із ровів і насипів курганів.

При розкопках могильника Мамай-гора кістки тварин зафіксовано у 177 похованнях. З них напутню їжу виявлено у 171, рештки тварин, що супроводжували небіжчика — у 6. Залишки тризни знайдено також у заповненні ровів та насипах курганів.

Археозоологічний матеріал з території Дунай-Дністровського межиріччя походить з могильників Плавни I, Курчі, Дервент, Кутурлуй, Мрсенота Могила, Градешка, Дивізія, Кубей та ін. Треба відзначити, що, незважаючи на значну кількість розкопаних могильників, рештки фауни зафіксовано тут у невеликій кількості, хоча наявність жертвовної їжі загалом є характерною рисою скіфського поховального обряду⁶. Очевидно, цьому сприяла погана збереженість кісток, з одного боку, та складність розподілу фрагментованих решток людини та тварини, часто пересунутих гризунами та грабіжниками, — з іншого. Загалом вдалося виділити 48 поховань з напутнього їжею, чотири — з рештками тварин, що супроводжували небіжчиків, та крім того, у двох випадках зафіксовано тризну.

Порівняємо одержані дані. У могильнику Мамай-гора напутню їжу представлено рештками коней (37 поховань), великої рогатої худоби (81 поховання) та овець (53 поховання). Іноді до могил вміщували частини туш різних тварин — у 5 похованнях були кістки великої рогатої худоби та вівці, у 4 — коня та великої рогатої худоби, в 1 — коня й вівці, ще в 1 — коня, великої рогатої худоби та вівці. У деяких випадках в одному похованні були рештки двох особин одного виду: кістки від двох коней знайдено у 2 похованнях; від двох овець — в 1; від двох особин великої рогатої худоби — у 3. Ще в одному похованні зафіксовано кістки від трьох особин великої рогатої худоби. У 5 випадках відзначено фрагменти ребер великого копитного — коня або великої рогатої худоби.

У 48 похованнях з напутнього їжею з могильників межиріччя Дністра та Дунаю представлено той же видовий склад тварин. Кістки коня зафіксовано у 17 могилах, причому у 2 з них містилися також рештки вівці, у 2 — великої рогатої худоби. У 27 похованнях виявлено рештки великої рогатої худоби, у 4 з них були також кістки вівці, у 3 похованнях відзначено тільки кістки вівці.

Загалом, на Мамай-горі напутню їжу складали велика рогата худоба (46,5%), вівці (29,2%), коні (21,1%).

У Дунай-Дністровському межиріччі основну частину визначених видів також становить велика рогата худоба (54,3%), дещо менше коней (31,4%), вівці посідають третє місце (14,3%). Таким чином, одержані дані відрізняються від відомих за літературою.

Так, у матеріалах могильників, розглянутих Н. А. Гаврилук, основна частина тварин, яких використовували як напутню їжу, представлена кіньми (41,7%), далі йдуть вівці (32%), а великій рогатій худобі належить тільки 23,8%⁶. Матеріали представлених тут пам'яток, незважаючи на їх локалізацію у різних зонах з різними харчовими ресурсами, демонструють переважання решток великої рогатої худоби, в той час як вживання м'яса коня як напутньої їжі відходить на Мамай-горі на третє місце, а на пам'ятках Одеської області — на друге. Щоправда, заради чистоти досліду, треба відзначити, що для Мамай-гори розраховано відсоткове співвідношення кісткових решток тільки з поховань. Якщо включити до розрахунків знахідки конячих кісток з ровів та насипів курганів (свідчення тризн), то кінь посідає друге місце. Але переважна кількість цієї категорії археозоологічних матеріалів сконцентрована всього у трьох курганах. Основні поховання у них належать особам вищого соціального статусу, ніж основна маса населення, похованого на території могильника. Факт переважання у напутній їжі м'яса коней у багатих похованнях, а у бідних — м'яса великої рогатої худоби, вже відзначався Н. А. Гаврилук⁷. Тобто у даному випадку цілком слушно стверджувати, що ця ознака має соціально-ранжований відтінок та дозволяє говорити про переважання у стаді заможних представників суспільства коней та овець, а у стаді пересічного населення — великої рогатої худоби та овець. Подібний факт добре відомий за етнографічними матеріалами. У світлі даних про різку майнову диференціацію скіфського суспільства у IV ст. до н. е. масове зубожіння населення та перехід частини кочовиків до напівкочового способу життя, закономірно стає зміна видового складу стада у суспільствах напівкочовиків взагалі, що яскраво демонструють не тільки матеріали поселень⁸, але й розглянутих нами могильників.

Суттєві відмінності одержаних нами даних від наявних у літературі свідчать, з одного боку, на ко-

* Висловлюємо вдячність А. В. Гудковій та Л. В. Субботіну за можливість ознайомитися з археозоологічними матеріалами.

ристь висунутого Н. А. Гаврилук положення про існування в Скіфії поряд з напівкочовим господарством кочового скотарства, поширеного на великих просторах відкритого степу⁹, а з іншого — про переважання напівкочового скотарства у Нижньому Подніпров'ї та Нижньому Подунав'ї. Щодо останнього регіону вже підкреслювалося, що ландшафтно-кліматичні умови та харчова база його були більш сприятливі для розведення великої рогатої худоби та непридатні для ведення суто пастушачого господарства¹⁰.

Вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на матеріали Дунай-Дністровського межиріччя. На жаль, цей регіон залишився поза полем зору Н. А. Гаврилук. Хоча нею й були визначені територіальні межі степової Скіфії¹¹, але зосередивши зусилля на аналізі та інтерпретації переважно пам'яток Нижнього Подніпров'я, дослідниця оминула увагою інші райони. Дуже лаконічна характеристика економічного розвитку деяких з них (зокрема Криму, Нижнього Подністров'я, Подоння та районів, що прилягали до грецьких полісів) подано в інших працях¹². Стосовно ж західної периферії Скіфії, відзначивши малопродуктивність її пасовищ і відповідно нечисленність населення, а також у контексті аналізу водних ресурсів, підкресливши значущість річок (Дунаю, Дністра — *Авт.*) як розмежувачів пасовищних територій, дослідниця більше до цього регіону не зверталася.

Розглядаючи Буджацький степ як складову частину Скіфії, відзначимо, що до нинішнього часу тут відомо понад 300 скіфських поховань¹³ (без урахування пам'яток лівобережжя Дністра). Основну кількість їх зафіксовано менш ніж за 10 років польових досліджень, після запровадження М. М. Фокесвим практики розкопок могильників з повністю знівельованими насипами. Це число далеко не повно відбиває ступінь заселеності регіону, через те, що багато пам'яток не розкопано до кінця (яскравий приклад — Дивізія), інші ж відомі тільки за розвідками. Переважна більшість поховань входить до складу могильників, що функціонували тривалий час, і тільки незначне число представлено в поодиноких курганах, розкиданих у степу.

Могильники розташовувалися у пониззях степових річок та в місцях переправ через Дністер та Дунай. Різке зростання густоти населення в IV ст. до н. е. поява могильників родоплемінних груп, концентрація одночасно існуючих кладовищ на незначній відстані одне від одного (5—10 км), є яскравим доказом розмежування пасовищних угідь між окремими колективами та неможливості подальшого існування суто кочового скотарства¹⁴. Чудово усвідомлюючи умовність наведених цифрових даних про видовий склад стада у пам'ятках Буджацького степу, через те, що оброблений матеріал далеко не повний, втім відзначимо, що такий великий відсоток великої рогатої худоби, непридатної для тривалих перекочів, очевидно, не є випадковим і відбиває домінуючу тенденцію у розвитку господарства, а саме, перехід до напівосілого скотарства. Цей процес посилюється до середини IV ст. до н. е. Так, якщо для пам'яток першої половини сторіччя притаманне практично рівне співвідношення кісткових решток та великої рогатої худоби, а іноді й вівці, то для комплексів середини — другої половини IV ст. до н. е. спостерігається явне переважання великої рогатої худоби.

Крім археозоологічних матеріалів додаткові свідчення про перехід скіфів до напівосілого способу життя можна отримати з інших джерел. Зокрема, у пониззях Дунаю відомі безкурганні поховальні комплекси — могильник Ізмаїл, частина поховань з могильника Курчі II¹⁵, більш характерні для осілого населення. На жаль, пам'ятки осілости скіфів у даному регіоні майже не досліджувалися. Проте, на підставі відкриття скіфських стійбищ поблизу с. Етулія та Нагорне, знахідок скіфської кераміки на гетьських пам'ятках Новосельське I, Орловка, Алчедар, Південне, Ханська, Бутучени¹⁶ тощо, можна говорити про осідання як моноетнічних груп скіфів, так і розселення їх упереміш із гетами.

Додатково нагадаємо, що раніше ми вже висловлювали припущення про поступове проникнення гетів у Буджацький степ та осідання у придатних для землеробства долинах степових річок ще в період панування тут скіфів. Це процес збігав з переходом скіфів до напівосілости й був викликаний пошуком взаємовигідних варіантів співіснування та необхідністю інтенсивного використання земель¹⁷. Це положення знайшло підтримку у розробках А. І. Мелюкова¹⁸ та наочно підтверджується при зіставленні карт скіфських¹⁹ та гетьських²⁰ пам'яток.

Тобто, на певному етапі розвитку регіону можна говорити про перехід до комплексного використання природних ресурсів скіфами та гетами з безумовним включенням в цей процес (у прибережній частині) грецьких колоністів.

На закінчення цього історико-господарського екскурсу наведемо низку свідчень давніх авторів, що доповнюють картину занять населення регіону. Всі вони містяться в епізодах, що висвітлюють вторгнення скіфів у Фракію. Як допомогу, що прийшла до скіфського війська названо «землеробів та коневодів»²¹, або жінок, дітей та нестройову юрбу зі стадами віслюків та биків²². Серед трофеїв, взятих Филипом II після перемоги над Атеєм, згадано 20 тис. породистих кобилець²³. Таким чином, ці дані, у сукупності з наведеними вище, також свідчать про комплексний розвиток господарства.

Повертаючись до аналізу археозоологічних матеріалів, відзначимо, що деякі дані про напрямки розвитку скотарства можна отримати і при порівнянні вікового складу стада тварин, м'ясо яких клалося до поховань як напугня йка або вживалося під час тризні.

На Мамай-горі переважають кістки дорослих коней та овець і напівдорослих особин великої рогатої худоби. Деяко іншу картину отримано на пам'ятках Дунай-Дністровського регіону. За абсолютного домінування кісток дорослих коней та овець, для великої рогатої худоби відзначено також в основному кістки дорослих особин (понад 55%). Ці дані показують, що в утриманні стада коней та овець у населення Нижнього Подніпров'я та Дунай-Дністровського регіону спостерігається певна схожість. Стосовно ж великої рогатої худоби, то з певною обережністю можна говорити, що якщо у населення, яке залишило Мамай-гору, переважав м'ясний напрям, то у Дунай-Дністровському межиріччі міг розвиватися ще й м'ясо-молочний. Відзначимо також, що враховуючи вагові характеристики різних видів тварин та відсоткове співвідношення кісткових решток на поселеннях і в похованнях, можна вважати, що вівця у м'ясному раціоні (а, можливо, і в господарстві) скіфів IV ст. до н. е. посідала незначне місце²⁴.

* Повідомлення І. В. Бруяко та В. П. Хахей, за яке висловлюємо їм щиро вдячність.

Простежується також певна тенденція у виборі частин туш, призначених для напугної їжі. Явна перевага надавалася верхній половині лівої передньої кінцівки з лопаткою та частиною ребер.

Таким чином, у похованнях фіксується наступний набір кісток: лопаткова, плечова, променева, літкова та кілька ребер. Даний набір є характерним для всіх видів тварин, що використовувалися як напугна їжа при здійсненні поховань на Мамай-горі. Іноді до могил вміщували інші частини туш — праву передню, задні кінцівки, нижню щелепу. Так, серед великої худоби ліва сторона передньої кінцівки відзначена у 47 випадках, серед коней — у 27, овець — у 33. Сполучення «ліва передня кінцівка» і «огузок» (з фрагментом тазової кістки) відзначено у великій рогатій худобі у 9 випадках, у коней — у 3, овець — у 2. Верхня частина правої передньої кінцівки у великій рогатій худобі та коней зафіксована в 1 випадку, у овець — у 2. Права сторона передньої ноги і тазова частина відзначені тільки один раз у великій рогатій худобі.

У поховальному обряді перерахованих вище могильників Буджацького степу перевагу надавали також лівій стороні туш. Так, кістки лівої передньої кінцівки трапились у 8 випадках у великій рогатій худобі та у 6 — у коней. Кістки лівої задньої кінцівки зафіксовано відповідно у 7 та 2 похованнях.

Серед тварин, які супроводжують похованого, у Нижньому Подунав'ї відзначено коня (3 поховання) та собаку (4 поховання), на Мамай-горі — черепаха, коня та собаку (відповідно 4, 2, 2 поховання).

Для реконструкції фізичного типу коней придатні рештки з поховання 1 кургану 29 могильника Мамай-гора, де на дні вхідної ями повністю зберігся кістяк дорослої, за класифікацією А. А. Браунера²⁵, напівтонконогій кобили. Висота особини у холці — 128,3 см. За градацією В. О. Вітта²⁶, вона належить до малорослих коней. За співвідношенням різних вимірів п'ясткової кістки даний екземпляр був ближчий до коней бігового типу²⁷.

Виміри окремих цілих кісток кінцівок коней з Мамай-гори показують, що у похованні 2 кургану 13 було знайдено рештки коня висотою 128,8 см, у похованні 1 кургану 90 — 131,3 см, обидві особини дорослі. Напівдоросла особина з поховання 1 кургану 95 була напівтонкононою, висотою у холці 129,9 см.

У Нижньому Подунав'ї з п'яти особин коней, зріст у холці яких вдалося обчислити, одна належить до групи дрібних. Висота решти перебуває в межах групи малорослих: 128,9—135,2 см. Одна особина напівтонконога, дві — середньоногі, одна — тонконога.

На жаль, сильна фрагментованість черепів та кісток кінцівок собак з могильників Нижнього Подунав'я не дозволяє виміряти їх.

На Мамай-горі рештки собак зафіксовано у двох випадках: похованні 1 кургану 3 та похованні 3 кургану 5. Обидві особини дорослі. Збереглися черепи з нижніми щелепами та деякі цілі кістки кінцівок. Череп з поховання 1 кургану 3 фрагментований та має сліди перебування у вогні. Виміри черепів наведено у табл. 2. Виміри кісток кінцівок дозволяють обчислити, користуючись коефіцієнтами Кудельки²⁸, висоту особин у холці. Собака з поховання 1 кургану 3 досягала 72,8 см у холці, особина з поховання 3 кургану 5 була помітно нижчою — 59,7 см. Виміри черепів дозволяють стверджувати, що перша собака за типом ближча до борзих, досліджених А. А. Браунером²⁹, тоді як друга за абсолютними та відносними величинами показує певну схожість з невеликими південноруськими вівчарками та черепом «греко-скіфської собаки» з Неаполя Скіфського. Загальна довжина черепа псових борзих, за А. А. Браунером, становить 220—231, основна — 195—227 мм. У дослідженого нами екземпляра з поховання 1 кургану 3 основна довжина сягає 201,6 мм, морфологічна мізкова вісь — 119,7 мм, морфологічна лицьова вісь — 110,7 мм. У псових борзих останні два параметри перебувають у межах 110—128 та 117—132 мм відповідно. Взагалі, у собак і анатомічна, і морфологічна мізкові осі більші, ніж у вовків. Це відбувається, очевидно, внаслідок укорочення лицьової частини черепа. Тільки у борзих собак спостерігаються винятки. За даними деяких інших вимірів, череп з вказаного поховання також виявляє схожість з псовими борзими. Виміри екземпляра з поховання 3 кургану 5 близькі до параметрів невеликих південноруських вівчарок. Так, найбільша довжина черепа в них становить у середньому 233 мм та коливається від 220 до 241 мм. Основна довжина черепа у греко-скіфського собаки з Неаполя Скіфського дорівнює 187 мм, у південноруських вівчарок — коливається у межах 197—212 мм. Показчик Адлерберга для черепа собаки з поховання 3 кургану 5 значно перевищує 20%, що є характерною ознакою вовкоподібних собак.

Археозоологічні матеріали з поховальних комплексів скіфського часу неодноразово притягувались як для реконструкції ідеологічних уявлень скіфів, так і для порівняння їх з віруваннями інших народів³⁰.

Звичай вміщувати до поховань тварин або їхні частини за принципом «частина заміщає ціле» є дуже поширеним у скіфів та бере свій початок у віруваннях давніших народів. Зародження цієї традиції слід віднести до доби каменя (мустье), причому знайдені у похованнях того часу рештки тварин — окремі зуби або щелепи з зубами тощо свідчать про те, що у даному випадку мають місце саме ритуальні підношення³¹.

У досліджених нами колекціях трапились залишки жертвних поховань черепак, коней, собак. Дослідження, присвячене культурі черепак, з використанням матеріалів Мамай-гори нещодавно проведено В. М. Андреевим³².

Важливу роль у поховальних ритуалах багатьох народів з найдавніших часів відіграє кінь³³. Його місце у поховальній практиці скіфів відзначав ще Геродот³⁴. Давні греки вважали цю тварину «гніцем смерті». У колісницю Аїда було запряжено чорних коней, а Гекату часто зображували з кіньською головою. Знайдене у кургані 4 Мамай-гори поховання обезголовленого коня, можливо, пов'язане з його апотропейними функціями. Сенс обезголовлення пояснюється вірою у могутню силу, вміщену в голову коня або собаки, які оберігають небіжчика від злих сил та грабників. Подібні вірування, як відзначає Ш. Бекезі, зберігалися на території Угорщини аж до середньовіччя³⁵. Їх відгомін можна зустріти на Близькому Сході, де жердина з кіньським черепом, що виступає як оберіг, встромляється в землю.

Поховання собак на скіфських некрополях трапляються відносно часто. Звичай ховати собак разом з господарем широко відомий за похованнями скіфів у Нижньому та Середньому Подніпров'ї, Криму, Нижньому Подунав'ї. К. Ф. Смирнов писав про те, що собака супроводжував свого господаря до потойбічного світу як вірний помічник та власність³⁶. У давніх греків собака був атрибутом Гекати

та зображувався на саркофагах як вісник смерті. Душі померлих, за їхніми уявленнями, з'являлися на некрополях у вигляді собак, які супроводжували богиню Гекату³⁷. У римлян охоронниці дому — Лари, що слугували втіленням душ померлих, зображувались одягненими у собачі шкури; їхнім символом був собака, який стояв поряд³⁸.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що археозоологічні матеріали зі скіфських могильників є надзвичайно перспективною джерельною базою для реконструкції багатьох сфер життя скіфського суспільства.

Вони дозволяють уточнити наші уявлення про особливості поховального обряду скіфів, накреслити шляхи пошуку аналогій та розбіжностей ідеологічних уявлень скіфів та інших народів. Першочергове значення кісткові рештки мають для реконструкції фізичного вигляду тварин та визначення видового складу скіфського стада у часі та просторі. Ці дані у сукупності з археологічними та писемними джерелами дають можливість для дослідження економічного розвитку Скіфії взагалі та виділення регіональних особливостей, обумовлених різноманітністю екологічних, політичних, етнічних та інших факторів.

Табл. 1. Рештки тварин зі скіфських могильників *

Вид тварин	Межиріччя Дністра та Дунаю	Мамай-гора
Кінь	160/21	386/62
Велика рогата худоба	82/27	411/88
Вівця	34/9	211/54
Собака	68/6	89/2
Великі копитні, ближче невизначені	-	6/6
Черепашка	-	51/4
Усього	344/63	1154/216

Табл. 2. Виміри черепів собак з Мамай-гори.

Вимір	Кург. 3 пох. 1		Кург. 5 пох. 3	
	мм	%	мм	%
Загальна (тімenna) довжина	-	-	212,5	-
Основна довжина	201,6	100	185,8	100
Морфологічна вісь мізкової частини	119,7	59,37	105,8	56,9
Морфологічна вісь лицьової частини	110,65	54,88	110,2	59,3
Орбітальна довжина лицьової частини	102,0	10,59	96,35	51,85
Довжина піднебіння	111,85	58,77	105,26	56,64
Довжина носового шва	75,8	37,59	74,8	40,26
Довжина носових кісток	-	-	84,9	45,69
Ширина носових спереду	-	-	20,35	10,95
Ширина рила між крайніми різцями	24,25	12,03	26,8	14,26
Ширина морди між іклами	33,8	16,76	40,4	21,74
Ширина морди між Р ₁	32,1	15,92	36,2	19,48
Ширина морди між нижньо-вічковими отворами	37,3	18,5	43,7	23,52
Найбільша ширина морди	62,5	31,02	68,4	36,81
Міжорбітальна відстань	37,45	18,57	41,0	22,1
Ширина лоба	58,4	28,96	55,6	29,92
Найменша відстань за орбітами	44,2	21,92	37,5	20,18
Найбільша ширина черепа	65,0	32,24	70,4	37,89
Вилична ширина	-	-	111,3	59,90
Потилична ширина	-	-	56,4	30,35
Показчик Адлерберга	-	-	-	43,4
Довжина хижацького зуба за коронкою	16,8	-	17,5	-

* У чисельнику — кількість кісток, у знаменнику — кількість особин.

Примітки

¹ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов // СА.— 1987.— № 1; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— С. 13, 14, 32—35, 37, 38, 92—95; Секерская Е. П. Некоторые аспекты изучения фаунистических остатков из погребений (по материалам могильника Нагорное II) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 232, 233; Секерская Е. П. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1992.— Вып. III.— С. 187—191.

² Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов; Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— К., 1995.

³ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов.— С. 21—23.

⁴ Там же.— С. 21.

⁵ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 106, 116.

⁶ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов.— С. 23.— Табл. 1; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт ...— С. 33; Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 81.— Табл. 4.

⁷ Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов.— С. 23; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт ...— С. 33.

⁸ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье.— 1.— К., 1992.— Табл. 3; Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— Табл. 4.

⁹ Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 75, 79, 80, 86, 109, 113, 114.

¹⁰ Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 23; Бруяко И. В. Демография и экономика населения Северо-Западного Причерноморья во второй половине VII — начале III вв. до н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— СПб., 1993.— С. 10, 11.

¹¹ Гаврилюк Н. А. Скотоводство...— С. 18, 34.

¹² Гаврилюк Н. А. Домашнее производство...— С. 93; Гаврилюк Н. А. Еколого-економічний аспект історії степової Скіфії // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 41.

³ Редина Е. Ф. Погребальный обряд скифов Днестро-Дунайских степей Поднепровья и Подунавья // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 26.— Карта; Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э.— Запорожье, 1995.— С. 24.— Рис. 1.

¹⁴ Бруяко И. В. Указ. соч.— С. 10, 11, 16.

¹⁵ Андрух С. И. Указ. соч.— С. 28, 29.

¹⁶ Сальников А. Г. Итоги полевых исследований у с. Пивденное (1960—1962 г.) // МАСП.— 1966.— Вып. 5.— С. 202; Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами // Древние фракийцы в Северном Причерноморье.— М., 1969.— С. 73; Никулицэ И. Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э.— Кишинев, 1987.— С. 102.

¹⁷ Андрух С. И. До питання про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 30, 31; Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия...— С. 69—71.

¹⁸ Мелюкова А. И. К вопросу о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV— начале III в. до н. э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1994.— С. 131; Мелюкова А. И. Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV—III вв. до н. э. // РА.— 1995.— № 1.— С. 29.

¹⁹ Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия...— Рис. 1.

²⁰ Никулицэ И. Т. Указ. соч.— Карта 3.

²¹ Ρολυαεν.— II, 44, I.

²² Frontinus.— II, 4, 20.

²³ Justin.— IX, 2, 16.

²⁴ См. : Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии.— М., 1966.— С. 77; Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— С. 33; Кузьмина Е. Е. Экология степей Евразии и проблема происхождения номадизма. II. Возникновение кочевого скотоводства // ВДИ.— 1997.— № 2.— С. 89.

²⁵ Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений // Записки Общества Сельского хозяйства Южной России.— Херсон, 1916.— Т. 86.— Вып. 1.— С. 107.

²⁶ Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов // СА.— 1952.— Т. XVI.— С. 172, 173.

²⁷ Андреева Е. Г. О строении костей некоторых диких и домашних млекопитающих // Труды лаб. генетики.— 1933.— Вып. 1.— С. 294—296.

²⁸ Чемьртан Г. Д. Собаки энеолита Молдавии // Фауна позднего кайнозоя междуречья Днестр — Прут.— Кишинев, 1989.— С. 22.

²⁹ Браунер А. А. Домашние собаки палеарктики // Записки Одесского общества естествоиспытателей.— 1928.— Т. 44.— С. 335.

³⁰ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 159, 160.

³¹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.

³² Андреев В. Н. О культуре черепахи у скифов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1994.

³³ Die Indogermanen und Pferd. Acten des Internationalen interdisziplinären Kolloquium. Freie Universität Berlin. 1—3 juli 1992.— Budapest, 1994; Georgieva R. Opfergabe von Tieren im thrakischen Bestattungsbrauchtum (Ende des 2. Bis 1. Jahrtausend V. Chr.) // PZ.— 1995.— Bd. 70.— H. 1.— P. 115—135.

³⁴ Herod., IV, 71—72. О значимости лошади в идеологии скифов свидетельствует также эллинский вариант этногонической легенды (Herod., IV, 8—9).

³⁵ Bóronyi S. Eine analogie der arpadengeitlichen ungarischen sitte: aufgespiesste pferdekopfe in nahostlichen dörfem // Mitteilungen des archäologischen instituts der ungarischen akademie der wissenschaften.— 1980.— Bd. 8/9.— P. 161—164.

³⁶ Смирнов К. Ф. Савроматы: ранняя история и культура савроматов.— М., 1964.— С. 102.

³⁷ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.— С. 42.

³⁸ Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии (погребальный обряд).— М., 1984.— С. 163.

Одержано 22.09.97

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО РИМСЬКУ ЗАЛОГУ ТІРИ

В. М. Зубар, Н. О. Сон

Включення античних держав Північного Причорномор'я в орбіту римської політики призвело до того, що в Тірі, Ольвії, Херсонесі, а також в деяких інших пунктах регіону в II — першій половині III ст. було розміщено римські залоги, які формувалися, як свідчать епіграфічні пам'ятки, з підрозділів Ме-зійської армії Римської імперії¹. Однак, крім латинських написів, де згадуються римські військові підрозділи або окремі військовослужбовці, важливим джерелом з питання про римську військову присутність є археологічні матеріали. Це споруди, пов'язані з діяльністю римських військовослужбовців на

території античних центрів Північного Причорномор'я, а також, на жаль, нечисленні пам'ятки матеріальної культури, які можна пов'язати з перебуванням тут римських залог. Тому в даній роботі робиться спроба уточнити атрибуцію так званого будинку римської вексилії та двох бронзових предметів, знайдених під час археологічних досліджень Тіри.

1963 р. на місці римської цитаделі Тіри розкопано фундамент прямокутної в плані споруди (10,6×6,2 м), орієнтованої з північного заходу на південний схід (V) (рис. 1). Стіни цього приміщення зведено на кофілі фундаменту із застосуванням двошарової кладки на пияному розчині. Зовнішній фасад викладено з застосуванням плит великих розмірів у складній орфостатній системі. Товщина стін сягає 0,6 м. Вхід у будинок знаходився в північно-східній стіні.

Під час розкопок цієї пам'ятки зафіксовано уламки амфор, червонолакового та червоноглиняного столового посуду II — першої половини III ст., фрагмент кістяного гребінця, литі скляні гральні жетони, які з'явилися тут разом з римськими солдатами², а також багато залізних предметів, схожих на наконечники списів, та чотирижальні шипи — оборонне озброєння римської армії, яке зокрема використовувалося проти кінноти варварів³. Дах споруди було перекрито черепицею. На 28 II фрагментах, знайдених під час розкопок, було зафіксовано клеймо I Італійського легіону⁴.

Отже в ході археологічних досліджень тут було знайдено речовий матеріал II — другої половини III ст., але на підставі знахідки в заглибленні біля північно-східної стіни, разом із бронзовим брашлетом та ножом (?), денарія часу правління імператора Септимія Севера 209 р., який майже не був у обігу, І. Б. Клейман вважав за можливе відносити зведення цього будинку до кінця II — початку III ст.⁵. Хоча пізніше він цілком слушно зазначив, що ця монета, як і інший матеріал з розкопок, свідчить лише про функціонування споруди в цей час, а його будівництво слід, вірогідно, відносити до більш раннього часу⁶. На підставі знахідок монет часів правління імператорів Валеріана (253—260 рр.) та Галлієна (253—268 рр.), які були виявлені в кладці (приміщення III), що пізніше перекрила будинок V (рис. 1, III), І. Б. Клейман вважав припинення функціонування цього будівельного комплексу часом після 253 р.⁷

Виходячи з характеру будівельних залишків та речових знахідок, насамперед черепиці з клеймами I Італійського легіону, І. Б. Клейман розглядав цей комплекс як один з будинків римської вексилії, що дислокувалася в Тірі з першої чверті II — до середини III ст.⁸. Пізніше дослідник уточнив його призначення зазначаючи, що, скоріш за все, цей будинок використовувався військовослужбовцями вексилії I Італійського легіону як арсенал⁹. Т. Сарновський не погодився з цим висновком і вказав, що характер виявлених знахідок дозволяє бачити в цьому приміщенні виробничі комплекси, пов'язані з римським гарнізоном міста (fabrica)¹⁰.

Однак прийняти такий висновок не можна, адже під час розкопок цієї пам'ятки не було зафіксовано будь-яких залишків ремісничого виробництва. До того ж, його планування не є типовим для виробничих комплексів, зафіксованих у римських військових таборах, де, як правило, був досить великий внутрішній двір, басейн для води та ціла низка інших приміщень¹¹.

Для з'ясування призначення так званого будинку римської вексилії в Тірі слід у першу чергу звернутися, з одного боку, до аналізу того, що відомо про тирську вексилію, а з другого — до споруд, зафіксованих під час розкопок на території більшості римських військових таборів, у першу чергу на лімесах Римської імперії. Адже, незважаючи на певну специфіку, притаманну розміщенню римських військ в античних містах Північного Причорномор'я, тут життя римських солдатів було організовано за певними загальними правилами, які існували в армії Римської імперії. Виходячи з цього, в Тірі, як і в інших місцях дислокації римських збройних сил, повинні були функціонувати схожі за призначенням споруди.

Стационарний римський гарнізон з'явився в Тірі не раніше 116—117 рр. і складався з солдатів V Македонського легіону та допоміжних підрозділів армії Нижньої Мезії. В 60-х рр. II ст. в Тірі дислокувалися військовослужбовці V Македонського, I Італійського та XI Клавдієвого легіонів, а також солдати допоміжних військ (auxilia) на чолі із центуріоном I Італійського легіону. У другій половині II ст., судячи з керамічних клейм, тирська вексилія формувалася на основі I Італійського легіону. Командував нею центуріон, а кількісний склад був нечисленным і, вірогідно, не перевищував однієї — двох сотень військовослужбовців¹². Римські солдати в Тірі, як і в інших місцях дислокації на території Римської імперії, вели будівництво. Про це, зокрема, свідчать будівельні написи на мармурових пли-

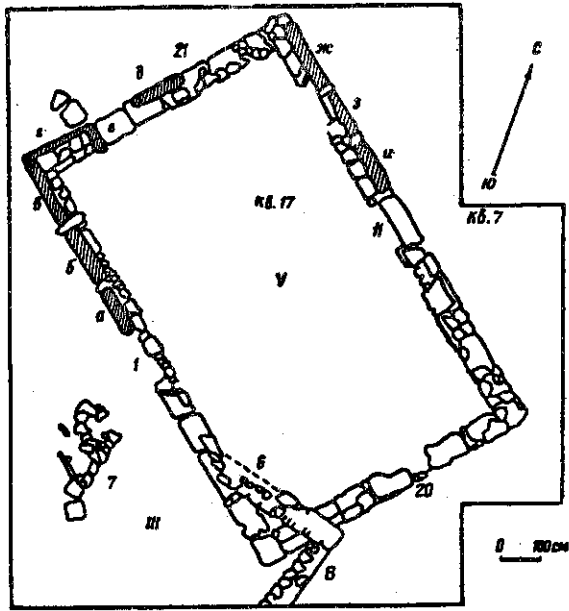

Рис. 1. План так званого будинку тирської вексилії. За І. Б. Клейманом.

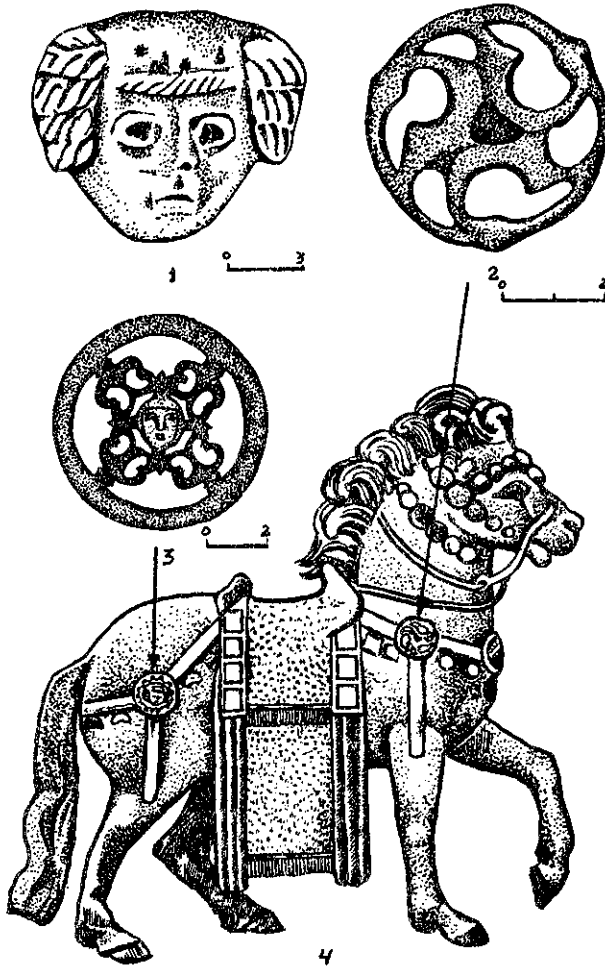

Рис. 2. Предмети спорядження римських кіннотників з розкопок Тіри (1,2) та матеріали до реконструкції їхнього застосування (3,4).

альні приміщення арсеналів, залишки розглянутого тірського будинку слід інтерпретувати саме як склад. На користь цього побіжно свідчить й просте планування будинку, яке має численні аналогії серед складських споруд, розкопаних на території римських військових таборів¹⁸.

Загальновідомо, що на території римської цитаделі Херсонеса, Харакса і в Балаклаві зафіксовані різноманітні споруди, зведені солдатами дислокованих там римських залог. Тому можна припустити, що і в Тірі були ще якісь інші будинки, пов'язані із функціонуванням римської вексиліяції, які ще будуть знайдені під час археологічних досліджень цієї пам'ятки в майбутньому.

У цьому відношенні дуже показова східна стіна споруди висотою до 2 м, зведена на цем'янковому розчині, з невеликою абсидою на захід від круглої оборонної башти. Зважаючи на наявність абсиди, Т. Л. Самойлова та О. О. Россохацький беззастережно інтерпретували цю споруду як християнську базиліку V—VII ст.¹⁹. Однак такий висновок, м'яко кажучи, видається дуже сміливим. Адже, по-перше, дотепер розкопано лише північну стіну споруди, що не дозволяє з огляду на сучасні методичні засади не тільки датувати, але й інтерпретувати увесь будівельний комплекс. По-друге, в Тірі поки що не відомі будь-які матеріали зазначеного часу²⁰, що вже само по собі робить запропоноване датування дуже проблематичним, якщо не сказати хибним. І, нарешті по-третє, використання розчину цем'янки в кладці робить цілком імовірним віднесення цієї стіни, як і всієї ще археологічно не дослідженої споруди, до перших століть н. е.

Наявність невеликої абсиди в суто здогаданому плані дозволяє інтерпретувати віднайдену пам'ятку не як християнський храм, а як принципію римської вексиліяції Тіри. Принципії завжди будувалися в центрі римського військового табору. Це був адміністративний та релігійний центр будь-якого римського укріплення і, виходячи з планів принципії, наприклад, кастелей Фельдберг, Каперсбург, Нідеробібер, Честер, Ламбесіс та деяких інших, в них використовувалися, як архітектурний елемент, невеликі абсиди, що виступали із зовнішнього боку таких споруд. У таких абсидах, зокрема, могли встановлюватися статуї богів, яким вклонялися військовослужбовці, що мешкали у військовому таборі²¹. Аналогічні абсиди також відомі в термах римських військових таборів, як це було, приміром, в кастелі Корбрідж та Заальбург²².

тах та вапняковому фронтоні, які знайдено під час розкопок¹³. До таких споруд й належав комплекс, що отримав назву будинку римської вексиліяції, який і було досліджено 1963 р.

У місцях постійної дислокації римських військ та на території військових таборів, як правило, зводилися: принципія — штаб підрозділу; преторій — будинок його командира; казармені приміщення, де жили солдати; шпиталь (*valetudinarium*); продуктові (*horreum*) та інші складські приміщення, де зберігалось озброєння, інструменти та інший необхідний реманент; лазні, а також деякі інші споруди¹⁴. Під час розкопок римської цитаделі Херсонеса, наприклад, археологічно зафіксовано: будинок преторія (?), фундаменти казарм, житловий будинок «римської посадової особи», терми, басейн та вівтар (?).¹⁵ Причому цікаво, що, як і в переважній більшості римських військових таборів, уздовж 21 куртини були незабудовані площі¹⁶, своєрідний *intervalum*, який полегшував пересування військ уздовж оборонних стін¹⁷.

Характер знахідок, у першу чергу залізних предметів й особливо чотирижальних шипів, в так званому будинку тірської вексиліяції свідчить про те, що він, найімовірніше, використовувався як складське приміщення, де, поряд з озброєнням, зберігався інструмент та інший необхідний солдатам реманент. Враховуючи, що в римських військових таборах не відомі спеціальні приміщення арсеналів, залишки розглянутого тірського будинку слід інтерпретувати саме як склад. На користь цього побіжно свідчить й просте планування будинку, яке має численні аналогії серед складських споруд, розкопаних на території римських військових таборів¹⁸.

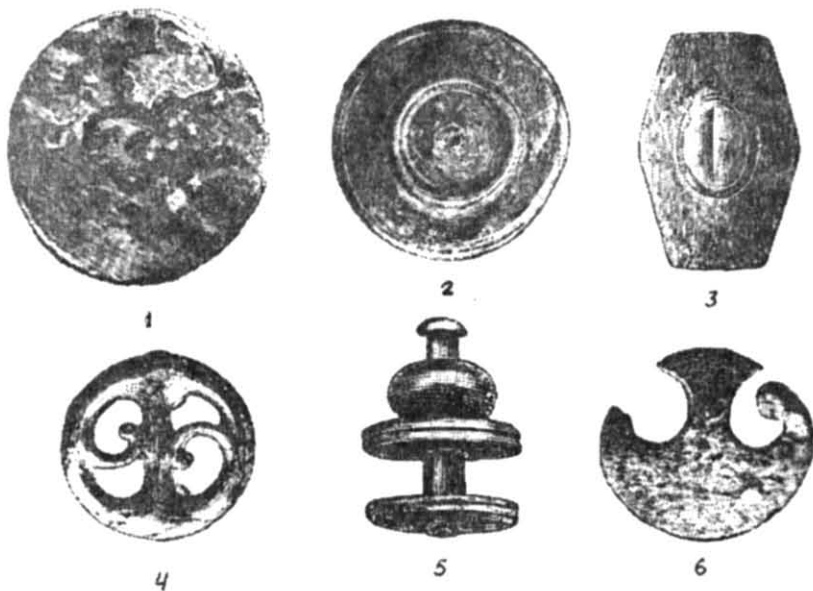

Рис. 3. Бронзові ремінні накладки з Херсонеса. За К. К. Косцюшко-Валюжиничем.

Певне значення для вивчення комплексу питань, пов'язаних з римською залогою Тіри, мають речові знахідки, які траплялися під час розкопок в шарах перших століть н. е. До них, крім чотирижальних шипів, кістяних бутеролой та деяких інших предметів, які вже публікувалися в зв'язку з вивченням римських військових старожитностей Тіри²³, належать дві так звані бронзові прикраси.

Одна з них — кільце діаметром 4,6 см з ажурним переплетенням у середині (рис. 2, 2). Такий орнамент Ю. Ольденштейн називає трубчастим і за походженням вважає близьким до кельтської художньої традиції, що стала популярною в середовищі римських військовослужбовців, у першу чергу в допоміжних підрозділах збройних сил імперії²⁴. Його зовнішня поверхня опукла, а внутрішня — плоска з петлею в центрі. Цю знахідку дослідники цілком слушно інтерпретували як прикрасу кінської зброї, аналогії якій відомі за знахідками в районі м. Тульчі на Нижньому Дунаї та на території Угорщини²⁵ (рис. 2, 4). До цього слід лише додати, що аналогічні накладки та кільця від кінської зброї добре відомі серед знахідок на території римських військових таборів і датуються часом з середини II — до середини III ст.²⁶

Другий предмет видавцями інтерпретувався як бронзова прикраса, яка являла собою пластинку досить грубої роботи з рельєфним зображенням молодого Фавна розмірами 2,7×2,4 см (рис. 2, 1). Із зворотнього боку пластинки є сліди штиря від кріплення. Дослідники припускали, що цією пластинкою було прикрашено замок або скриньку²⁷. Однак, зважаючи на сліди обробки, ця апликація була у вторинному використанні. Тому на підставі аналогій з території Паннонії та інших районів Римської імперії її слід розглядати як центральну частину ажурної бляхи з маскою, що належала кінській зброї, та датувати тим же часом, що й вищезгадану²⁸ (рис. 2, 1, 3, 4).

Аналогічні бляхи різних типів для кріплення ременів нагрудника, підперся або підхвістника неодноразово траплялися під час розкопок військових поховань на території провінції Римської імперії²⁹. Не є винятком і Північне Причорномор'я. Про присутність у складі римської залогої Херсонеса, окрім епіграфічних пам'яток, мабуть, свідчить набір бронзових блях та ремінних накладок, які знайдено в одному з поховань херсонеського некрополя в 1894 р.³⁰ (рис. 3, 1—6). Ці бляхи та накладки знаходять численні аналогії серед речей з розкопок військових таборів на римських лімессах, де вони атрибутовуються як частини поясної гарнітури солдат або прикраси ременів кінської зброї римських допоміжних підрозділів і датуються другою половиною II — першою половиною III ст.³¹

Отже, наведені дані говорять на користь висновку про те, що такі знахідки поза будь-яким сумнівом пов'язані з присутністю в Тірі римських кавалеристів, які були у складі римської вексилії, що дислокувалася в місті упродовж II — першої половини III ст.³² Цей висновок добре узгоджується з даними епіграфічних пам'яток. Адже в написі 116/117 р., який походить з Тіри, серед солдатів, що встановили присвяту своєму командиру, вказаний *eques* (верхник)³³.

Таким чином, дані латинських епіграфічних джерел тепер можуть бути узгоджені з археологічним матеріалом, що походить з розкопок міських шарів Тіри перших століть н. е.

Зараз важко впевнено казати, входили до складу тірської вексилії кавалеристи легіонів чи допоміжних військ³⁴. Але наявність у складі римських залог, дислокованих на території Херсонеса, сучасної Балаклави та Харакса, солдатів I Клікійської, II Луцензівської, I Фракійської та I Сугамбрської когорт, які мали в своєму складі кінноту³⁵, і алі I Агекторігійани³⁶, а також наявність бронзових частин кінської зброї, які знаходять найближчі аналогії серед матеріалів розкопок військових таборів допоміжних підрозділів, дозволяє з певною мірою ризику стверджувати, що для несіння гарнізонної служби в Тірі використовувалися головним чином кавалеристи із складу поки що невідомого підрозділу допоміжних військ Мезійської армії імперії. Адже і в керамічному клеймі на черепиці з назвами трьох римських легіонів, і в одному латинському написі з Тіри згадуються *auxilia*³⁷.

Підсумовуючи, слід наголосити, що зараз залишки так званого будинку тірської вексилляції є всі підстави атрибуувати як складське приміщення та припускати наявність тут якихось інших будівель, пов'язаних із римською залогою II — першої половини III ст., які ще не розкопані, зокрема принципи. Але остаточною відповідь на це важливе питання можна буде отримати після повного та всебічного вивчення приміщення з апсидою, дослідження якого ще не закінчено.

Розглянуті пам'ятки матеріальної культури доповнюють дані епіграфічних джерел і дозволяють з певною мірою вірогідності стверджувати, що при комплектуванні вексилляції Тіри, а втім і римських залог Південно-Західної Таврики, римським військовим командуванням враховувався характер ворога, з яким могли зіткнутися римські військовослужбовці при захисті античних центрів Північного Причорномор'я. Тому до складу римських вексилляцій залучалися не тільки легіонери та піхотинці допоміжних військ, але й кіннотники. А вже у випадку варварського нападу саме вони могли здійснювати контрудари та переслідувати войовничих варварів-кочовиків, які головним чином і загрожували не тільки Тірі, але й іншим античним центрам регіону упродовж II — першої половини III ст.

Примітки

¹ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Северный Понт и Римская империя.— К., 1998.— С. 37—141.

² *Сымонович Э. А.* Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // СА.— 1964.— № 3.— С. 310.

³ Докл. див.: *Клейман И. Б.* Раскопки помещения вексилляции I-го Итальянского легиона в Тире // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 229—238; *Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б.* Раскопки Тире в 1963 и 1965—1976 гг. // Античная Тира и средневековый Белгород.— К., 1979.— С. 40—45; *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира.— К., 1985.— С. 100, 101.

⁴ *Клейман И. Б.* К вопросу о пребывании в Тире I Киликийской когорты // КС ОАМ за 1963 г.— Одесса, 1965.— С. 179—183.

⁵ *Клейман И. Б.* Раскопки помещения вексилляции ...— С. 235; *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 101.

⁶ *Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 44.

⁷ *Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 44; *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 101.

⁸ *Клейман И. Б.* Раскопки помещения вексилляции ...— С. 238.

⁹ *Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 45.

¹⁰ *Sarnowski T.* Das Römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres // Archeologia.— 1988.— Т. 38.— S. 82, 83.

¹¹ *Jonson A.* Römische Kastelle.— Mainz am Rhein, 1990.— S. 204—209.— Abb. 140.

¹² Докл. див.: *Сон Н. А.* Тира римского времени.— К., 1993.— С. 31—41.

¹³ *Сон Н. А.* Новая строительная надпись из Тире // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 60—68; *Сон Н. А.* Тира римского времени.— С. 37.

¹⁴ *Jonson A.* Op. cit.— S. 115—214.

¹⁵ *Антонова И. А.* Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона // Хсб.— 1996.— 8.— С. 10—14; *Антонова И. А.* 15 лет работ в цитадели Херсонеса // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект.— Севастополь, 1997.— С. 7, 8.

¹⁶ Там же.— С. 8.

¹⁷ *Jonson A.* Op. cit.— S. 39.— Abb. 15.

¹⁸ Ibid.— S. 210.— Abb. 142.

¹⁹ *Самойлова Т. Л., Росохацкий А. А.* К вопросу о распространении христианства в Северо-Западном Причерноморье // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1997.— Т. I.— С. 32.

²⁰ *Мезенцева Г. Г., Иваненко И. А.* Открытия в Белгород-Днестровском // АО за 1978 г.— М., 1979.— С. 369, 370; *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV вв.).— К., 1986.— С. 3.

²¹ *Jonson A.* Op. cit.— S. 135.— Abb. 8.— S. 141.— Abb. 92.— S. 151.— Abb. 99; *Vino-*

gradov J. G., Zubar V. M. Die Schola Principalium in Chersonesos // II mar Nero.— 1995/1996.— II.— S. 143.— Abb. 2; *Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А.* Schola principalium в Херсонесе // НЭ.— 1998.— Т. XVI.— С. 74.— Рис. 2, 2—6.

²² *Jonson A.* Op. cit.— S. 242.— Abb. 169.

²³ *Сымонович Э. А.* Игрально-счетные жетоны...— С. 310; *Клейман И. Б.* Раскопки помещения вексилляции...— С. 233.— Рис. 8; *Карышковский П. О., Коцневский А. С.* Античные монеты из раскопок Тирь // Античная Тира и средневековый Белгород.— Киев, 1979.— С. 92, 97, 98; *Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б.* Указ. соч.— Рис. 12; *Черненко Е. В., Зубарь В. М., Сон Н. А.* Бутероль из Тирь // СА.— 1989.— № 2.— С. 250—252; *Сон Н. А.* Тира римского времени.— С. 37, 38; *Сон Н. О., Назаров В. В.* Знахідки римської зброї в Тірі та Ольвії // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 120—123; *Vinogradov Ju. G., Nazarov V. V.* Römische Besatzungstruppen in Olbia Pontica im 1. bis 3 Jh. und ihre Bewaffnung // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten.— Lublin—Marburg, 1994.— S. 106.— Abb. 1, 2, 3.

²⁴ *Oldenstein J.* Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten // Bericht der Römisch-germanischen Kommission.— 1977.— Bd. 57.— S. 203, 206.

²⁵ *Клейман И. Б., Сон Н. А.* Западнопонтійські і провінціально-римські культурно-економічні зв'язки Тирь // МАСП.— К., 1983.— С. 54.— Рис. 5.

²⁶ *Oldenstein J.* Op. cit.— S. 203—207.— Taf. 69.— № 902, 903.

²⁷ *Клейман И. Б., Сон Н. А.* Западнопонтійські і провінціально-римські ...— С. 54.— Рис. 6.

²⁸ *Bunki S.* Az Istoán Kiráby Muzeum gyujtemenye. Romai Kori figurális bronz, ezüst és ólom tárgyak.— Székesfehérvár, 1972.— P. 82.— № 60, 61; *Oldenstein J.* Op. cit.— S. 203—207; Taf. 87.— № 1129—1133.

²⁹ Ср.: *Georgette M. E. C van Boekel.* Roman terracottaorse figurines as a source for the reconstruction of harnessing // Roman Military Equipment: the Sources of Evidence.— Oxford, 1989.— P. 79—87.— Fig. 1—8; *Palágyi S.* Rekonstruktionsmöglichkeiten der Pferdegeschirrfunde aus Pannonien // Roman Military Equipment: the Sources of Evidence.— Oxford, 1989.— P. 126—134.— Abb. 2, 4, 5, 7, 8; *Junkelmann M.* Die Reiter Roms.— Mainz am Rhein, 1992.— Teil III.— S. 76—88.— Abb. 1, 83, 84, 94—96; *Junkelmann M.* Reiter wie Statuen aus Erz.— Mainz am Rhein, 1996.— S. 84—87.— Abb. 182, 185, 186.

³⁰ ОАК за 1894.— СПб., 1896.— С. 68.— Рис. 94—100, могила № 492.

³¹ Порів.: *Oldenstein J.* Op. cit.— S. 137—139, 170, 171—173, 178—184, 186, 187, 226—239.— Taf. 34— № 269—272; Taf. 46.— № 473—489; Taf. 47.— № 490—503; Taf. 56.— № 686—694; Taf. 85.— № 1119, 1120; Taf. 86.— № 1121—1125; Taf. 90.— № 1165.

³² *Сон Н. А.* Тира римского времени.— С. 31—41.

³³ *Карышковский П. О.* Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ.— 1959.— № 3.— С. 117.— № 6.

³⁴ *Сон Н. А.* Тира римского времени.— С. 39.

³⁵ Всі ці когорти (Equitata) мали в своєму складі 800 піхотинців та 256 кавалеристів. Докл. див.: *Davies R.* Cohortes Equitatae // Historia.— 1971.— Vol. 20.— P. 751—763; *Holder P.* Cohortes Equitatae from Augustus to Hadrian // Military illustrated.— 1988.— № 3.— P. 26.

³⁶ Докл. див.: *Зубарь В. М., Антонова И. А., Савеля О. Я.* Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 102—108; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— Киев, 1994.— С. 63; *Зубарь В. М., Сон Н. О.* З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 120—128; *Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновський Т.* Нові латинські написи з храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія.— 1997.— № 4.— С. 67—87; *Zubar V. M.* The stationing of Soldiers from the I Ala Aetectorigiana in Tauris // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.— 1997.— Vol. 4.— № 3.— P. 101—108.

³⁷ *Карышковский П. О.* Материалы...— С. 116, 117.— № 6; *Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 34.— Рис. 13, 3; *Сон Н. А.* Тира римского времени.— С. 33, 34.

Одержано 08.09.98

РЕЦЕНЗІЇ

ARCHEOLOGIA POLSKI
SRODKOWOSCHODNIEJ.—

Lublin — Chelm—Zamosc, 1996.— Т. I.—
1977.— Т. II.

С. С. Березанська, С. П. Сегеда

1996 р. Люблінське відділення Наукового товариства польських археологів започаткувало нове археологічне видання — щорічник «Археологія Центрально-Східної Польщі», головним редактором якого є відомий фахівець-археолог Ян Гурба. Завданням цього видання є надання швидкої якомога повної інформації про археологічні дослідження на теренах п'яти південно-східних воєводств: Б'яльсько-Подляського, Хелмського, Люблінського, Тернобжезького та Замойського, частина котрих межує з Україною. Цьому задуму і підпорядкована структура щорічника, яка відображає широкий спектр археологічного життя окреслених регіонів — від інформації про підсумки розкопок минулого польового сезону і результати досліджень окремих пам'яток до рецензій і хроніки наукових зібрань (конференцій, семінарів тощо). На сьогодні вийшло друком 2 томи цього видання, що дає змогу підвести деякі підсумки.

Загалом, задум безумовно вдався. Почнемо з того, що рецензовані праці мають великий, зручний для читання формат (20×30) і, головне, супроводжуються гарними ілюстраціями, де більша частина знахідок зображена в натуральну величину. Вже ця обставина зумовлює велику інформаційну цінність матеріалів і, незалежно від рівня їхньої інтерпретації, значно розширює джерелознавчу базу археологічних студій даного регіону Польщі. Слід також відзначити і надзвичайну скрупульозність, з якою фіксуються всі, хто брав участь в розкопках, і організації, котрі сприяли їхньому проведенню — те, чого, на жаль, часто бракує іншим виданням.

Зміст обох томів відображає загальний стан археологічної науки в Центрально-Східній Польщі, його плюси та мінуси. Безумовно позитивним є наявність великої кількості фахівців-археологів, значну частину котрих складають випускники Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської. Отже, кафедра польської археології згаданого навчального закладу належним чином відповідає своєму призначенню — підготовці кадрів. З іншого боку, матеріали, вміщені в рецензованих виданнях, свідчать про недостатню кількість масштабних стаціонарних розкопок, підпорядкованих вирішенню конкретних, заздалегідь поставлених завдань.

Природно, що оцінка всіх статей та повідомлень, які дуже відрізняються між собою за розмірами та змістом, — неможлива, та й непотрібна. Тож обмежимося характеристикою найважливіших результатів представлених досліджень. Відзначимо, що, за традицією, матеріали подано в хронологічній послідовності, починаючи з палеоліту і закінчуючи раннім середньовіччям.

Значна частина публікацій, вміщених в обох томах, присвячена культурам шнурової кераміки та тшинецькій, які посідають особливе місце серед старожитностей Південно-Східної Польщі. Заслугує на увагу стаття А. Закостельної та Я. Гурби (т. 1, с. 9—11), що вносить багато нового в дослідження могильників, залишених носіями волинсько-любельської групи пам'яток культури розписної кераміки. Це саме стосується і публікації А. Закостельної, присвяче-

© С. С. БЕРЕЗАНСЬКА, С. П. СЕГЕДА, 1999

ної одному з таких могильників поблизу с. Чижов (т. 2, с. 11—15): розкопаний повністю, він дає змогу реконструювати планування поховань, які відзначаються дуже багатим інвентарем (кераміка, вироби із кременю, кістки, міді тощо).

Цікава інформативна стаття Б. Баргель та Є. Лібери про копальню кременя в Новому Рахові, яка істотно доповнює уявлення про крем'яну індустрію культур шнурової кераміки (т. 2, с. 35—49).

Відзначимо також повідомлення М. Флорека та Х. Тарас про поховальний комплекс тшинецької культури в Дагожові (т. 1, с. 63—65). Вміщені в ньому матеріали наводять на дещо несподівані і не зовсім зрозумілі аналогії з поховальним обрядом білопотоцької групи комарівської культури.

Привертає увагу ґрунтовна стаття С. Чолека, присвячена лужицькій культурі Люблінщини (т. 2, с. 211—226). Очевидно, слід погодитись з думкою автора про безпідставність віднесення всіх пам'яток кінця доби бронзи — початку залізного віку на цій території до даної культури. Це стосується і висновків про культурну своєрідність Люблінщини в 4—5 періодах доби бронзи.

Обидва томи містять нову інформацію про підсумки досліджень пам'яток «масломенчської» групи (II—V ст. н. е.), які тривалий час проводить А. Коковський. Наведені тут дані, безумовно зацікавлять тих фахівців, які вивчають проблему походження та розвитку черняхівської культури.

Цікавою є стаття Ю. Кменцинського про Г. Коссіну (т. 1, с. 157—161), що містить об'єктивний аналіз наукового доробку цього німецького вченого. Автор висловлює негативне ставлення до націоналістичних тенденцій його праць. Разом з тим, він відзначає й позитивні риси його діяльності. Так, Г. Коссіна повніше, ніж інші вчені застосовував міждисциплінарний підхід для висвітлення індоєвропейської проблематики. Зокрема, він широко залучав антропологічні дані.

Що ж до антропологічних матеріалів, вміщених у рецензованих томах, то вони походять з поховальних пам'яток широкого хронологічного діапазону — від доби неоліту до пізнього середньовіччя. Так, В. Козак-Зихман, що вже тривалий час плідно працює на ниві історичної антропології Південно-Східної Польщі, навела підсумки антропологічних досліджень неолітичної людності Люблінщини (т. 1, с. 235—237). За її даними, на сьогодні обстежено кісткові рештки 196 осіб з неолітичних поховань цього регіону, що дало змогу визначити статеві-вікові характеристики, а в багатьох випадках провести краніологічні виміри та визначити зріст. Цікаві висновки містить стаття В. Козак-Зихман та Є. Гауди, присвячена антропологічному вивченню скелетних решток людей з 18 поховань культури розписної кераміки (т. 2, с. 245—253). Попри певну фрагментарність обстежених матеріалів, зумовлену поганою збереженістю кісток, отримані дані мають велике наукове значення, оскільки на сьогодні фізичний тип носіїв цієї культурно-історичної спільноти, вивчений явно недостатньо. Досить детальну, хоча й далеко не повну інформацію про кісткові рештки людей з 16 поховань «масломенчської» групи, отриманих під час розкопок 1994—1995 рр., містить стаття П. Домбровського та Я. Щуровського (т. 1, с. 91—93). Автори зосередили увагу на вивченні статево-вікових характеристик та неметричних ознаках будови черепа. Не можна не відзначити і публікацію М. Римкевіч, присвячену антропологічній характеристиці пізньосередньовічних поховань: так, на черепі 55-річного чоловіка виявлено сліди штучної трепанації, наочне уявлення про яку дає гарно виконана ілюстрація (т. 1, с. 209—211). Уважне ставлення до антропологічних даних, навіть обмежених у кількісному відношенні, є, безумовно, позитивною рисою рецензованих праць.

В обох томах вміщено досить об'ємні матеріали, присвячені 50-річчю кафедри польської археології Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської. Вони включають історичну довідку про діяльність цього, добре знаного в Україні, археологічного осередку (Я. Гурба), а також інформацію про історію та стан досліджень пам'яток доби палеоліту (Є. Лібера), неоліту (Й. Ногай-Хахай), енеоліту (А. Закостельна), неоліту та раннього металу (А. Кошко), епохи бронзи та початку епохи заліза (Х. Тарас), тшинецької культури (С. Березанська), передримської та римської доби (А. Коковський), раннього середньовіччя (В. Шиманський, С. Ночек-Живкова), пізнього середньовіччя та найновіших часів (А. Розвалка). Подано бібліографічний перелік праць, який буде корисним у процесі подальших досліджень пам'яток даних епох.

Високо оцінюючи рецензовані видання, дозволимо собі висловити деякі зауваження.

По-перше, на наш погляд, кожний наступний том доцільно супроводжувати узагальнюючою статтею, де б в стислій формі підводились підсумки щорічних археологічних розкопок у окреслених регіонах Польщі. Очевидно, це міг би зробити головний редактор.

По-друге, враховуючи багатозаровість багатьох археологічних пам'яток, варто ввести в практику подібних видань хронологічний та культурний покажчик. Без такого покажчика багато цінної інформації або губиться в чужих текстах, або їх досить важко знайти.

По-третє, переважна більшість публікацій присвячена пам'яткам тих регіонів, які межують з Україною та Білоруссю. Вони так чи інакше стосуються історико-культурної проблематики Східної Європи. Враховуючи цю обставину, можливо, було б доцільним подавати резюме не тільки англійською, а й принаймні однією із східнослов'янських мов.

Ці зауваження мають характер побажань, котрі жодною мірою не впливають на позитивну оцінку рецензованих праць. Попри багатоплановість публікацій і неоднорідність авторського колективу, вони підготовлені на достатньо високому професійному рівні. Участь молодих дослідників у написанні статей і повідомлень стала хорошою школою для них, а редакційна діяльність упорядників томів сприятиме підготовці майбутньої наукової зміни.

Безсумнівно, українські вчені, яким дуже близька висвітлювана проблематика, з великою зацікавленістю сприймуть появу нового видання своїх польських колег. Побажаємо ж йому довгого життя і постійного вдосконалення.

Одержано 15.07.98.

Пряхин А. Д. МОСОЛОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1993.—Кн. 1.— 108 с., илл.; МОСОЛОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ МЕТАЛЛУРГОВ-ЛИТЕЙЩИКОВ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996.— Кн. 2.— 176 с., илл.

В. В. Отрощенко, Л. А. Черних

У вивченні пам'яток зрубної спільноти сталася помітна подія: монографічно видано найбільше з досліджених поселень — Мосолівське. Селище знаходиться на мисовому виступі лівого берега р. Бітюг в Аннинському р-ні Воронежської обл., тобто практично у географічному центрі поширення пам'яток зрубної спільноти Дніпро-Волзького ареалу. Таке розташування робить Мосолівське поселення пам'яткою реперною, опорною, як для східних, так і західних регіонів спільноти. Виходячи з великого обсягу накопаного матеріалу і необхідності комплексної подачі речей, автор свідомо взяв курс на багатотомне видання пам'ятки. Тож над ним не тяжіло обмеження публікації певною кількістю друкованих аркушів, яке мало місце при виданні аналогічної за тематикою монографії С. С. Березанської¹.

У першій книзі подається історія дослідження (розділ 1), характеристика та

© В. В. ОТРОЩЕНКО, Л. А. ЧЕРНИХ, 1999

інтерпретація культурного шару (розділ 2), опис та реконструкції житлових та господарських споруд (розділ 3), оцінка керамічного комплексу (розділ 4). Останній суттєво доповнюється додатком В. І. Беседіна щодо відносної хронології будівель селища за результатами аналізу кераміки. До розділу 2 вставлено опис одинадцяти поховань, виявлених під час розкопок Мосолівського поселення. Описову частину допомагають сприймати 77 фотознімків, креслеників, графічних таблиць з керамікою. Загалом ми одержали якісне джерело для дослідження багатьох аспектів історії та культури населення зрубної спільноти.

Обсяг стислої рецензії не дозволяє нам охопити широке коло проблем, порушених у двох рецензованих книгах. Тому зосередимо увагу на культурно-хронологічних аспектах першої з них. Звичайно, віднесення Мосолівського поселення до лісостепової зрубної культури заперечень не викликає. Складнішим виглядає питання щодо виділення «мосолівського горизонту старожитності доби пізньої бронзи степової та лісостепової зон Євразії», поставлене у заключній частині книги першої і розгорнуте в окремій статті². А. Д. Пряхін слушно зауважує, що термін «сейминський хронологічний горизонт» не зовсім адекватно відповідає періодизації зрубних пам'яток, і здебільшого стосується раннього їх періоду. Додамо, що поширені у лісовій смузі Євразії пам'ятки сейминсько-турбинського типу (культури) не мають прямого відношення до генезису культур зрубної спільноти. Тому використовувати термін «сейминський» для періодизації зрубних культур так само недоречно, як і поняття «передсабатинівський», «сабатинівський», «білозерський» з огляду на виділення окремих сабатинівської та білозерської культур. Термін «мосолівський», як власне зрубний, тут доречніший. Але ж поселення, за спостереженнями його дослідників, пережило три етапи розвитку, точніше — є три різночасові селища зрубної спільноти кожного разу з іншими житловими та господарськими спорудами. Фактично, Мосолівське поселення віддзеркалює всю історію зрубного населення Лісостепу, яку не можна втиснути в один хронологічний горизонт, як би ми його не називали.

Один з авторів цієї рецензії запропонував для пам'яток зрубної спільноти Лісостепу термін «покровська зрубна культура»³. Епонімом тут виступає Покровський курганний могильник на лівому березі Волги, який репрезентує ранній період розвитку названої культури. Мосолівське поселення, синхронне на ранньому етапі першому періоду покровської культури, своїм основним комплексом відповідає другому (розвиненому) періоду цієї культури. Оскільки воно виступає еталонною побутовою пам'яткою культури, про яку йде мова, то чи не слід долучити компонент «мосолівський» до її назви? Тоді будемо мати покровсько-мосолівську зрубну культуру.

Книга друга є логічним продовженням першої. В ній чільну увагу приділено аналізу матеріалів, пов'язаних з господарською діяльністю мешканців Мосолівського поселення й, перш за все, з металургійним виробництвом. Вражаюча кількість та інформативність знахідок залучають цю пам'ятку до рангу унікальних археологічних об'єктів. Її значення з огляду на вивчення давньої металургії переоцінити важко. Вперше в Європейській зоні степу — лісостепу досліджено ціле селище металургів-ливарників.

Не менш визначною є й загальнометодологічна вага досвіду досліджень, проведених на базі Мосолівського поселення. Вони відбивають якісно новий рівень вивчення поселенських матеріалів та осмислення їх господарсько-виробничого комплексу.

Структурно книга друга починається, як і перша, з історіографічного розділу, де, зокрема, чітко окреслена важливість Доно-Донецького регіону у системі пам'яток зрубної спільноти. Далі подається вичерпна характеристика матеріально-виробничого комплексу поселення, де окремі категорії джерел розглядаються у межах спеціальних розділів, відповідно до їх техніко-технологічної та господарської специфіки: керамічні ливарні форми та метал (розділ 2), плавильні чаші та відходи виробничої діяльності (розділ 3). Кам'яні знаряддя праці (розділ 4), вироби з глини (розділ 5) та кістки (розділ 6). Послідовна структура викладу дозволила авторові не лише здійснити ретельну кількісну характеристику джерел, узгоджену з етапами існування селища, їх морфологічну та функціональну класифікацію, але й деталізувати проблеми реконструкції окремих виробничих циклів. Узагальнююча оцінка вивчених матеріалів (розділ 7, вис-

новки) дозволила А. Д. Пряхіну висловити низку важливих тез щодо характеру техніко-технологічних та господарських процесів у селищі. Найбільш значним є висновок щодо наявності там не лише металоробного (литво та кування), а й металургійного циклів (готування руди до виплавки й саме плавлення металу з руди). Ця теза документується комплексом джерел: наявністю кам'яних знарядь для подрібнення руди, плавильних чаш, частина з яких була пов'язана з процесами плавлення металу з руди, залишків тепло-технічних споруд, характером наявних шлаків тощо. Функціональна належність згаданих знахідок обгрунтована теоретично й доведена експериментально. Такий висновок актуалізує постановку питання щодо джерел надходження руди на Мосолівське поселення, у зв'язку з чим звернено увагу на рудні розробки Донецького кряжу, аналізується характер виробничої орієнтації низки поселень Доно-Донецького регіону (Усове Озеро, Пилипчатине, Іллічівка, Воргесівська гребля, Мельгунове-3 тощо).

Сукупність археологічних фактів засвідчує масштабність розвитку гірничої справи, металургії та металообробки у межах великого територіального культурно-історичного масиву, що дозволяє авторів сформулювати фундаментальне положення щодо виділення західного Доно-Донецького гірничо-металургійного центру (ГМЦ), який існував поряд зі східним Волго-Уральським ГМЦ. Такий висновок докорінно змінює уявлення щодо металовиробництва зрубної культури басейну Сіверського Дінця як периферійного у системі давньої металургії Уралу та Поволжя⁴.

Справедливість саме такої переоцінки виробничого потенціалу Доно-Донецького регіону підтверджується не лише знахідками доби пізньої бронзи, але й численними накопиченими даними щодо розвинутого металовиробництва в матеріалах степових культур Лівобережної України, починаючи з пізньонеолітичної доби.

А. Д. Пряхін також порушує низку складних проблем, пов'язаних з оцінкою форм організації виробничої діяльності. Розв'язання питань щодо характеру спеціалізованої діяльності металургів-ливарників Мосолівського та інших поселень Доно-Донецького ГМЦ, про можливість співставлення у заданому руслі матеріалів різних за рівнем вивченості поселень вимагає, на наш погляд, більш розгорнутої та ґрунтовної аргументації, розробки нових критеріїв реконструкції, зокрема, соціальної структури зрубного суспільства загалом і конкретних поселень як базових соціальних організмів. На часі чітке визначення можливої сфери реалізації продукції металовиробництва. Та, як зазначає сам автор, розглядові цих питань має бути присвячена книга третя мосолівського циклу.

Кілька слів про додатки до рецензованих книг. З усього відчувається, що В. І. Беседін та О. С. Саврасов не просто виконавці конкретних експериментальних досліджень з вивчення відповідно керамічного та бронзоліварного виробництва, а, за великим рахунком, ще й співавтори тривалих досліджень Мосолівського поселення. Що ж до експериментального моделювання, то цей напрямок нині є одним з найперспективніших у вивченні техніко-технологічної структури давніх виробництв й надає реальні підстави для реконструкції організаційних форм виробництва не лише доби пізньої бронзи, а й для осмислення рівнів розвитку металургії та керамічного виробництва попередніх археологічних культур регіону.

Комплексний характер дослідження Мосолівського поселення сприяв залученню до обробки результатів фахівців з різних наукових дисциплін, зокрема й українських вчених⁵. Матеріали цих досліджень опубліковані у різних наукових виданнях ще до виходу рецензованих книг. Можливо, є сенс зібрати ці важкодоступні для широкого загалу публікації й видати їх як додатки у третій чи четвертій книгах про Мосолівське поселення? Адже комплексному вивченню повинна відповідати й комплексна публікація усіх отриманих результатів.

Започаткована ще у 80-ті рр. співпраця з українськими вченими триває й нині в рамках Капітанівського науково-практичного українсько-російського польового семінару (1995—1999 рр.). Одним з напрямків спільних досліджень є вивчення Доно-Донецького ГМЦ.

Отже, розробка проблематики, порушеної у книгах про Мосолівське поселення, триває на ширшій джерельній базі.

Примітки

¹ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.

² Пряхин А. Д. До виділення Мосолівського горизонту доби пізньої бронзи євразійського степу та лісостепу // Археологія.— 1997.— № 3.— С. 49—57.

³ Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. международной конференции.— Запорожье, 1994.— Т. 2.— С. 150—153.

⁴ Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья // МИА.— 1970.— № 172; Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4.— С. 53—82.

⁵ Алексеев В. П., Шепель Е. А. Палеоантропологический материал из позднесрубных погребений на поселении Мосоловка // Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы эпохи бронзы Побитюжья.— Воронеж, 1988.— С. 181—196; Журавлев О. П. Скотоводство у населения донской лесостепной срубной культуры (по остеологическим материалам Мосоловского поселения) // Поселение срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 80—99.

Одержано 28.06.98

Пріцак Омелян. ПОХОДЖЕННЯ РУСІ. СТАРОДАВНІ СКАНДИНАВСЬКІ ДЖЕРЕЛА (КРІМ ІСЛАНДСЬКИХ САГ).— Київ: Обереги, 1997.— Т. 1.— 1080 с.*

В. І. Піоро

Велика наукова праця професора Гарвардського університету Омеляна Прицака — це фундаментальне, багатопланове дослідження з різних важливих питань розвитку євразійських цивілізацій. Чільне місце в роботі займає проблема походження Русі, що й дала назву всій монографії.

Давня дискусія між норманістами та антинорманістами про Русь як державу та її назву, що була започаткована ще в середині XVIII ст., продовжується й досі, але, на думку О. Прицака, проблема ще не вирішена. Для її розв'язання відомий вчений пропонує новий підхід, який немає нічого спільного з патріотично забарвленими деклараціями офіційної вітчизняної науки, але й суттєво відрізняється від вузьколокального підходу Скандинавія — Русь. О. Прицак упевнений, що питання повинно розглядатись невід'ємно від комплексного вивчення процесу розвитку цивілізацій в усій Східній Європі. Вивчення це базується на певній системі поглядів, викладеній автором у розділі «Концепція і методологія» (с. 72—74). Історія, на думку О. Прицака, починається лише з писемного періоду. Період, що вивчається археологією — до історії не відноситься. Це, до речі, й обумовлює відсутність у праці комплексного підходу до джерел (не використовуються археологічні, антропологічні та інші джерела). Хоча, слід відзначити, що розробка писемних джерел виконана на дуже високому професійному рівні. Знання мов надає автору можливість вивчати їх в оригіналі. Разом з тим, по-

© В. І. ПІОРО, 1999

* Переклад з англійської за виданням: *Pritsak Omeljan. The Origin of Rus'. Old Scandinavian Sources Other Than the Sagas.*— Cambridge (Massachusetts), 1981.— Vol. 1.— 926 p.

будувавши методологічну систему поглядів, сформувавши історичні теорії та концепції, О. Пріцак використовує їх чи не як основний доказ, підбираючи під них факти (якщо вдається). Такий підхід до наукової роботи, між іншим, досить поширений у західній історіографії.

Згідно з поглядами О. Пріцака, держава не виникає спонтанно, а «запозичується у народів, у яких вже існує. Переймання такої ідеї народами, які не витворили власної держави, обумовлене розумінням її важливості й доцільності, тому ті народи добровільно віддаються під провід досвідчених навчителів» (с. 31). Звичайно, таке припущення міг зробити дослідник, повністю вільний від марксистських догматів, але зауважимо, що для «розуміння» важливості держави слід досягти необхідного рівня суспільного розвитку, а також мати відповідний менталітет і не дуже агресивних сусідів, що можливо лише теоретично. З цього приводу хотілося б знову процитувати Пріцака: «Навіть через тисячу років, у 1917—1920 рр. більш освічені селянські громади, що жили на споконвічній території Київської Русі, українські селяни так і не відчували необхідності й не знали шляхів створення власної держави» (с. 31).

Не зацикуючись на походженні назви «Русь», О. Пріцак розглядає різні форми державотворення на теренах Європи та Азії. У розділі «Кочові, осілі імперії та купецтво» автор пропонує ввести три терміни: 1) «*officina gentium ... velut vagina nationum*» з «Гетики» Йордана (*Jordan. Get.*, 25); 2) «кочова імперія» і «номадизм»; 3) «морські кочовики», зокрема, вікінги та варяги (с. 75).

Щодо першого терміну, який стосується острова Скандзи (за припущенням Скандинавія), як каже автор — «кузні народів» (у тому числі готів), хотілося б відразу зауважити, що в такому поєднанні вигляді він походить з легендарної частини «Гетики». Повідомлення про прибуття готів на трьох кораблях носить відверто фольклорний характер. По-друге, готи не кочовики, як вважає О. Пріцак. Їх просування з Надвіслянщини в Північне Причорномор'я продовжувалося декілька століть. Створений ними готський союз — політичне утворення. До його складу входили різні племена, які часто виступають у стародавніх авторів під загальною назвою «готи». По-третє, терміни «*gens*» та «*natio*», які О. Пріцак сприймає тільки як один, в основній частині «Гетики» чітко розмежовуються. Словом «*gens*» Йордан завжди називає союз різноетнічних племен — об'єднання різних «*natio*». Разом з тим, якщо він мав на увазі споріднені племена, наприклад, венетів, антів та склавинів, то для всіх разом застосовував тільки термін «*natio*»¹.

Стосовно ж заходу арабської пустелі — «батьківщини» всіх семітських народів, та пустелі Гобі в Монголії, звідки вийшли гуни, тюрки, монголи та тунгузо-маньчжури, запозичений О. Пріцаком термін «*vagina nationum*», мабуть, може застосовуватися. При цьому, враховувати, що перенаселення на теренах кочової Азії в порівнянні з процесами, що відбувалися в середовищі мешканців Балтійського регіону, безумовно, мали різне забарвлення, хоч в їх основі й простежуються схожі економічні та демографічні рушійні сили.

Що ж до причин виникнення осілих та кочових імперій, то О. Пріцак запропонував оригінальну концепцію «засновників». На його думку, стародавня державність, як ми вже зазначали, виникла не як результат внутрішнього структурного розвитку, а була занесена зовні засновниками — професійними воїнами та міжнародними торговцями. Такі штучні концепції існування експортерів державності вже піддавалися ґрунтовній критиці в науковій літературі².

З посиланням на Жоржа Дюмезіля, який реконструював культ «духих юнаків», О. Пріцак звертає увагу на два його варіанти: давньонордичний культ Одіна та давньотюркську релігію Тенґрі, завдяки яким «виникли харизматичні клани (племена воїнів), що претендували на божественне походження, спеціалізувалися в управлінні й веденні війн» (с. 79). На думку О. Пріцака, «професійний... військовий клас постав у II тис. до н. е. як наслідок винайдення нової військової техніки — колісниць» (с. 79), що викликає серйозні заперечення. Наприклад, поява колісниць у війську стародавнього Єгипту дійсно належить до часів завоювання його гіксосами (кінець XVIII—XVII ст. до н. е.). Саме ця техніка була запозичена у завойовників та широко використовувалася в армії Єгипту після його звільнення. Проте і державність, і одна з її основних ознак — професійне військо (хоч і без колісниць) існували в Єгипті ще з кінця IV тис. до н. е.

Отже, версія О. Пріцака може розглядатися лише як окремий приклад й не розповсюджується на історію всіх цивілізацій.

Слід також зауважити, що виникнення інституту професійних воїнів — це наслідок суспільно-економічного розвитку конкретних суспільств, що характеризується появою приватного господарства, міграціями та військовими сутичками, загальною озброєністю народу. Саме в цей період відбувається виділення військової знаті — військових вождів та їхніх дружин, формується відповідна ідеологія та система цінностей. Війна та військовий грабунки стають почесним заняттям. Спираючись на дружини, військові вожді захоплювали владу, наймалися на військову службу до правителів розвинутих держав (наприклад, германці та інші варвари в Римській імперії), підкорювали сусідні народи, очолювали переддержавні та ранні державні утворення й у такий спосіб навіть «розповсюджували» на підкорені народи своє ім'я, що поступово ставало спільним, узагальнюючим, особливо назви в творах давніх авторів (наприклад, «скіфи», «готи», «гуни», «болгари», «франки» і та ж сама «русь»). До речі, прийнятий в науці термін «військова демократія» та його основні ознаки запозичені Ф. Енгельсом у Л. Моргана, і, на наш погляд, не має особливої потреби замінювати його більш новими термінами Ж. Дюмезіля.

Певною мірою це стосується і «міжнародних торговців», які з'явилися внаслідок другого розподілу праці: відокремлення ремесла від сільського господарства та поступового виділення торгівлі. Тому, поява «кланів» професійних воїнів та торговців — це, в першу чергу, результат процесу державотворення, а не навпаки. Звичайно, якщо йдеться про утворення нових імперій, то участь сусідніх імпортерів теоретично можлива. Мабуть саме це й мав на увазі автор, але слід ретельніше пояснювати свої концепції широкому колу читачів, враховуючи, що наша «більшість» вихована на марксизмі. Приміром, залучення для своїх наукових побудовань історії Монгольської імперії слід було б розпочинати не з визначної ролі капіталу мусульманських хорезмських купців у розвитку військового генія Чингис-хана (с. 80), а з аналізу внутрішніх процесів XII — початку XIII ст. — зародження та розвитку кочового феодалізму, виділення нойонтства (кочової військової аристократії), що проходило в безперервних сутичках, постійному підкоренні одних вождів іншими та приєднанні сусідніх племен, що й завершилося проголошенням Темуччина загальномонгольським кааном³. Підґрунтям «обдуманих планів професійних засновників імперій» (якщо такі дійсно існували) обов'язково мав бути відповідний рівень суспільного розвитку того чи іншого народу. Загалом, складається враження, що О. Пріцак занадто захоплюється ідеєю об'єднання професійних воїнів та міжнародних торговців, як рушійною силою державотворчого процесу. Викликає також сумнів його думка, що постійні напади кочовиків на осілі держави були обумовлені, у першу чергу, необхідністю утримувати військовий та бюрократичний апарат. Осілі імперії будімо спеціально не захоплювались, а використовувались для отримання данини. Такою начебто була їхня добре продумана політика. Як один з прикладів наводяться напади половців (с. 85). А чи була у них імперія, і чому б тоді не розпочати з печенігів? Кочові доімперські об'єднання, на думку О. Пріцака, знаходилися на самозабезпеченні (с. 85).

Аналізуючи цю проблему, на наш погляд, слід було б врахувати, що кочові суспільства, так само, як і осілі, проходили процес державотворення. Виділення військових вождів з дружинами («дужих юнаків»), які професійно займалися нападами та грабунком, їм теж було притаманне. Не обов'язково чекати на утворення імперії. До речі, загоны кочовиків були значно мобільнішими від дружин осілих держав. Саме тому останні так страждали від постійних нападів «поганих», спосіб життя яких повинен був відобразитись на менталітеті (а може навпаки?).

Повертаючись до походження Русі, О. Пріцак переходить до проблеми Балтійського регіону. Проте, зупиняючись на вікінгах, походженні їх назви, він знову обминає суспільні процеси, що саме й призвели до появи такого унікального (на перший погляд) явища. Вірний своїй торговій теорії, О. Пріцак обрав найсприятливішу для себе гіпотезу походження терміна «вікінг», і пов'язує його з назвою торговельних пунктів — «vík» (давньоанглійське wík, латинське vicus), натякаючи також на те, що подібні поселення на сході іменувалися персид-

ською мовою «*vag*» (від чого, мабуть, «варяг») (с. 85—90). Однак це тільки одне з припущень, що існують в історичній науці, від якого, до речі, фахівці вже давно відмовилися, зважаючи на той факт, що в скандинавських джерелах, коли йдеться про відбуття воїна в морський грабіжницький похід (на відміну від торгової поїздки) застосовується вираз «*піти* (чи відбути) у *viking*». Тобто, назва «вікінг» означає «морський воїн», «пірат», і далеко не завжди була компліментом⁴. Віднесення вікінгів-варягів (включаючи дружини київських князів Олега та Ігоря) до так званих морських кочовиків, як це робить О. Прицак (с. 85), безумовно, викликає заперечення. Кочовиків від інших народів, у першу чергу, відрізняють за засобами ведення господарства, відмінностями способу життя та побуту. Належність до кочовиків чи осілих — це ознака всього суспільства, а вікінги — лише його представники, військові дружини відповідного ступеню розвитку. Скандинави, які до кінця I тис. н. е. залишалися на своїй батьківщині, були певною мірою ізольовані й дещо відставали в суспільному розвитку. В окремих областях Скандинавії утримувалася навіть родова форма власності, існували великі патріархальні сім'ї. Суспільство ще не було перебудоване за класовим принципом. До X ст. зберігалися основні ознаки військової демократії. Вожді (конунги) та їхні дружини (молоді воїни) утримувалися народом, який знаходився під їх захистом, але часто вони відправлялися за здобиччю за море. Оскільки війни в основному відбувалися на морі, мешканці берегової частини Данії, Швеції та Норвегії поділялися на корабельні округи, які повинні були постачати кораблі⁵. Морські грабіжницькі походи раннього середньовіччя, так само, як свого часу походи готів, герулів, боранів та інших народів у Причорномор'я⁶, були невід'ємною частиною їхнього життя. Складні природні умови Скандинавії — гірський ландшафт — обумовлювали перенаселення й викликали необхідність в освоєнні нових земель в Англії, Ірландії, Північній Франції, на островах Північної Атлантики та навіть у Північній Америці. Переселення теж здійснювалося на кораблях, але й ця форма експансії скандинавів не дає права називати їх морськими кочовиками (так само, приміром, як і стародавніх греків-колоністів).

Доба вікінгів охоплює майже три століття — з кінця VIII до середини чи другої половини XI⁷. Її найвищою формою, своєрідним пережитком військової демократії, тупиковою гілкою в розвитку суспільства, за умов паралельного існування держав, що вже склалися, виступають великі укріплені табори типу легендарного Йомсборга в усті Одера, про який повідомляють середньовічні легенди та саги. Археологами відкрито залишки чотирьох таких таборів у Данії, що підтверджує достовірність свідчення джерел⁸.

Ісландські саги змальовують Йомсборг як велику фортецю, місце перебування общини воїнів віком від 18 до 50 років, в якій підтримувалася сувора дисципліна, і куди не допускалися жінки. Найбільшим соромом для вікінгів був прояв боягузтва чи спроба приховати здобич, яку община ділила між всіма воїнами. За порушення звичаїв виганяли з табору. Організовані у такий спосіб вікінги здійснювали свої зухвалі походи.

Чи не нагадує це, до речі, Запорізьку Січ, зокрема морські походи козаків на чайках (від турецького «шайка» — човен)? На наш погляд, Січ — це своєрідний анахронізм у розвитку суспільства на Русі-Україні, що має глибокі корені. У першу чергу — це і споконвічне проживання частини населення на порубіжжі з кочовим світом, і вимушене порушення об'єктивного процесу розвитку державності внаслідок монголо-татарської навали, зокрема, існування під зверхністю Орди незалежних від будь-якої князівської влади так званих татарських людей з власним самоврядуванням, в якому відродилися додержавні риси⁹. А також, наявність вільного степу в Литовсько-Польську добу та в часи залежності від Московії-Росії. Напевно, слід враховувати і особливості ментальності місцевого населення: волелюбність, зневага до державницького примусу та усвідомленої необхідності.

Дослідники вже звертали увагу на те, що звичай козацького братства січовиків мають багато спільного з деякими положеннями ранньофеодального лицарського кодексу Європи, що походять ще з часів військової демократії¹⁰. Наприклад, кошового отамана, як колись військового вождя, обирали не за походженням, а за особистими якостями. Він вважався першим серед рівних. Козаки, рівні між собою, часто об'єднані побратимством, ставилися до отамана як до

батька. Так само, як і за часів військової демократії, вони виявляли презирство до мирної праці. Війна та грабунок вважалися почесною роботою.

Розглядаючи проблему виникнення Русі, О. Прицак відхиляє скандинавське походження її назви. Натомість, він приєднується до «кельтської» етимології (від кельтського субстратного етноніму Rut(h)eni), яка більше влаштовує його «торгову теорію». На думку О. Прицака, утворити Русь не могло якимсь примітивне племінне об'єднання. Її засновниками мали бути вмілі міжнародні торговці, що володіли навіть торговельним законодавством. Витоки такої корпорації він шукає в південній частині Центральної Франції, поруч з Родезом — в минулому Рутені, в якій мешкали рутени, чия назва могла бути замінена в німецьких діалектах на форму з сибілянтом в кінці кореня: «Ruzz-», «Ruz-», «Russ-», «Rus-» (с. 92). На думку О. Прицака, якимсь уявне торговельне об'єднання Рутенії за посередництвом фризів утворило в Балтійському регіоні товариство «морських кочовиків» (с. 91—96), які з IX ст. виступають в якості вікінгів. Іншими словами, виникнення Балтійської економічної зони пов'язується у О. Прицака з діяльністю фризських та руських (від рутенів-рутів) міжнародних торговців. Саме з Скандинавії об'єднання русів, включаючи вікінгів, проклало торговельні шляхи в Східну Європу. У такий спосіб у IX—XI ст. відбувалося проникнення скандинавів, яке супроводжувалося появою їхніх поселень (Полоцьк, Смоленськ). Конфедерація трьох міст — Старої Ладogi (ести), Білоозера (вепси) та Ізборська (слов'яни-венди) «запросили на управління», тобто визнали владу могутнього фризсько-датського короля Рерика (Рюрика)¹¹ тощо. Звичайно, ця концепція дуже приваблива, але вона зовсім не підкріплюється джерелами. Якщо ж відхилити гіпотетичний сибілянт, то кельтський корінь «Rut-» та скандинавський «rō» — ніякого відношення один до одного не мають. Припущення О. Прицака про вихід уявної Рутенії-Русі на скандинавську торгівлю і далі на схід спирається лише на відомості про відносно розвинуту торгівлю IX—XI ст. в Балтійському регіоні. Проте вона мала свої специфічні риси і була невідривно пов'язана з розбоєм. Лев'ячу долю доходів отримували представники знаті, які контролювали так званий фінський шлях¹². В епоху вікінгів у Скандинавії існували такі значні торговельні центри, як Бірка, Хедебу, Каупана та ін. Певну роль у торговому посередництві дійсно відігравали фризи, пункт яких знаходився в усті Рейну¹³, але де ж відомості про могутню корпорацію з торговельним законодавством, що згодом буцімто утворила державу в Східній Європі? О. Прицак сам визнає, «що ми не маємо прямих свідчень очевидців тих, хто проходив шляхами, що були прокладені завдяки співробітництву фризів, русів та вікінгів» (с. 95). А чи існувало таке? Як достатній доказ автор наводить повідомлення арабського автора IX—початку X ст. Ібн-Хордабдега про «купців руських», який вважав їх «племенем слов'ян», про їхню торгівлю хутром та мечами «з найвіддаленіших кінців Славонії до Кумського моря, ... до моря Джурджана... Інколи ж вони привозять товари на верблюдах в Багдад»¹⁴. Проте поза увагою залишилися твори багатьох інших арабських авторів, без аналізу яких об'єктивне вирішення проблеми Русі не можливе. У першу чергу, привертає увагу той факт, що крім Ібн-Хордабдега, всі інші східні автори відокремлюють русь від слов'ян. Це і Ал-Балхі, і Аль-Масуді, і Аль-Істархі, який свідчить, що «Рус є народ сусідній з Болгарією, між нею та Славонією»¹⁵. Ці руси виступають у Аль-Масуді як «слуги царя хозар»¹⁶. Мабуть, їх слід шукати серед племен, що входили до складу Хозарського каганату. Гардізі ж повідомляє, що руси «ходять війною на слов'ян, обертають їх в рабів, відвозять до хозар і болгар і продають»¹⁷. Мусульманські автори були відносно добре ознайомлені зі східними русами, значно краще, ніж зі слов'янами. Персидський анонім X ст. включає «Слово про край русів та його міста», згідно з яким «це край на схід від слов'ян, печенігів, на південь від нього ріка Рута, на захід від нього слов'яни, на північ — безлюдні землі Півночі, і край цей великий»¹⁸. На карті X ст. Махмуда-ал-Кошгарі Русь позначена на північний захід від Каспійського моря. На карті сицилійського географа Ідрісі, що складена 1154 р. на основі географічних знань мусульманського світу IX—XII ст., позначено дві Русі: одна на Дніпрі, а друга далі на схід, на р. Русія (ймовірно, Сіверський Донець), де за свідченням автора живуть «тюрки, які відомі під назвою Русі»¹⁹. Про русів, як «народ з тюрок, країна їх нездорова поблизу від слов'ян», повідомляє Йаса²⁰. Відомості про те, що ці руси управляються ха-

каном, знаходяться у різних авторів (Ібн-Русте, Гардізі та ін.)²¹. Описання ж поховальних звичаїв русів повністю переконуює, що мова йде про два зовсім різні народи. З одного боку, це повідомлення Ібн-Фадлана про похорон руського купця²², що повністю збігається із скандинавським обрядом поховання в човнах під курганними насипами. Такі поховальні пам'ятки поширені в різних частинах Скандинавії²³. З іншого боку — свідчення Ібн-Русте про обряд у східних русів: «Коли помирає у них хтось з вельможних, то викопують йому могилу у вигляді великого дому і кладуть його туди, і разом з ним кладуть в ту могилу як одяг його, так і браслети золоті, які він носив, далі опускають велику кількість їжі, посудини з питвом і карбовану монету. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку покійника, потім отвір могили закладається...»²⁴. Такий самий звичай фіксують археологи на більшості некрополів салтово-маяцької культури, що була поширена у VIII—X ст. в Подонні та землях, прилеглих до Сіверського Дінця²⁵. Аланська підоснова цього обряду, як і походження більшої частини носіїв салтово-маяцької культури, що були підлеглі хозарам, безперечні. Описані поховання в катакомбах не мають ніякого відношення до підкурганних камерних могил, які, з різною визначеністю їх етнічної приналежності, пов'язуються дослідниками з Руссю Дніпровською²⁶. У тих випадках, коли насип дійсно був присутній, Ібн-Русте це відмічає, зокрема, описуючи поховальні звичаї давніх слов'ян: «... Наступного дня після спалення небіжчика відправляються на місце, де воно проходило, збирають попіл та кладуть його в урну, яку ставлять потім на пагорбі»²⁷. Такі курганні тілоспалення добре відомі дослідникам як один з обрядів роменоборшевської культури²⁸.

Таким чином, не викликає сумніву, що в джерелах згадуються зовсім різні народи, назви яких у сприйнятті, запозиченні та традиційно-літературному відтворенні стародавніми авторами збігалися, хоч, напевно, вони мали зовсім різне походження. Це іранські етно- та топонімічні назви з коренем «рос-» (варіанти: рокс — світлий, рас, ракс, рош, аорс тощо), ареал яких ще з середини I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. охоплював велику частину Південно-Східної Європи, включаючи Північний Кавказ та Північне Причорномор'я²⁹. Назви іранського походження зберігаються і на географічних картах XIII—XVI ст. До таких, напевно, можна віднести «Rossoca», «Rosşa» в Приазов'ї та ін.³⁰. Не виключено також, що етнонім, який трапляється у Йордана Готського (росомони) теж має іранське коріння. Про це красномовно свідчать іранські за походженням імена братів легендарної Сунільди (Jordan. Get., 129): Сар (sar — «голова») та Аммії (ama — «сірий») ³¹. В. В. Седов, слідом за Р. О. Агеєвою та О. М. Трубачовим приєднується до погляду про іранську приналежність етноніму «рос», від якого походить назва «русь»³². Автори ж найпоширенішої у вітчизняній історіографії концепції походження Русі — Б. О. Рібаков, П. П. Толочко та інші дослідники, власне й доводять, що слов'янське етно-політичне об'єднання в Середній Наддніпрянщині одержало загальну назву від імені одного з племен («рос» або «рус»), що увійшло до їхнього союзу племен не пізніше VI ст.³³.

Разом з тим, на наш погляд, не слід виключати й можливу відносну співзвучність назв, що присутні в джерелах різних історичних періодів.

Одним з проявів цього явища, ймовірно, і була так звана Східна Русь арабських авторів, переважно, з аланським населенням³⁴. Віднесення цих «русів» до тюрків у творах Ідрісі, Йаса, Ібн-Хальдуна, мабуть, пов'язане з їх входженням разом з болгарами та гузами до складу Хозарського каганату.

Що стосується іншої Русі — Дніпровської, Київської, чії перші князі (Хелг, Ингвар, Хелга) мали імена скандинавські, за умов відокремлення русів від слов'ян візантійськими авторами X ст. (Константин Багрянородний, Лев Діакон), враховуючи подвійну назву дніпровських порогів руською (давньоскандинавською) та слов'янською мовами (Const. Porph. De adm. imp., 9), то яких би поглядів не дотримувались патріотично налаштовані вітчизняні вчені, привертає увагу повідомлення «Повісті минулих літ» про те, що «от варяг прозвашася Русью, а первое б'бша словене; аще поляне звахуся»³⁵. Поширення імені етносу, що ставав на чолі спільності, на назву всіх народів, які до неї входили, підтверджується, як ми вже зазначали, багатьма прикладами. Засноване у такий спосіб державне утворення в Східній Європі повинно було мати і відповідний устрій. Особливість так званих ранньофеодальних відносин у Київській Русі (зокрема, за пер-

ших князів) полягала в тому, що вони ґрунтувались на збиранні данини з підлеглих слов'янських, а згодом й інших підкорених народів³⁶. Певна відповідність соціальної структури суспільства етнічній дозволяла всім князям Рюриковичам, без споконвічного спадкового володіння якоюсь вотчиною, всюди (в межах держави) сприйматися місцевим населенням як князі або претенденти на князівський престол.

До речі, дослідники вже звертали увагу на те, що держава в Давній Русі уособлювалась з родом Рюриковичів, носіями якої вони й були³⁷.

Скандинавська етимологія назви «русь» видається частині вчених найбільш аргументованою³⁸. У всіх давньогерманських мовах з середини I тис. н. е. існував корінь з першою основою *gōr-*. Значення давньогерманського (у тому числі давньоскандинавського) «*gōrfin*» — «гребля», «весло», «плавання на веслових суднах» могло відобразитись на появі «професійної» самоназви, що й була, приміром, зафіксована у формі західнофінського *Ruotsi/Rootsi* по відношенню до шведів³⁹. Ім'я народу рос (*Rōs*) в греко-візантійській книжковій традиції використовувалося для позначення північних варварів. Ця назва, що мала біблійні традиції (Книга пророка Іезекіля), фонетично співпала з поширеними етно-, топонімами іранського походження і була також застосована для найменування русів Наддніпрянщини, скандинавські корені яких легко визначаються за назвами порогів у Константина Багрянородного. Причому, паралельно, для найменування русів вживалися й такі умовні етноніми, як «тавроскіфи», «таври» та «скіфи» (Leon. Diac. Hist., IV, 6; V, 1, 2; VIII, 4, 8, 9; IX, 6). Показово, що Лев Діакон, згадуючи про батьківщину росів (русів), називав, у тому числі, і Боспор Кімерійський (Leon. Diac. Hist., VI, 8, 10). Тому, певна співзвучність, а інколи навіть ідентичність назв, що традиційно використовувались стародавніми авторами для найменування різних етнокультурних спільностей та територій, не повинна, на наш погляд, слугувати достатньою підставою для їх об'єднання чи пошуку спорідненості та генетичної наступності давніх народів.

Безумовно, до джерел слід ставитись критично, з великою обережністю та об'єктивністю. Не припускається до штучних концепцій, що будуються не стільки на свідченнях джерел, скільки на власних абстрактних теоріях. Наприклад, не створювати концепцію походження Русі відповідно до досить-таки випадкової співзвучності: Рутенія — рутени — руси — Русь.

Яскравим прикладом некомплексного підходу до джерел може бути назва доруського Києва «хозарським укріпленням», яка так безапеляційно застосована О. Пріцаком (с. 99). Для того, щоб уникнути такого визначення, слід звернути увагу, принаймні, на пам'ятки археології. Безпідставна гіпотеза О. Пріцака про хозарське походження Києва була вже піддана всебічній аргументованій критиці в наукових працях П. П. Толочка⁴⁰, тому немає ніякої потреби знову повертатися до неї.

Однак слід відверто визнати, що праця О. Пріцака багатопланова та фундаментальна. Велика кількість питань з різних галузей гуманітарних знань, що в ній розробляються на сучасному рівні (світова міфологія та епіка, скандинавський фольклор, географічна та історична література, пам'ятки епіграфіки та стародавнього права та ін.) підкреслюють її актуальність. Навіть концепція походження Русі, що викликає ряд зауважень, розглядається на широкому матеріалі і, безперечно, має право на існування. Зокрема, у зв'язку з декларацією норманського походження Русі «Повістю минулих літ», привертає увагу наведений О. Пріцаком переклад з давньоскандинавської мови імен конунгів Аскольда (*Haskuldz* — «сіроголовий» — тобто сірий, як вовк) та Дира (*dyr* — «тварина», «звір», «дикий звір» чи «олень») (с. 229, 230).

Не викликає сумніву, що поява нової, оригінальної розробки дуже важливої проблеми повинна спонукати дослідників, як прихильників так і завзятих противників пресловутої «норманської теорії» до її об'єктивного остаточного вирішення шляхом пошуку по-справжньому наукового консенсусу.

Примітки

¹ Беркович М. С. «История готов» Иордана как источник по истории этнического развития готов Причерноморья // ЗОАО.— Т. 2 (35).— Одесса, 1967.— С. 116—119.

² Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 100, 104, 105.

³ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение.— М.—Л., 1950.— С. 35—56.

⁴ Гуревич А. Я. Походы викингов.— М., 1965.— С. 80.

⁵ Там же.— С. 27. Приблизно те саме (будівництво моноксилів слов'янами для русів) спостерігаємо і в Київській Русі (див.: *Константин Багрянородний. Об управлении империей.*— М., 1991.— С. 45).

⁶ Ременников А. М. Борьба племён Северного Причерноморья с Римом.— М., 1954. — 148 с.; Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.— С. 82—103.

⁷ Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 65.

⁸ Там же.— С. 66—77.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1993.— Т. 3.— С. 154—183.

¹⁰ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 165, 166, 172, 173, 178, 179.

¹¹ Розглядаючи погляд О. Прицака на походження Рюрика-Рерика, необхідно звернути увагу на значно конструктивнішу точку зору вчених, що аргументована останнім часом на новому рівні, з використанням даних лінгвістики та археології, про зв'язки Північної Русі з південнобалтійськими слов'янами (див.: Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 21; Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 111, 112).

¹² Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 30, 31.

¹³ Там же.— С. 46.

¹⁴ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— Т. 2.— М., 1967.— С. 84.

¹⁵ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.— СПб., 1870.— С. 275; Березовець Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія.— К., 1970.— Т. 24.— С. 65.

¹⁶ Гаркави А. Я. Указ. соч.— С. 130.

¹⁷ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 62; Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 66.

¹⁸ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 108; Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 66.

¹⁹ Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 67. До речі, аргументоване спростування П. П. Толочком тези О. Прицака про існування так званого соціального центру держави, що мігрував (див.: Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 103), на наш погляд, може бути теоретичним підґрунтям для постановки питання про існування двох окремих, самостійних державних утворень з ідентичною в джерелах назвою.

²⁰ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 80.

²¹ Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 67, 68.

²² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу.— М.—Л., 1939.— С. 80—83.

²³ Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 159.

²⁴ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 100; Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 69.

²⁵ *Плетнёва С. А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) // МИА.— 1967.— № 24.— С. 71—91.

²⁶ *Толочко П. П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— К., 1990.— С. 117, 118; *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.— К., 1990.— С. 22—24; *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—X веков.— Смоленск—Москва, 1995.— С. 97, 98; *Андрощук Ф. О.* Ранні етапи формування давньоруської культури у межириччі Дніпра та Десни (IX— середина X ст.).— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1997.— С. 9.

²⁷ *Ибн-Русте.* Книги драгоценных сокровищ // Хрестоматия по истории СССР.— Т. 1.— М., 1949.— С. 41.

²⁸ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 278.

²⁹ *Толстов С. П.* Из предистории Руси (палеоэтнографические этюды) // СЭ.— 1947.— № 6/7.— С. 39—59; *Талис Д. Л.* Росы в Крыму // СА.— 1974.— № 3.— С. 87—99.

³⁰ *Талис Д. Л.* Указ. соч.— С. 88.

³¹ *Стрижак О. С.* Етнонімія Птоломеевої Сарматії.— К., 1991.— С. 79.

³² *Седов В. В.* Славяне в древности.— М., 1994.— С. 278, 279; *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий.— М., 1990.— С. 116—153; *Трубачев О. Н.* К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— М., 1993.

³³ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 285; *Толочко П. П.* Київська Русь.— К., 1996.— С. 27, 28; *Толочко П. П.* Основные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 103.

³⁴ *Березовець Д. Т.* Вказ. праця.— С. 59—74.

³⁵ ПВЛ.— М.—Л., 1950.— Ч. 1.— С. 23.

³⁶ *Довженко В. И.* О некоторых особенностях феодализма в Киевской Руси // Исследования по истории славянских и балканских народов.— М., 1972.— С. 92—106.

³⁷ *Толочко О. П.* Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediavelia Ukrainica: ментальність та історія ідей.*— К., 1995.— Т. 3.— С. 17—46.

³⁸ Див. наприклад: *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 225, 226.

³⁹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Комментарий.— С. 297, 298.

⁴⁰ *Толочко П. П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 104—108; *Толочко П. П.* Київська Русь.— С. 35—39.

Одержано 29.04.98.

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

У липні 1998 р. у залах Археологічного музею Інституту археології Національної АН України відкрилася виставка, присвячена роботам спільної експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства. В експозиції представлено найбільш цікаві знахідки, що походять з розкопок Більського городища — найбільшого в Європі. Зокрема, унікальна майстерня, де провадилася обробка кістки та рогів, колекція кераміки та озброєння з курганів. Надзвичайне враження залишається від фотографій оборонних споруд цієї унікальної пам'ятки.

Слід зауважити, що багаторічна діяльність експедиції є лише часткою довготривалого та розгалуженого співробітництва українських та німецьких науковців, яке, за загальним визнанням, є одним з найважливіших прикладів взаємодії вчених різних країн у сфері гуманітарної науки.

Це співробітництво тісно пов'язане з іменем іноземного члена НАН України, професора Гамбурзького університету (ФРН) Ренати Ролле. Уперше вона приїхала до Києва 1967 р. для стажування в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка та Інституті археології, а вже через кілька років почала працювати у складі скіфських новобудовних експедицій.

Під впливом відомих українських археологів Л. М. Славина та О. І. Тереножкіна молода дослідниця назавжди визначила напрямок своїх наукових інтересів — археологія раннього залізного віку, зокрема скіфологія. Скіфам вона присвятила свої кандидатську і докторську дисертації.

Ренаті Ролле пощастило працювати на розкопках найбільш визначних скіфських курганів — Мордвинівських, Жовтокам'янки, Товстої Могили, цілої низки рядових скіфських пам'яток.

Поступово окреслювалася думка про необхідність вибору об'єкта для спільних розкопок на території України. Думки повернулися до Чортомлика. Адже його попередні розкопки не призвели до повного дослідження насипу кургану та підкурганної поверхні. До речі, поруч знаходився Орджонікідзівський гірничо-збагачувальний комбінат, що мав міцну виробничу базу важкої техніки для розробки ґрунтів, кадри досвідчених робітників.

Спільна експедиція під керівництвом Б. М. Мозолецького з українського боку та Р. Ролле з німецького, почала розкопки Чортомлика 1981 р. У 1983 р. роботи були поновлені. З українського боку їх уже очолював В. Ю. Мурзін. Експедиція працює у рамках Договору про співробітництво між Академіями наук СРСР та УРСР і Німецьким науково-дослідним товариством (Бонн). Для її плідної роботи багато зробила відповідальний працівник німецького наукового товариства доктор Доріс Шенк.

Упродовж кількох польових сезонів було повністю завершено дослідження Чортомлика (1986 р.), розкопано понад 50 курганів Чортомлицького курганного поля.

Основну увагу дослідники приділяли максимально ретельному дослідженню величезних останців Чортомлика, залишкам унікальної стіни-кренциди, що оточувала курганний насип. Нові розкопки збагатили уявлення про особливості будівництва та структури насипів царських курганів. Усе це зробило Чортомлик еталоною пам'яткою, дослідженою на рівні сучасних вимог.

Після завершення розкопок про цю видатну пам'ятку Великої Скіфії було підготовлено монографічне дослідження російською та німецькою мовами, де крім нових даних були використані матеріали досліджень І. Є. Забеліна середини минулого століття та відомих лише фрагментарно безцінний речовий матеріал, що зберігається у Державному Ермітажі (опрацьований А. Ю. Алексєєвим). Уперше в археології відбулося комплексне видання матеріалів скіфського царського кургану із залученням багатьох фахівців — представників різних наук¹. Про це свідчить хоча б кількість додатків у виданнях. Слід зазначити, що німецькомовний варіант не є прямим перекладом з російського, він дещо більший і включає нові розділи.

Відзначимо, що українсько-німецьке співробітництво не обмежувалося територією України. Упродовж сезонів 1983—1986 рр. у ФРН провадилися розкопки стародавнього міста кінця VII—XIII ст. Старигард-Ольденбург, у яких брали участь українські вчені, зокрема І. І. Артеменко, П. П. Толочко, В. Д. Баран, І. І. Мовчан. За підсумками досліджень видано велику монографію².

У межах Договору між українською та німецькою сторонами було підготовлено та успішно проведено у м. Шлезвіг (Північна Німеччина) велику виставку «Золото Степу». Уперше за кордонами України у таких значних розмірах демонструвалися скарби, знайдені на території нашої держави. Під час роботи виставки фахівці-археологи України, Росії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Румунії та Англії провели наукову конференцію. Виставка набула загальноєвропейського значення. Чудовий каталог, виданий українською та німецькою мовами включав не лише опис речей, що експонувалися, а й статті з основних проблем археології та стародавньої історії України³.

Починаючи з 1992 р. спільна Українсько-Німецька експедиція провадить планомірні розкопки на території Лівобережного Лісостепу. Об'єктом дослідження стало унікальне Більське городище, загальна довжина оборонних споруд якого понад 34 км. Експедиція провадить розкопки зольників, інтенсивні розвідкові роботи, досліджує курганні могильники, розширює існуючі уявлення про характер заселеності Великого городища та його округи. Уточнюється план та топографія усього Великого городища та менших, що входять до його складу.

Доброю традицією стало оперативне видання звітів про роботу експедиції⁴.

Загалом кількість праць, де висвітлюються спільні дослідження археологів України та Німеччини, налічує кілька десятків.

Помітною подією в археології стало видання словника археологічних термінів п'ятьма мовами — українською, російською, білоруською, німецькою та англійською (автори Р. Ролле та П. П. Толочко)⁵.

Спільна робота археологів України та Німеччини триває. Побажаємо їм нових відкриттів!

С. В. Черненко

Примітки

¹ Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschevsitz des frühen Mittelalters in Ostholstein. Neumünster.—1991.

² Алексеев А. А., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— 410 с.; Rolle Renate, Murzin Vjatčeslav Yu., Alekseen Andrey Jr. Königskurgan Čertomlyk.— Hamburger Forchuugen zur Archeologic Br. 1, 1997.

³ Gold der Steppe Archäologie der Ukraine.—Schleswig, 1991.— 439 s.; Золото Степу. Археологія України / Авт. і упоряд. П. П. Толочко, В. Ю. Мурзін.— Шлезвіг, 1991.— 440 с.

⁴ Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 1996 г.— К., 1997.— 23 с.; Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции в 1997 г.— К., 1997.— 22 с.

⁵ Rolle Renate, Toločko Petro in Zusammenarbeit mit Nadežda Gavriljuk und Nina Schleip-Andraschko.—Archäologisches Wörterbuch Deutsch-Russisch-Ukrainisch-Weißrussisch-Englisch-Lit.— 1998.

Одержано 27.04.99

СПІЛЬНА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВИСТАВКА В КРАКІВСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ

12 березня 1999 р. в найстарішому археологічному музеї Польщі — Краківському — в урочистій обстановці відкрилась виставка «Тутанхамон українських степів», присвячена матеріалам, виявленим на території України в усипальниці скифської знаті — Великому Рижанівському кургані.

Відкриття даної виставки було одним з підсумків виконання міжнародної Українсько-Польської науково-дослідницької програми, над якою протягом кількох років працювали представники Інституту археології НАН України, Інституту археології Ягелонського університету за участю Краківського археологічного музею. Вказана програма передбачала: археологічне вивчення Великого Рижанівського кургану та його оточення зусиллями спільної Українсько-Польської археологічної експедиції (керівники — С. А. Скорий та Я. Хохоровські); відновлення зовнішнього вигляду згаданої поховальної пам'ятки (тобто повторне зведення за допомогою механізмів насипу) з метою збереження історичного ландшафту межиріччя Гнилого та Гірського Тікича, де розташовувався курган; ознайомлення широкій громадськості з результатами розкопок українських та польських археологів шляхом проведення спеціальної виставки; монографічне видання матеріалів Великого Рижанівського кургану.

Необхідно коротко нагадати, що вперше роботи на кургані у с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської області провадилися ще у 80-х рр. ХІХ ст. і пов'язані з іменами польських дослідників

© Д. Н. КОЗАК, С. А. СКОРИЙ, 1999

«Археологія», № 3, 1999 р.

139

Рис. 1. Директор Інституту археології Ягелонського університету доктор Я. Хохоровські розміщує оригінальні знахідки в моделі центральної могили Великого Рижанівського кургану.

Ю. Талько-Гринцевича (пізніше професора антропології Ягелонського університету), Г. Оссовського, геолога і археолога, представника Академії мистецтв у Кракові, а також Д. Самоквасова — відомого російського археолога, члена імператорської Археологічної комісії. 1887 р. Г. Оссовський дослідив бокове непогробовану могилу, що містила рештки молодої знатної скіф'янки, ймовірно жриці, які супроводжувалися численними речами, в тому числі виконаними з золота і срібла. Тепер ці знахідки складають одну з найцінніших колекцій Краківського археологічного музею.

Створена 1995 р. Українсько-Польська археологічна експедиція за чотири польових сезони

(1995—1998 рр.) провела повне дослідження Великого Рижанівського кургану, в якому виявила та розкопала ще одну, центральну могилу, де був похований, очевидно, один з провінційних вождів північнопричорноморської Скіфії. На щастя, як і бокове поховання, центральна могила виявилась непогробованою. Попередньо її можна датувати першою чвертю III ст. до н. е.

Таким чином, Великий Рижанівський курган певною мірою є унікальною поховальною пам'яткою, майже єдиним цілком збереженим курганом скіфської аристократії з числа розкопаних дослідниками за останні більш ніж сто років. Ця обставина робить його особливо цінним джерелом для вивчення різних аспектів скіфської історії пізнього періоду.

Проведенню археологічної виставки в Кракові передувала велика, різноманітна та копітка робота. Це стосується, в першу чергу, реставрації численних знахідок, більшість з яких були пошкоджені. Реставрацію частини виробів виконали українські фахівці, співробітники Інституту археології НАН України Д. Недопако, М. Горнікова (бронзові казани, вістря стріл), А. Шиянова (античні амфори), а також співробітник Музею декоративного мистецтва при Києво-Печерській лаврі Т. Бабенко (рештки унікальної тканини, знайдені в одному з казанів). Необхідно згадати і ювеліра В. Вікнча, художника-кераміста А. Бойко, які відновили посудину для пиття — ритон за графічною реконструкцією, запропонованою С. Скорим та Я. Хохоровські.

Однак більшість знахідок (насамперед, предмети з бронзи, заліза, коштовних металів) приводила у належний експозиційний стан група реставраторів Краківського археологічного музею на чолі з відомим фахівцем доктором Е. Носек. Особливо трудомістким виявився процес відновлення бронзових посудин: етруської сітули і лутерія, які були знайдені в дуже поганому стані.

Сценарій виставки (автори Я. Хохоровські, С. Скорий, Я. Ридзевські) передбачав декілька рівнів подання інформації. У першому виставковому залі на стендах і у вітринах наводилися короткі відомості про скіфи, основні події скіфської історії, історії дослідження Великого Рижанівського кургану. Тут можна було побачити портрети Ю. Талько-Гринцевича, Г. Оссовського, Д. Самоквасова, оригінальні документи, що стосуються їх робіт у Рижанівці, перші наукові праці, присвячені цій пам'ятці. На великих якісно виконаних кольорових фотопаншетах відображено хід розкопок пам'ятки Українсько-Польською експедицією у 1995—1998 рр., а також у двох вітринах представлено наукові журнали з попередніми публікаціями, зразки різноманітної друкованої продукції, що інформувала у свій час широку громадськість про відкриття в Великому Рижанівському кургані. Основну частину площі другого виставкового залу займали майстерно виконані моделі центральної та бокової могил кургану, з розміщеними в кожній з них людськими кістками, кістками тварин, численними оригінальними речами, що супроводжували знатних скіфів, а також пластикові копії золотих та срібних предметів. Іншими словами, автори сценарію виставки, дослідники кургану прагнули створити для відвідувачів ту атмосферу, імітувати ту ситуацію, з якою вони зіткнулися під час розкопок скіфських гробниць. З метою посилення «ефекту присутності» одна зі стін залу була декорована під центральний профіль кургану (в натуральну величину) з показом структури насипу, глиняних викидів центральної могили, а на іншій — представлено панно з досить реалістичним зображенням мальовничої ділянки Українського Лісоstepу в районі Великого Рижанівського кургану. Вказані декоративні роботи виконані колективом художників Краківського археологічного музею під керівництвом В. Савича. В цьому ж залі, у трьох спеціальних вітринах, представлено на манекенах модельні реконструкції парадного одягу молодої скіф'янки з бокового поховання (автор реконструкції Л. Ключок, доповнення — С. Скорого, Я. Хохоровські), костюм знатного скіфа, а також парадний жіночий головний убір з центральної могили (автори реконструкції Я. Хохоровські, С. Скорий). Особливо ефектно виглядає жіноче вбрання, прикрашене численними золотими аплікаціями. Виконання вказаного одягу здійснено художником музею М. Савич. У цих же вітринах виставлено оригінальні предмети з золота та срібла.

До відкриття виставки Краківський археологічний музей опублікував на польській та англій-

Рис. 2. На відкритті виставки: (зліва направо) заст. директора Інституту археології НАНУ, д. і. н. Д. Козак, керівник міжнародної експедиції (з українського боку) д. і. н. С. Скорий, президент Промислово-торговельного банку в Кракові пані Х. Перонкевич, директор Інституту археології НАНУ, академік НАН України П. Толочко.

ській мовах яскраво оформлений путівник (автори Я. Хохоровські, С. Скорий, Я. Ридзевські), що надає основну інформацію про Великий Рижанівський курган та присвячену йому виставку.

На урочистому відкритті виставки були присутні близько 600 чоловік, в тому числі — представники владних структур Кракова (воєвода, маршалок), фінансово-промислової еліти (президент Промислово-торговельного банку, головного спонсора виставки), наукової, художньої інтелігенції. У числі почесних гостей був генеральний консул України в Кракові З. Куравський.

Інститут археології НАН України представляли директор, академік П. Толочко, заст. директора д. і. н. Д. Козак, завідувач відділу скіфо-сарматської археології д. і. н. В. Мурзін, провідний науковий співробітник, керівник Українсько-Польської експедиції (з українського боку) д. і. н. С. Скорий.

Відвідали виставку і спеціалісти інших археологічних центрів України: старший науковий співробітник Археологічної інспекції відділу культури Черкаської облдержадміністрації, учасник Українсько-Польської експедиції В. Григор'єв, директор Одеського археологічного музею к. і. н. В. Ванчугів, його заступник к. і. н. С. Охотніков, співробітник цього музею С. Редіна, а також гості з Німеччини — професор Гамбурзького університету Р. Ролле і Росії — науковий співробітник дирекції Державного Ермітажу к. і. н. В. Зуєв.

У ряді виступів на відкритті виставки — академіка П. Толочка, директора Краківського музею, доктора Я. Ридзевські, президента промислово-торговельного банку Х. Перонкевич та інших — прозвучала думка про необхідність розвитку співробітництва українських та польських вчених в області гуманітарних наук і археології зокрема, створення та реалізації сумісних науково-дослідних проєктів, які, як свідчать підсумки робіт в Рижанівці, досить перспективні.

Протягом кількох днів біля входу до Краківського археологічного музею ми спостерігали довгі черги, які свідчать про великий інтерес поляків до стародавньої історії нашої країни.

Д. Н. Козак, С. А. Скорий

Примітки

¹ Попередню публікацію матеріалів центральної могили Великого Рижанівського кургану див.: *Chochorowski J., Skoryj S., Grigor'ev V., Rydzewski J. Centralny pochówek Wielkiego Kurganu Ryzanowskiego // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — 1997. — Т. XVIII. — С. 77—92; Скорий С. А., Хохоровські Я., Григор'єв В., Ридзевські Я. Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 94—105.*

Одержано 08.06.99.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

ДО 80-річчя
ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

26 жовтня 1999 р. виповнилося 80 років одному з найстаріших вітчизняних вчених, провідному фахівцю в галузі первісної археології, доктору історичних наук, професору і лауреату Державної премії України — Дмитру Яковичу Телегіну.

Дмитро Якович народився в с. Плисове Зміївського району, що на Харківщині в селянській сім'ї. Після закінчення семирічної школи і річних курсів учителів він розпочав свою трудову діяльність у 1936 р. на педагогічній ниві у початкових сільських школах Донеччини. Наприкінці тридцятих років Дмитро Якович закінчив історичний факультет Слов'янського вчительського інституту і початок війни зустрів на посаді директора школи с. Красного.

З листопада 1941 по 1946 рр. — служить у лавах Радянської армії. Війну Дмитро Якович закінчив у Східній Пруссії і за участь у бойових діях був нагороджений медалями та орденами СРСР.

Після демобілізації Дмитро Якович Телегін вступає на історичний факультет Чернівецького університету, а після його закінчення — до аспірантури Інституту археології АН УРСР під керівництвом акаде-

міка П. П. Єфименка. Ним була підготовлена і успішно захищена у 1953 р. кандидатська дисертація «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дінці».

З 1958 р. наукова доля Дмитра Яковича була неподільно пов'язана із Інститутом археології АН УРСР, де він розпочав трудову діяльність у відділі первісної археології на посаді молодшого наукового співробітника і вже через десять років очолив цей підрозділ.

1967 р. Д. Я. Телегін успішно захистив докторську дисертацію на тему «Дніпро-донецька неолітична культура», а 1978 р. за успіхи на ниві підготовки наукових кадрів України, Білорусії та Молдавії йому було присуджено наукове звання професора.

Як керівник спочатку відділу первісної археології, а потім — археології кам'яного віку Дмитро Якович плідно працював до 1986 р. Але і після цього він залишився у відділі спочатку, як провідний науковий співробітник на громадських засадах, а потім як консультант.

Вийшовши на заслужений відпочинок за віком, Дмитро Якович продовжив успішне співробітництво з Інститутом археології НАНУ на громадських засадах, а також з Національним історико-культурним Києво-Печерським заповідником, де виконував обов'язки заступника редактора створеного за його ініціативою журналу «Лаврський альманах». Зараз він активно працює на посаді провідного наукового співробітника у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

Дослідження мезоліту було і є окремим напрямком наукової діяльності Д. Я. Телегіна. Під його керівництвом протягом кількох десятиліть провадились широкі дослідження низки мезолітичних пам'яток в різних регіонах України, і насамперед унікального поселення Ігрень 8. Воно є першокласною пам'яткою для вивчення соціально-економічного та культурного розвитку населення мезолітичної доби. Багато років Дмитро Якович плідно працював над розробкою загальних питань мезоліту України, культурно-хронологічного поділу пам'яток. Свої завершення ці розробки отримали в монографії «Мезолітичні пам'ятки України», що стала етапним явищем в дослідженні мезоліту Східної Європи. У цій книзі на основі узагальнення праці кількох генерацій дослідників та своїх власних, Дмитром Яковичем уперше були зведені матеріали з мезоліту України та здійснена їх всебічна інтерпретація: висвітлено культурно-територіальний поділ пам'яток, їх хронологія та періодизація, господарство мезолітичного населення тощо. Зберігаючи свою актуальність, ця праця водночас дала поштовх до подальшого вивчення етнокультурних та соціально-економічних аспектів мезоліту України.

Дмитро Якович є також відомим в Україні та за її межами дослідником неоліту Східної Європи. Прекрасне знання археологічних матеріалів у широкому територіальному та хронологічному обсязі, вміння їх узагальнювати, виняткова інтуїція та бачення найактуальніших і перспективних проблем характеризують Телегіна — вченого, організатора, популяризатора, у його дослідницькій діяльності. Вчений відкрив та археологічно дослідив близько 100 неолітичних поселень, могильників і місцезнаходжень у різних регіонах України, Білорусі, Росії. Підсумки цих студій були опубліковані у більш ніж сотні друкованих праць — монографіях і статтях.

Коло наукових інтересів Дмитра Яковича у дослідженні неоліту вражає різноманітністю підходів та глибиною бачення. Це і проблеми неолітизації, і культурно-хронологічні, типологічні, етнічні побудови, а також різні аспекти матеріальної та духовної культури. В останні десятиріччя Телегін, застосовуючи комплексні методи дослідження, відає перевагу етнічній історії неолітичної людності. Цей напрям наукової діяльності вченого яскраво висвітлено в останніх його монографіях «Неолітичні могильники і населення в басейні Дніпра» (на англійській мові, у співавторстві з І. Д. Потехіною), «Могильники маріупольського типу» (1991), «Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита» (у співавторстві з О. М. Титовою), численних узагальнюючих статтях, опублікованих як в Україні, так і багатьох інших країнах світу. Особливо Дмитра Яковича цікавлять питання: місце неоліту України (зокрема дніпро-донецьких пам'яток) у неоліті Євразії, історична доля неолітичної людності України, її роль у формуванні етнічного підгрунтя праслов'ян. Велике значення у розгляді генезису культур Подніпров'я, Правобережжя України дослідник надає поєднанню даних археологічних, лінгвістичних джерел і найсучасніших методів датування.

У своїй науковій діяльності Дмитро Якович значну увагу також приділяє вивченню проблем енеоліту і бронзи. Під його керівництвом розкопані такі важливі пам'ятки мідного віку, як Деревське поселення на Дніпрі, Олександрія на р. Оскол, матеріали яких лягли в основу виділення середньостоговської культури перших в Європі степових конярів. Серед об'єктів епохи бронзи важливими були розкопки таких поселень, як Бондариха, Студенок на Сіверському Дінці та Іванівка на Сеймі. Спираючись на ці дослідження, автор розкопок виділив два

типи пам'яток: бондарихинський та іванківський. Ця думка була потім розвинута іншими дослідниками в результаті чого стало можливим виділення нових культур. Не менш важливим були розкопки багатошарового поселення Ушалка на Дніпрі, що дозволило автору розкопок встановити істинну послідовність у розвитку культур пізньої бронзи від сабатинівського етапу до білозерського, а не навпаки, як це трактувалось до цього в науці.

Дмитро Якович відомий у нас і за кордоном як провідний дослідник галузі вивчення древньої антропоморфної скульптури — стел, статуї, менгірів, перш за все епохи міді-бронзи. На цю тематику у нього написано близько десяти робіт, в тому числі монографія «Антропоморфні стели України» (Вашингтон, 1994), брошура та статті. У цих працях розроблена класифікація даних предметів мистецтва та обґрунтовується питання про їх етнічну приналежність. Помітним внеском Дмитра Яковича у вивчення історії населення мідного віку слід вважати і виділення пам'яток особливого типу, що дістав назву новоданилівського. Носії пам'яток новоданилівського типу, на думку дослідника, були першими на Україні групами населення, що займалися торгівлею і обміном кременяних знарядь і виробів з міді.

Вагомий внесок зроблено Дмитром Яковичем також і у розробку проблеми ранніх слов'ян. Ним, зокрема, було розкопане поселення на Тетереві — Грині, що стало реперним для виділення так званого гринівського типу ранньослов'янського часу з помітними впливами балтських культур. Накопичення ранньослов'янських матеріалів з середини I тис. н. е. послужило основою виділення окремого йосипівського типу пам'яток (1975). Останнім часом Дмитром Яковичем була написана робота спеціально присвячена проблемі генезису ранніх слов'ян і балтів, які, на думку дослідника, походять ще від розселених на Подніпров'ї і Прибалтиці неолітичних племен гребінцево-накольчастої кераміки приблизно у IV—III тис. до н. е.

Протягом тривалого часу Дмитро Якович керував в Інституті групою фізико-технічних методів датування археологічних пам'яток. У співпраці з лабораторіями Києва, Берліна та інших міст зроблено сотні аналізів предметів різних епох, які зараз увійшли до монографії про хронологію кам'яного віку і епохи бронзи, що друкується в Інституті археології в Берліні.

Тематика наукової діяльності Дмитра Яковича за останні часи помітно розширилась за рахунок вивчення археологічного матеріалу доби українського козацтва — січей і паланок XVI—XVIII ст. За його ініціативою у 1991 р. при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури був створений Науково-дослідний центр «Часи козацькі», основним завданням якого є координація вивчення археологічних пам'яток козацької доби в Україні. Центром проведено 8 Всеукраїнських наукових конференцій на тему «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», видано 7 збірок матеріалів цих конференцій, а також навчальний посібник «Археологія доби українського козацтва в Україні» (1997 р.). Сам Дмитро Якович підготував брошуру «Часи козацькі. Січі запорізькі» (1991 р.) та монографію «Часи козацькі» (1997 р.), розробляє тему «Зв'язки запорізького козацтва з Києво-Печерською лаврою», а також створив щорічник «Лаврські дзвони». Зараз у науково-видавничому портфелі Дмитра Яковича знаходиться 5 брошур та монографій, близько 10 статей.

Надаючи величезне значення вихованню фахівців-дослідників Д. Я. Телегін зібрав величезну навчальну колекцію зразків кераміки фактично всіх відомих культур Євразії. Ця колекція справді унікальна і потребує істинної оцінки науковців. Дмитро Якович, незважаючи на свій 80-річний ювілей, залишається дивовижно сучасномислячим і повним наукових планів вченим. В останні роки саме йому належить ініціатива і початок реалізації «Національної програми обліку, пошуку та публікації пам'яток археології України», тобто створення пошуково-інформаційної бази даних пам'яток археології.

Д. Я. Телегін віддав багато сил для проведення польових археологічних експедицій, завдяки яким джерельна база археології істотно зросла за рахунок одержання першокласних археологічних колекцій. Серед розкопаних ним пам'яток — Деревка, Середній Стіг, Ігренська мезолітична стоянка та інші, які відомі не лише в Україні, але й далеко за її межами. Багато зусиль доклав Д. Я. Телегін до рятувальних археологічних розкопок в зонах новобудов. Очолювана

ним багаторічна експедиція «Дніпро-Донбас» була однією з найбільших новобудовних експедицій на Україні, що дала першокласний матеріал з могильників та поселень південного сходу країни.

Особлива сфера діяльності Д. Я. Телегіна — підготовка молодих кадрів археологів. Як науковий керівник аспірантів та пошукачів він підготував велику групу молодих археологів, які плідно розробляють археологічну тематику не тільки в Україні, але й у сусідніх країнах. Є серед його учнів і доктори наук, які успішно продовжують справу, якій Д. Я. Телегін присвятив своє життя.

Д. Я. Телегін належить до тих професійних археологів високої кваліфікації, котрі підтримують зв'язки з краєзнавцями на місцях. Завдяки такій співпраці Інститут археології НАНУ постійно одержує інформацію про стан археологічних пам'яток і має змогу вживати заходів тоді, коли виникає необхідність здійснення термінових рятувальних робіт. Д. Я. Телегін був одним з організаторів щорічних польових семінарів з підвищення кваліфікації краєзнавчих кадрів України, які проводились на базі великих археологічних експедицій Інституту і відіграли помітну роль в підвищенні фахового рівня працівників краєзнавчих музеїв, вчителів історії шкіл та археологів-аматорів.

Важливою ділянкою багатогранної діяльності Д. Я. Телегіна є його активна участь в роботі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Понад 30 років Д. Я. Телегін очолює археологічну секцію, і завдяки його енергійним зусиллям вона перетворилась у найбільш відому й впливову на Україні громадську організацію, що піклується збереженням археологічної спадщини. У межах діяльності секції була здійснена велика за обсягом і складна за виконанням робота по паспортизації пам'яток, охоронним польовим дослідженням, встановленню охоронних знаків на найвидатніших пам'ятках археології, випуску науково-популярної літератури, буклетів та плакатів з охоронної тематики. Підсумком цих організаційних зусиль Д. Я. Телегіна стало поліпшення охоронної роботи на місцях, більш серйозне ставлення до вимог Закону України про охорону та використання пам'яток історії та культури.

Свій вісімдесятирічний ювілей Дмитро Якович Телегін зустрічає сповнений енергії і нових творчих планів, пов'язаних із різними сферами розвитку археологічної науки.

Побажаємо йому подальших успіхів і здійснення всіх творчих задумів!

ДО 80-РІЧЧЯ АНАТОЛІЯ ВІССАРІОНОВИЧА БУРАКОВА

14 жовтня 1999 р. виповнилося 80 років від дня народження відомого археолога-антикознавця, кандидата історичних наук Анатолія Віссаріоновича Буракова. Він народився у 1919 р. у с. Буракови Котельницького повіту В'ятської губернії (Росія) у селянській родині. Середню освіту прийшлося здобувати загалом самотужки.

У 1936 р. А. В. Буракова направили до Ленінграда, де впродовж 4 років він одночасно працював на різних заводах і наполегливо вчився на рабфаці. У 1939 р. А. В. Бураков був призваний до армії, з якої він повернувся 1946 р., пройшовши тяжкий шлях війни. За виявлену в боях мужність та сміливість його відзначено п'ятьма високими нагородами, зокрема орденами Слави III ступеня, Червоної Зірки, медаллю «За відвагу».

У 1946—1951 рр. А. В. Бураков навчався на історичному факультеті Ленінградського державного університету, який закінчив з відзнакою. У студентські роки брав активну участь в археологічних експедиціях. Після закінчення університету за розподілом два роки працював в Інституті археології АН УРСР у Києві, керував роботою археологічних загонів, які досліджували пам'ятки піз-

ньобронзової доби та слов'яно-руські селища у зоні будівництва Каховської гідроелектростанції. Науковим результатам цих робіт були присвячені його перші публікації у «Віснику АН УРСР» (1953), «КСИА» (1955) та «Археологічних пам'ятках» (1961).

Навесні 1953 р. Анатолія Віссаріоновича було відряджено до с. Парутино Очаківського р-ну Миколаївської обл. для роботи у заповіднику «Ольвія». З того часу він назавжди оселився неподалік від ольвійського городища, віддавши понад сорок років сумлінному служінню цій унікальній археологічній пам'ятці. Вже на посаді старшого наукового співробітника, окрім кабінетних занять. Анатолій Віссаріонович власноручно займався реставрацією та консервацією будівельних залишків Ольвії, щорічно проводив надзвичайно цікаві багаточасові

екскурсії для численних екскурсантів, читав лекції односельчанам.

Однак археологічна і наукова діяльність А. В. Буракова була пов'язана в основному з дослідженням пам'ятку сільської округи Ольвії перших століть нової ери. Він уперше провів планомірні розкопки Козирського городища римського часу поблизу Ольвії, яке й досі залишається єдиним античним сільським поселенням Північного Причорномор'я. За матеріалами цієї пам'ятки А. В. Бураковим була успішно захищена дисертація на здобуття ученого ступеня кандидата історичних наук (1970), а згодом видана книжка (1976). Вона ще довго залишатиметься тією науковою працею, без посилення на яку не можна вивчати різні аспекти історії та археології Причорномор'я у перші сторіччя нової ери.

У 1973—1978 рр. археологічні заgonи під керівництвом А. В. Буракова провели численні розвідки різноманітних

пам'яток від узбережжя Одеської затоки до Північного Криму, в результаті яких відкрито чимало невідомих раніше поселень. Водночас Анатолій Віссаріонович у ці роки здійснив розкопки цілої низки городищ римського часу: Мис, Петухівка-2, Стара Богданівка-2, Дніпровське-2, Станіслав, Скелька, Золотий Мис; розробив періодизацію їх історичного розвитку, детально дослідив матеріальну та духовну культуру населення.

Ці багаторічні наукові розробки стали основою наукової праці А. В. Буракова «Хора Ольвії перших сторіч нової ери», яка згодом органічно увійшла до колективної монографії «Сельская округа Ольвии» (Крижицький С. Д., Буйських С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М., 1989). Вона стала значною віхою у всебічному вивченні античних поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е.— III ст. н. е.

Доброта, чуйність і доброзичливість Анатолія Віссаріоновича викликають повагу і вдячність усіх, кому довелося спілкуватися з ним, слухати його розповіді про ольвійські відкриття і випадкові знахідки, спогади про відомих дослідників Ольвії.

Колеги і друзі Анатолія Віссаріоновича Буракова вітають його з ювілеєм і щиро зичать міцного здоров'я і подальших творчих і наукових надбань.

ДО 75-РІЧЧЯ МИХАЙЛА ЮЛІАНОВИЧА БРАЙЧЕВСЬКОГО

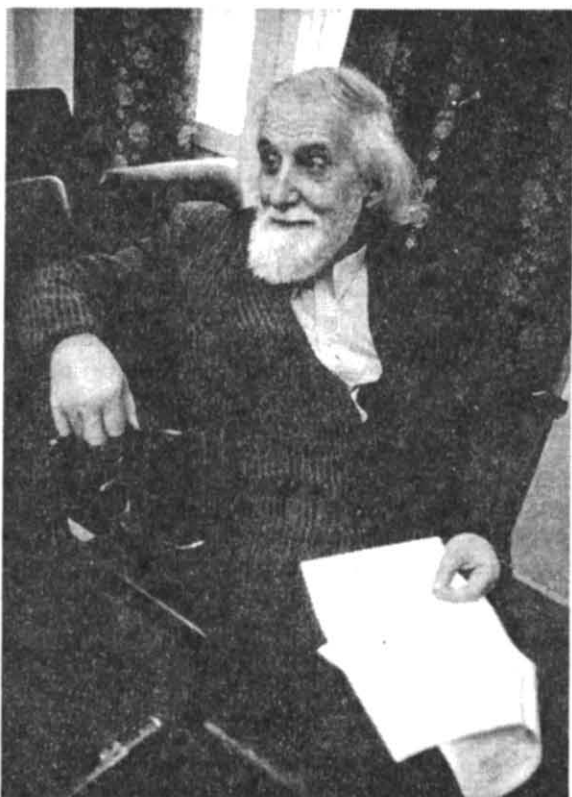
6 вересня 1999 р. виповнилося 75 років відомому українському вченому — історичу та археологу, доктору історичних наук, професору Михайлу Юліановичу Брайчевському. Один із провідних фахівців у галузі історії та археології, він опублікував з цієї тематики близько 500 наукових праць, у тому числі 10 монографічних досліджень.

Народився Михайло Юліанович у Києві в родині службовця. Після закінчення київської середньої школи № 83 1944 р. він вступив до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, історичний факультет якого закінчив з відзнакою у 1948 р. отримавши спеціальність історика. З 1946 р., ще навчаючись в університеті, почав працювати в Інституті археології Академії наук України — на посаді кресляра-художника, а з 1947 р. був переведений на посаду молодшого наукового співробітника.

Ще під час навчання в університеті під впливом своїх перших учителів і наставників І. А. Радзіковського та Л. М. Славіна Михайло Юліанович захопився вивченням стародавньої історії та археології. Був одним із фундаторів Студентського наукового товариства університету, яке очолював у 1945—1946 рр. З 1945 р. бере активну участь у польових дослідженнях — у Переяславі-Хмельницькому, на Поділлі та на Волині, де керівниками експедицій були такі відомі вчені, як Б. О. Рибаків, П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, С. М. Бібіков, В. Й. Довженко.

Працюючи в Інституті археології, М. Ю. Брайчевський успішно досліджує пам'ятки різних епох — від античності до пізнього середньовіччя. Насамперед його цікавлять ранньослов'янські старожитності I тис. н. е., проблеми становлення черняхівської культури, її взаємозв'язки з провінціями Римської імперії, культурно-історична трансформація носіїв цієї спільності, вплив черняхівців на становлення ранньослов'янських культур другої половини I тис. н. е. й першої східнослов'янської держави — Київської Русі. Завдяки неординарності мислення, новаторському підходу до розв'язання різноманітних проблем, надзвичайно широкій ерудиції і вмінню синтезувати дані археологічних, писемних і лінгвістичних джерел, він за короткий час став одним з провідних фахівців Інституту археології.

1955 р. М. Ю. Брайчевський успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему «Римська монета на території України», яку опублікував 1959 р. Водночас друкує багато наукових статей та пише важливі розділи до колективних монографічних досліджень — «Нариси

стародавньої історії Української РСР» (1957), «Історія Києва», т. 1 (1959). З 1956 р. Михайло Юліанович — старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук України.

1960 р. М. Ю. Брайчевський був переведений на роботу до Інституту історії на посаду старшого наукового співробітника. Його наукова діяльність тут виявилась надзвичайно інтенсивною і плідною. З-під пера вченого виходять десятки наукових праць, кожна з яких ставала помітною віхою в історичній науці. В них автор послідовно відстоює концепцію автохтонності носіїв ранньослов'янських культур на території України, їх роль у становленні Давньоруської держави з центром у Києві. Найяскравіше ці погляди висловлені у фундаментальних дослідженнях «Коли і як виник Київ» (1963, перевидання рос. мовою, доповнене — 1964), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968) та в розділах колективних праць — «Історія українського мистецтва», т. 1 (1966), «Історія Української РСР», т. 1 (1967), «Історія селянства УРСР», т. 1 (1967). Крім інтенсивної наукової діяльності, Михайло Юліанович бере активну участь у суспільно-громадському житті Інституту та України. Палкий захисник збереження для нащадків культурно-історичного надбання українського народу він був одним з ініціаторів (разом з В. Й. Довженком, Г. Н. Логвином та ін.) створення у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Відтоді активно працює в Товаристві по охороні пам'яток та республіканському товаристві «Знання».

Виступи Михайла Юліановича у пресі були гострими, громадська позиція принципова. У праці «Приєднання чи возз'єднання», написаній 1966 р. для «Українського історичного журналу», він ставить принципові питання у світлі історико-культурних взаємин України і Росії. Спершу рукопис поширювався тільки у самвидаві, а був видрукований лише 1972 р. в Канаді; відтоді ця праця стала широко відомою у світі. У блискуче написаному нарисі показано тенденційність радянської концепції, яка заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу. Праця була заборонена і стала приводом для репресій щодо автора, якого 1968 р. було звільнено з роботи, нібито у зв'язку з неперезабороненням на посаду. Упродовж двох років Михайло Юліанович залишався безробітним. І тільки 1970 р., після створення Київської постійно діючої археологічної експедиції (на правах відділу) Інституту археології, він був зарахований до її складу. Та 1972 р. у зв'язку з новими жорсткими репресіями проти діячів науки і культури М. Ю. Брайчевський опинився знову без роботи. Замовчуваний, але безкомпромісний і чесний, він не зрадив своїм переконанням. Багато писав (як кажуть, «до шухляди»). І тільки наприкінці 1978 р. після великих труднощів йому вдалося поновитись на роботі в тому ж Інституті археології.

З цього часу починається спокійна праця над улюбленою справою. 1988 р. він видрукував ґрунтовне дослідження «Утвердження християнства на Русі» (перевидання рос. мовою 1989 р.), яке мало широкий резонанс серед читачького загалу і здобуло міжнародне визнання серед провідних учених світу.

У 1989 р. Михайло Юліанович захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему «Східні слов'яни в I тис. н. е.». Вона стала синтезом його багаторічних наукових пошуків на терені дослідження та інтерпретації ранньослов'янських культур I тис. н. е., ролі їх носіїв у формуванні і утвердженні Києворуської держави.

Активна праця над першоджерелами з історії України дала можливість ученому підготувати і видрукувати «Історію міста Києва» Максима Берлінського (1991), а також чимало інших робіт та статей з проблемних питань Русі-України. Так, 1993 р. побачила світ книжка «Конспект історії України», що є викладом системи поглядів видатного вченого з цього питання, де вироблена наскрізна концепція, яка охоплює весь історичний шлях України. А в 1995 р. видруковано курс лекцій «Вступ до історичної науки», прочитаних в Університеті «Києво-Могилянська академія».

М. Ю. Брайчевський — визнаний майстер і науково-популярного жанру. Маються на увазі його широковідомі книжки «Скарби знайдені і не знайдені» (1992), «Походження слов'янської писемності» (1998) та численні статті в періодичній пресі, де просто і цікаво розповідається про найскладніші речі.

За книгу «Утвердження християнства на Русі» у 1993 р. М. Ю. Брайчев-

ський був удостоєний престижної міжнародної премії фундації Антоновичів (США). Наукову діяльність вченого у 1997 р. відзначено також премією Національної академії наук України ім. М. С. Грушевського. Михайло Юліанович удостоєний звання «Заслужений діяч науки України», він — професор Університету «Києво-Могилянська академія», дійсний член Вільної української академії (США), член редколегій часописів «Український історик», «Розбудова держави», «Ант».

Перебуваючи на пенсії (з 1998 р.), М. Ю. Брайчевський активно продовжує свою наукову діяльність, проводить дослідження з питань охорони пам'яток історії та культури, історії, археології, історіографії, філософії, образотворчого мистецтва, архітектури, літературознавства, власне усього того, чим займався усе своє життя. А ще Михайло Юліанович — талановитий поет, художник. Його сонети, притчі, поеми (і серед них історична — «Григорій Сковорода»), опубліковані в періодичній пресі. М. Ю. Брайчевський створив цілу галерею портретів історичних діячів Русі-України. Нині вчений працює над підготовкою до друку написаних ще в часи безробіття книжок (а їх чимало), пише нові фундаментальні праці з історії незалежної України.

У день 75-річчя колектив Інституту археології НАН України, колеги, друзі й учні зичуть Михайлу Юліановичу Брайчевському міцного здоров'я, щастя, нових творчих здобутків на ниві служіння науці і народу України!

ДО 65-РІЧЧЯ ЄВГЕНА ВАСИЛЬОВИЧА ЧЕРНЕНКА

Відомому українському археологу, скіфологу, найвизначнішому фахівцю в галузі військової справи скіфської доби, доктору історичних наук, професору Євгену Васильовичу Черненку 5 жовтня виповнилось 65 років.

Біографія Євгена Васильовича багато в чому подібна до біографій представників довоєнного покоління, хоча і має свої яскраві риси. Народився він 1934 р. у с. Буда-Вороб'ї Малинського р-ну Житомирської обл. в родині службовців, яка через рік переїхала до Києва. У роки війни (1941—1944) разом з матір'ю, Клавдією Павлівною, він перебував в евакуації в Оренбурзькій обл. Саме тут, у дитячому віці, поряд з книжками О. Дюма, віршами

О. С. Пушкіна, прочитав він повість про Г. Шлімана, уперше дізнавшись про дивовижну науку археологію. За згадками майбутнього дослідника Скіфії, за вказаними книжками він вчився читати, тому що ходити до школи йому до 10 років не довелося.

По закінченні однієї із шкіл Києва, у Євгена Черненка ніяких сумнівів у виборі подальшого життєвого шляху не було: 1953 р. він вступив на історичний

(згодом історико-філософський) факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка з визначеною метою — одержати спеціальність археолога. Поряд з навчанням — активна участь у роботі студентського наукового товариства, археологічного гуртка, перші виступи за археологічною тематикою, перші експедиції.

Найпам'ятнішою для молодого Євгена Черненка виявилася Тавро-скіфська експедиція 1957 р., яка провадила розкопки Неаполя Скіфського у Сімферополі. Саме тут відбулася його перша «зустріч» зі скіфами, яка назавжди визначила ту галузь археології, де йому доведеться працювати усі подальші роки. З великою теплою згадує він свого першого наставника, відомого скіфолога П. М. Шульця — чудово освіченого, широко ерудованого дослідника.

Закінчивши 1958 р. з відзнакою університет, Є. В. Черненко одержав направлення в Інститут археології АН України, у відділ скіфо-античної археології, який очолював видатний скіфолог, фундатор української школи скіфознавства О. І. Тереножкін. Під його керівництвом Є. В. Черненко працював майже чверть віку, і якого за правом визнає своїм учителем.

Участь у 1958—1960 рр. у розкопках Неаполя Скіфського дозволила Євгену Васильовичу опублікувати свою першу працю «Сарматские элементы в восточном некрополе Неаполя Скифского» (1958 р.).

Однак, вступивши 1960 р. до аспірантури, тему майбутньої дисертації Є. В. Черненко обирає дещо іншого напрямку — «Історія скіфського захисного обладунку», що на початку не викликало оптимізму у його наукового керівника О. І. Тереножкіна. Поштовхом до вибору теми стало відкриття ним 1961 р. в одному із скіфських курганів поблизу с. Кірове на Дніпропетровщині частини металевого набірною панциря. Ця знахідка так зацікавила молодого дослідника, що він вирішив визначити ступінь поширення різних видів обладунку у скіфів. А коли було складено вагомий звід знахідок, наполегливий аспірант почав переконувати у перспективності даної теми свого наукового керівника. І переконав. Дуже важливо, що Євгена Васильовича на «тернистому шляху до великої науки» підтримали такі авторитети як М. І. Артамонов, Г. І. Мелюкова, К. Ф. Смирнов.

1966 р. Є. В. Черненко блискуче захистив кандидатську дисертацію, а через 2 роки побачила світ його монографія «Скифский доспех», яка стала явищем у скіфській археології та принесла її автору широку відомість у колі спеціалістів. Ця праця і донині заслуговує є настольною книгою скіфологів. У багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених знайомство з скіфознавством почалося саме з неї.

Наполеглива праця та цілеспрямованість сприяли подальшій науковій кар'єрі Є. В. Черненка. З 1963 р. він — молодший науковий співробітник Інституту археології, з 1970 р. — старший науковий співробітник, з травня 1981 р. (після смерті О. І. Тереножкіна) по листопад 1986 р. — очолює відділ археології раннього залізного віку, надалі — провідний науковий співробітник.

Євген Васильович багато років присвятив активним польовим дослідженням. За його плечима — понад десятка новобудовних експедицій, у яких він виконував обов'язки начальника або заступника начальника. Ним особисто чи при його безпосередній участі були розкопані кілька сотень скіфських поховань. Разом з Б. М. Мозолевським він розділив шастя дослідження поховальної пам'ятки скіфської еліти — Товстої Могили, за що, разом з іншими науковцями, був нагороджений урядом України премією та цінним подарунком.

Є. В. Черненко багато зробив для осмислення здобутого під час розкопок археологічного матеріалу та введення його до наукового обігу. Під його керівництвом виконано 4 планові теми, одну з яких «Скіфські поховальні пам'ятки степів Північного Причорномор'я» видано у вигляді колективної монографії, що здобула популярність у скіфознавстві.

Є. В. Черненко — автор понад 150 наукових праць, зокрема 8 монографій (окрім двох згаданих: Скифские лучники.— К., 1981; Скифо-персидская война.— К., 1984; Скифия (англ. мовою).— Лондон, 1983; Захисна зброя населення Південно-Східної Європи в скіфський час (нім. мовою).— Бонн, 1991; Археологія Української РСР.— К., 1986.— Т. 2 (у співавторстві); Давня історія України.— К., 1998.— Т. 2 (у співавторстві). Природно, більшу частину його наукових праць присвячено улюбленій темі — військовій справі скіфської доби. Повністю закономірним підсумком його багаторічних досліджень у даній області

виявилася докторська дисертація «Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия)» у формі наукової доповіді, що була успішно захищена 1989 р.

Ім'я С. В. Черненка, його науковий авторитет широко відомі не тільки у нашій країні, але й за кордоном. Свідчення цьому — обрання його 1988 р. членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту в м. Берліні. 1992 р. ВАК України присвоїла йому високе наукове звання «професор».

С. В. Черненко провадить велику видавничу роботу. Він відповідальний редактор 10 монографій та збірок, член редколегії другого видання «Археології Української РСР», входить до складу редколегії журналу «Археологія».

Євген Васильович дивовижно чуйний дослідник, який завжди щедро ділиться своїми багатогранними знаннями та досвідом, добра і мудра людина. Багато часу та енергії він приділяє вихованню молодого когорти археологів. Серед його учнів 5 кандидатів та доктор історичних наук.

Ми бажаємо нашому колезі лишатися оптимістом, бути здоровим та радувати усіх нас новими цікавими відкриттями!

ДО 60-РІЧЧЯ МАРИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ СКРЖИНСЬКОЇ

23 серпня 1999 р. виповнилося 60 років визначному вченому-антикознавцю, провідному науковому співробітнику Інституту археології НАН України, доктору історичних наук Марині Володимирівні Скржинській.

Марина Володимирівна народилась 1939 р. у м. Ленінграді, в сім'ї славнозвісної дослідниці історії Візантії та Італії О. Ч. Скржинської. Закінчивши з відзнакою у 1961 р. класичне відділення філологічного факультету Ленінградського державного університету, М. В. Скржинська вступила до аспірантури. 1968 р. вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Новеллистическая традиция о тирании в Греции в VII—VI вв. до н. э.». Працювала викладачем давньогрецької та латинської мов у Ленінградському державному університеті та Медичному інституті.

З 1972 р., переїхавши за сімейними обставинами до Києва, вона постійно працює в Інституті археології у відділі античної археології, займаючись дослідженням питань з історії та культури давнього населення на теренах України за скифо-античної доби. Значне місце в її науковій діяльності посідає систематичне вивчення античних писемних джерел, якими постійно користуються археологи. Її праці вирізняються раціональним поєднанням новітніх методів філологічного та історичного досліджень із залученням археологічних даних, що дозволяє отримати нову і глибшу інформацію з відомостей давніх авторів.

Крім численних статей, цій темі присвячено три монографії: «Северное

Причерноморье в описании Плиния Старшего» (1977); «Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье» (1991); «Скифия глазами эллинов» (1998).

1992 р. М. В. Скржинська успішно захистила дисертацію «Античные письменные источники VII—IV вв. до н. э. о Северном Причерноморье» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

Однак коло наукових досліджень М. В. Скржинської не обмежується античною літературною традицією. Чимало уваги вона приділяє вивченню побуту античних міст Північного Причорномор'я та окремих видів ужиткового мистецтва, зокрема дзеркал, прикрас та художньої кераміки.

Так, за матеріалами аттичних розписних ваз Марина Володимирівна розглядає культурні відносини північнопонтійських міст з різними центрами Еллади і, перш за все, Афінами, відображення в розписах міфологічних, спортивних та релігійних сюжетів.

М. В. Скржинська регулярно виступає з науковими доповідями на міжнародних конференціях і на засіданнях відділу античної археології. У 1995 р. вона отримала стипендію у Венеціанському університеті, де брала участь у розробці теми «Венеція і Східна Європа в давні і середні віки».

Наукові праці М. В. Скржинської завжди викликають інтерес фахівців, сприяють глибшому розумінню багатьох аспектів історії та культури Північного Причорномор'я, дають поштовх новим ідеям і дослідженням.

Колеги і друзі Марини Володимирівни Скржинської вітають її з ювілеєм і щиро зичать міцного здоров'я і подальших творчих і наукових надбань.

ДО 60-РІЧЧЯ ВАЛЕНТИНИ МИКОЛАЇВНИ КОРПУСОВОЇ

9 листопада 1999 р. виповнилося 60 років відомій дослідниці археологічних пам'яток України — Валентині Миколаївні Корпусовій.

Валентина Миколаївна народилася 1939 р. у с. Долинне Бахчисарайського р-ну Кримської автономної республіки. По закінченні Бахчисарайської середньої школи вона вступила на історичний факультет Воронежського державного університету, але згодом перевелась до Київського державного університету.

Ще в студентські роки В. М. Корпусова брала участь у розкопках пам'яток Криму, де зробила перше археологічне відкриття — Скалистинський могильник IV—VIII ст. н. е. (1958 р.). 1960 р. в Новобудовній експедиції під керівництвом Д. Т. Березовця провела самостійне дослідження Салтівського могильника.

З 1962 р. Валентина Миколаївна працює в Інституті археології НАН України. За цей час вона брала участь у 34 експедиціях у багатьох регіонах України. Коло її наукових інтересів сягає від доби бронзи до пізнього середньовіччя. Особливе місце в археологічній діяльності

займає систематичне вивчення античних пам'яток, зокрема некрополів Золоте, Заморське, Фронтове та поселення Осовини у Східному Криму. Підсумком цих робіт стала кандидатська дисертація на тему «Некрополі сільського населення Європейського Боспору (II ст. до н. е.— IV ст. н. е.)», яку Валентина Миколаївна успішно захистила у 1976 р. Значним її внеском у вивчення історії Боспору є комплексне дослідження археологічних матеріалів, яким присвячена монографія «Некрополь Золотое (к этнокультурной истории Европейского Боспора)» (1983). Окрім цього вона є автором кількох колективних монографій, а також понад 80 наукових праць з різноманітної тематики.

В останні роки В. М. Корпусова приділяє значну увагу питанням основних ступенів розвитку стародавнього керамічного виробництва на Україні. Спільно з геохіміками та геологами нею було розроблено геохімічну методику вивчення стародавньої кераміки з метою її класифікації за центрами виробництва.

Колеги і друзі Валентини Миколаївни Корпусової щиро вітають її з ювілеєм і зичать міцного здоров'я і подальших творчих і наукових надбань.

ДО 60-РІЧЧЯ АНАТОЛІЯ ДМИТРОВИЧА ПРЯХІНА

Анатолій Дмитрович Пряхін, провідний російський археолог, народився 23 серпня 1939 р. в м. Єльці Липецької обл.

Шлях до археології почався для Анатолія Дмитровича на історико-філологічному факультеті Воронежського державного університету з участі у гуртку археології, яким керувала тоді Г. М. Москаленко — знаний археолог-славіст.

Подією в житті майбутнього археолога стала практика на розкопках давнього Любеча, які здійснював академік Б. О. Рибаків. Серед студентів-практикантів 1958 р. в Любечі працювали В. І. Бідзіля, Г. О. Вознесенська, П. П. Толочко. Тому не дивно, що саме українське місто Любеч визначило науковий фах допитливого студента, спеціалізацію на вивченні слов'янської киево-руської археології упродовж років навчання.

А. Д. Пряхін пройшов усіма сходинками наукової кар'єри, починаючи зі скромної посади лаборанта кафедри історії СРСР дорядянського періоду у Воронежському університеті (1962 р.). З цим навчальним закладом Анатолій Дмитрович вже не розлучався ніколи. Він лише змінив напрямок наукового пошуку в бік вивчення археологічних культур бронзової доби на Сході Європи.

Вражає цілеспрямованість дослідника, його зосередженість у науковому поступі: 1966 р. — захист кандидатської дисертації «Історія Верхньої та Середньої Донщини у II — на початку I тис. до н. е.»; 1977 р. — захист докторської праці «Історія давніх скотарів II тис. до н. е. лісостепових районів Донщини, Поволжя та Південного Уралу (абашівська культурно-історична спільнота)». На той час вже вийшли друком чотири монографії та понад 50 інших друкованих праць. Такий темп наукового зростання гідний наслідування!

Кабінетні дослідження органічно поєднуються у Анатолія Дмитровича з високою розкопочною активністю у Доно-Волзькому ареалі на ключових пам'ятках абашівської та зрубної спільнот, інтенсивною видавничою діяльністю.

1976 р. А. Д. Пряхін очолив кафедру історії давнього світу та археології Воронежського університету й рішуче посилив археологічний вектор в її діяльності. Тепер це вже кафедра археології та історії давнього світу. З появою енергійного лідера пришвидшилося формування Воронежської археологічної школи. Кращі випускники кафедри науково зростали, захищали кандидатські, а з часом і докторські праці. Вони розвивають нині археологію не лише у Воронежі, а й в інших центрах Чорнозем'я — Липецьку, Пензі, Рязані, Тулі, Белгороді... Таким чином, краєзнавча коліса провінція перетворилася на потужний археологічний центр Росії. Заслуга Анатолія Дмитровича у такому перевтіленні є незаперечною.

Вершиною польових досліджень А. Д. Пряхіна стали багаторічні, упродовж 70—80-х рр., розкопки Мосолівського поселення зрубної спільноти на р. Бітюг у Воронежській обл., результати яких викладено у двотомному виданні (1993, 1995 рр.). Чекає публікації третій (аналітичний) том. Позитивна реакція рецензентів на це непересічне видання є найліпшим підтвердженням його актуальності.

Не зупиняючись на досягнутому, А. Д. Пряхін ініціює 1995 р. новий проект «Доно-Донецький регіон за доби бронзи», який уже п'ятий рік спільно втілюється кафедрою археології та історії давнього світу Воронежського університету та відділом археології енеоліту-бронзи ІА НАН України на базі Центрально-Донецької експедиції.

А. Д. Пряхін послідовний у обстоюванні своїх наукових ідей, позицій та концепцій. Постійно запрошуючи наукових опонентів до дискусій на злободенні теми, надає їм можливість висловити свою позицію на сторінках воронезьких видань. Він охоче підтримує полеміку й особисто.

Науковий доробок Анатолія Дмитровича налічує вже понад 400 праць, серед яких 13 монографій. Його експедиційні дослідження не обмежуються територіями Східної Європи. У складі археологічних та етнографічних експедицій він працював у басейні р. Нігер в Африці та на р. Ганг в Індії, на розкопках Синташтинського городища в Заураллі.

Багато часу професор А. Д. Пряхін приділяє науково-організаційній роботі. Крім кафедри, він очолює спеціалізовану наукову раду по захисту кандидатських дисертацій з археології при Воронежському університеті. Він Дійсний член (академік) Міжнародної слов'янської академії наук, освіти, мистецтва та культури (1992 р.); Академії гуманітарних наук (1994 р.); Російської Академії природничих наук (1995 р.). Від 1993 р. А. Д. Пряхіну присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки Російської Федерації», а 1996 р. — «Почесний громадянин м. Єльця».

А. Д. Пряхін зустрічає свій ювілей сповненням творчих сил і задумів. Побажасмо йому успішного їх здійснення та міцного здоров'я!

ДО 60-РІЧЧЯ ІВАНА ІВАНОВИЧА МОВЧАНА

20 грудня 1999 р. відомому українському археологу, старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України Івану Івановичу Мовчану виповнюється 60 років.

Іван Іванович народився 1939 р. в с. Кінські Роздори Пологівського р-ну Запорізької обл. в багатодітній селянській родині. 1954 р., по закінченні неповної середньої школи, навчався в педагогічному училищі — у м. Гуляйполі та в

м. Нікополі. З 1958 р. працював учителем початкових класів у рідному селі, а згодом відбував службу в армії. 1961 р., демобілізувавшись, вступив на історико-філологічний факультет Донецького педагогічного інституту. Зустріч з викладачем цього вузу Д. С. Цвейбель, яка прищепила любов до археології своїм учням, вирішила і напрямок інтересів І. І. Мовчана.

Ще студентом він брав участь в археологічних розвідках по р. Кальміус, результатом яких стало відкриття багатощарового поселення епохи міді-бронзи Роздольне. Пізніше, під керівництвом В. М. Гладиліна — досліджує Кам'яну Могили.

1963 р. І. І. Мовчан переїздить до Києва, де продовжує навчання на кафедрі археології Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, яку очолював Л. М. Славін. Під час навчання активно працює в археологічному гуртку та експедиціях Інституту археології АН УРСР.

Розкопки С. М. Бібікова поблизу с. Гребені на Дніпрі, у яких брав участь І. І. Мовчан, пробудили у нього на все життя інтерес до яскравої трипільської культури. У подальші роки він активно працює у багатьох експедиціях по вивченню Трипілля: Шкарівка, Миропілля, Веселий Кут, Гарбузин, Березівка тощо. Разом з О. В. Цвек ним було відкрито та вивчено на Кіровоградщині унікальний виробничий комплекс трипільської культури з шахтами по видобутку та майстернями по обробці кременю. Ціла серія статей І. І. Мовчана присвячена цій проблематиці. 1965 р. він за сімейними обставинами переводиться на заочне відділення університету, і 1967 р. отримує диплом історика-археолога.

З 1965 по 1970 рр. І. І. Мовчан очолює філію архітектурно-історичного заповідника «Софійський собор», пам'ятку архітектури XII ст.— Кирилівську церкву. Під його безпосереднім керівництвом проводяться архітектурно-археологічні дослідження та реставраційні роботи в заповіднику. Саме в цей час формується головне коло його наукових інтересів — епоха Київської Русі, зокрема історія, археологія та архітектура стародавнього Києва.

1968 р. побачила світ його невелика за обсягом, але багата за змістом книга «Кирилівська церква», яка розповідає про найвіддаленіший від історичного ядра старого міста Кирилівський монастир і однойменну церкву.

1970 р. І. І. Мовчан переходить на роботу в Інститут археології НАН України у новостворену Київську постійно діючу археологічну експедицію, яка здійснювала широкомасштабні розкопки стародавнього міста. Він очолив один з найбільших загонів експедиції — Києвоокольний, завданням якого стало вивчення околиць Києва IX—XIII ст.

Створення загону — якісно новий етап, оскільки почалось цілеспрямоване і планомірне дослідження важливих частин Києва. Розкопками 1971—1988 рр. відкрито залишки літописного Красного двору, досліджено архітектуру Михайлівського собору Видубицького монастиря, Китаївський комплекс (городище, курганний могилиник і посад-селище). У районі Республіканського стадіону (вул. Червоноармійська, 57) виявлено давньоруське селище, яке дослідником інтерпретується як літописне село Предславине. Обстежено і розкопано печери Києво-Печерського монастиря.

Для з'ясування ролі околиці в системі оборони стародавнього Києва важливе значення мало відкриття і розкопки укріпленого пункту на західній околиці міста (на території парку поблизу станції метро «Берестейська»).

На підставі нових матеріалів з розкопок, зіставленні писемних джерел з археологічними дослідник локалізував ряд нових об'єктів, визначив значення окольних районів для міста.

Археологічні дослідження дали змогу І. І. Мовчану зробити важливий висновок, що околиці міста стародавнього Києва становили невід'ємну його частину, почавши формуватись ще у IX ст., були природним його продовженням. Вдалося простежити етапи формування давньокиївської околиці, показати її роль в економічному, політичному та культурному житті міста.

1986 р. І. І. Мовчан захистив кандидатську дисертацію «Історична топографія околиці стародавнього Києва», а в 1993 р. — видрукував монографію «Давньокиївська околиця». Упродовж 1981—1986 рр. Іван Іванович брав участь (разом з П. П. Толочком і В. Д. Бараном) у розкопках західнослов'янського городища Старигард (ФРН). Про результати розкопок 1991 р. в Німеччині вийшла друком книга «Старигард-Ольденбург», автори якої — німецькі та українські вчені.

З 1990 р. І. І. Мовчан очолює комплексну Старокиївську експедицію з досліджень Верхнього Києва та околиць стародавнього міста IX—XIII ст., якою досліджено житлові квартали та оборонні споруди київського дитинця; могильники, храми (Ірининська церква та ін.), оборонні рови «міста Ярослава», оборонну систему Копиревого кінця і його могильники; Щекавицький могильник; Китаївський курганний могильник та деякі пам'ятки пізнього середньовіччя у Києві. Виявлені матеріали стали надійним джерелом для написання багатьох статей, збагатили науку новими даними про стародавнє місто IX—XIII ст.

І. І. Мовчан — автор понад 70 наукових статей, трьох монографій, розділів у колективних монографіях («Новое в археологии Киева» та ін.).

За цикл наукових робіт з історії середньовічного Києва (1972—1982 рр.) І. І. Мовчану (разом з іншими авторами) присуджено Державну премію в галузі науки і техніки 1983 р. Тоді ж його нагороджено ювілейною медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва».

Іван Іванович — активний учасник міжнародних і республіканських конгресів і конференцій. Його доповіді на V і VII Міжнародних конгресах археологів-славістів та на конференції в Німеччині одержали схвальні відгуки і позитивну оцінку відомих вітчизняних та зарубіжних фахівців.

Крім наукової, значне місце у творчості І. І. Мовчана займає публіцистична і лекторська діяльність. У періодичній пресі він видрукував чимало статей, присвячених питанням охорони історико-культурної спадщини, історії та археології стародавнього Києва. Він регулярно читає цікаві та змістовні лекції перед студентами столиці і країни, бере активну участь в академічному лекторії «Про що розповідає археологія».

Багато праці вклав він у проведення і святкування 1500-річчя Києва, організації археологічних виставок в Україні й за рубежом.

Паралельно з польовою і науковою діяльністю, І. І. Мовчан провадить і велику науково-організаційну, педагогічну і громадську роботу. Він — член Вченої ради і голова профспілки Інституту археології НАН України, тривалий час був головою секції пам'яток археології Київської міської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури України. Нині він — член колегії республіканського Товариства.

І. І. Мовчан зробив гідний внесок у збереження охорони національної історико-культурної спадщини України. Він прекрасний педагог і добрий радник для молодшого покоління.

Добрий, чуйний, справедливий і високоінтелігентний Іван Іванович заслужено користується повагою всього колективу інституту.

Тож, вітаючи І. І. Мовчана з ювілеєм, колеги і друзі зичать йому міцного здоров'я, довгих літ життя, подальших творчих успіхів, радості нових відкриттів!

НАШІ АВТОРИ

АЛЕКСАНДРОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — доктор географічних наук, провідний науковий співробітник Інституту географії РАН. Фахівець у галузі палеогеографії.

АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету. Фахівець у галузі скіфської археології.

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук, фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІЛІНСЬКИЙ Андрій Олексійович — художник, член Спілки художників України.

КОБАЛЬ Йосип Васильович — кандидат історичних наук, завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури Закарпатського краєзнавчого музею в м. Ужгороді. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

КОЗАК Діонісій Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук, завідувач відділом скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, завідувач відділом Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури та мистецтв. Фахівець у галузі скіфської археології.

ПАВЛІВ Дмитро Юрійович — науковий співробітник Інституту народознавства НАН України. Фахівець у галузі археології ранньозалізної доби.

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології ранньозалізної доби.

ПІОРО Владислав Ігорович — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спеціалізується у галузі первісної археології.

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі трипільської культури.

СЕГЕДА Сергій Петрович — кандидат історичних наук, завідувач сектору антропології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської антропології.

СЕКЕРСЬКА Олена Петрівна — кандидат історичних наук, доцент Південно-Українського педагогічного інституту. Фахівець у галузі палеозоології.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, завідувач сектору кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Фахівець у галузі первісної археології.

ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології трипільської культури.

ЧЕРНИХ Людмила Андріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЧЕРНЕНКО Євген Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ШИШЛІНА Наталія Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Державного історичного музею у м. Москві. Фахівець у галузі первісної археології.

ШУМОВА Валентина Олександрівна — молодший науковий співробітник Центру реставрації та експертизи Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Спеціалізується у галузі трипільської культури.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	—	Археологические открытия
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВМУ	—	Вестник Московского университета
ЗНТШ	—	Записки наукового товариства Шевченка
ЗОАО	—	Записки Одесского археологического общества
КС ОАМ	—	Краткие сообщения Одесского археологического музея
МАСП	—	Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НОСА	—	Новейшие открытия советских археологов
НЭ	—	Нумизматика и эпиграфика
ОАК	—	Отчеты археологической комиссии
ПВЛ	—	Повесть временных лет
СА	—	Советская археология
СЭ	—	Советская этнография
Хсб	—	Херсонесский сборник
ААН	—	Acta Archaeologica Yungarica
МА	—	Memoriae Antiquitatis
PBF	—	Prähistorische Bronze Funder
PrA	—	Przegląd Archeologiczny
SA	—	Slovenská Arheologie
SCIV	—	Studii i cercetari de istorie veche
WA	—	Wiadomoci Archeologiczne
ZfA	—	Zeitschrift für Archaologie

Шановні читачі! У попередньому числі журналу (№ 2) на сторінці 73 (31 рядок зверху) через технічні причини вкралася помилка у написанні формули. В дійсності формула повинна виглядати так:

$$S_c = 100 - \frac{P \times 100}{K(100 - P) + P}$$

Приносимо вибачення автору статті.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

- СМИРНОВ С. В. О познавательных возможностях археологической периодизации в построении исторических реконструкций 3
- ТЕЛЕГИН Д. Я. О культурно-этнографических общностях на юге Украины в мезолите: их генезис и участие в неолитизации региона 14
- ЦВЕК Е. В. Структура восточнотрипольской культуры 28

Публикации археологических материалов

- РЫЖОВ С. Н., ШУМОВА В. А. Поселение Журы и его место среди памятников развитого этапа трипольской культуры Среднего Поднестровья 41
- ШИШЛИНА Н. И., АЛЕКСАНДРОВСКИЙ А. Л. К хронологии предкавказской катакомбной культуры 55
- ОЛЬГОВСКИЙ С. Я. Сурьмяные сплавы в Нижнем Побужье 65
- КОЗАК Д. Н., ПАВЛИВ Д. Ю. Могильник ульвиевского типа у с. Городок на Волыни 71

К истории древнего производства

- ПАНЬКОВ С. В. Экстенсивное производство железа на территории Украины в первой четверти I тыс. н. э. 82

Память археологов

- ИЛЬИНСКИЙ А. А., МУРЗИН В. Ю. К истории изучения Мелитопольского кургана 97

Новые открытия и находки

- КОБАЛЬ И. В. Клад эпохи поздней бронзы из Худлова 108
- АНДРУХ С. И., СЕКЕРСКАЯ Е. П. Новые археозоологические материалы из скифских погребений 112
- ЗУБАРЬ В. М., СОН Н. А. Новые археологические данные о римском гарнизоне Тиры 118

Рецензии

- БЕРЕЗАНСКАЯ С. С., СЕГЕДА С. П. Archeologia Polski Srodkowowschodniej.— Lublin – Chelm – Zamosc, 1996.— Т. I.— 1977.— Т. II. . . . 124
- ОТРОЩЕНКО В. В., ЧЕРНЫХ Л. А. Пряхин А. Д. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1993.— Кн. 1.— 108 с., илл.; Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996.— Кн. 2.— 176 с., илл. 126
- ПИОРО В. И. Прицак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг).— Київ: Обереги, 1997.— Т. 1.— 1080 с. 129

Хроника

- ЧЕРНЕНКО Е. В. Украинско-немецкое археологическое сотрудничество 138
- КОЗАК Д. Н., СКОРЫЙ С. А. Совместная украинско-польская выставка в Краковском археологическом музее 139

Поздравляем юбиляров

- К 80-летию Дмитрия Яковлевича Телегина 142
- К 80-летию Анатолия Виссарионовича Буракова 145
- К 75-летию Михаила Юлиановича Брайчевского 147
- К 65-летию Евгения Васильевича Черненко 149
- К 60-летию Марины Владимировны Скржинской 151
- К 60-летию Валентины Николаевны Корпусовой 152
- К 60-летию Анатолия Дмитриевича Пряхина 153
- К 60-летию Ивана Ивановича Мовчана 154

- Наши авторы 157
- Список сокращений 158

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Загальновідомо, у якому скрутному становищі перебуває зараз українська наука. На жаль, фінансові проблеми не обминули і наш журнал, але ми сподіваємося, що зможемо подолати всі труднощі та налагодимо випуск «Археології» за графіком.

Для Інституту археології НАН України це видання є збитковим і реальні витрати не перекривають передплатну ціну, тому ми не маємо змоги відшкодувати передплатникам фінансові та моральні збитки, але сподіваємось на Ваше розуміння і підтримку.

Ми просимо Вас, шановні читачі, вибачити нас і маємо надію, що, незважаючи на усілякі негаразди, Ви залишитесь з нами.

Редколегія

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«Археологія» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію провідних учених про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, ґрунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.

Ми сподіваємось, що наш журнал допоможе читачеві, який цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбаня сучасної української археологічної науки.

Журнал виходить 4 рази на рік.

У роздрібний продаж не надходить.

Передлатити журнал **«Археологія»** можна у будь-якому поштовому відділенні.

Передплатний індекс **74006**.

Попередні числа **«Археології»** можна придбати в бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:

*м. Київ,
пр-т Героїв Сталінграда, 12*

ІНДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1999. № 3. 1—160